

CRIMEN

ČASOPIS ZA KRIVIČNE NAUKE || JOURNAL FOR CRIMINAL JUSTICE

(XI) 2/2020 str. 105–231

SADRŽAJ

ČLANCI

- Slobodan Vuković, Mobilizacija za rat u Drugom Rajhu i „Ideje iz 1914” . . . 107
Igor Vuković, Kolizija dužnosti kao osnov opravdanja
u okolnostima pandemije 132

PREGLEDNI ČLANCI

- Darko Datzter, Eldan Mujanović, *In rem contra culpam?* –
prošireno oduzimanje imovinske koristi u međunarodnom
i bosanskohercegovačkom krivičnom pravu 145
Milana Pisarić, Pretresanje advokatske kancelarije u Nemačkoj 165
Natalija Živković, Dokazni značaj fotografija, audio i video snimaka
koji nisu proizašli iz dokaznih radnji 180

IZ ISTORIJE KRIVIČNIH NAUKA

- Božidar Marković, Nehat 194

PRIKAZI

- Gorazd Meško, Rok Hacin, The Dual Nature of Legitimacy
in the Prison Environment, An Inquiry in Slovenian Prisons
(Natalija Lukić) 198

BIBLIOGRAFSKI PRILOG

- Uvodna reč glavnog i odgovornog urednika 202
BIBLIOGRAFIJA ČASOPISA CRIMEN 2010–2019
(Viktorija Budić, Ivana Marić) 203

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд
343

CRIMEN : časopis za krivične nauke = Journal
for Criminal Justice / glavni i odgovorni urednik Zoran
Stojanović. – God. 1, br. 1 (2010)– . – Beograd :
Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, 2010–
(Beograd : Službeni glasnik). – 24 cm

Tri puta godišnje
ISSN 2217-219X = Crimen (Beograd)
COBISS.SR-ID 174945036

Izdavanje ovog časopisa omogućeno je zahvaljujući sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

ČLANCI

UDK: 316.4(430)''1914''

32:94(430)''1914''

doi: 10.5937/crimen2002107V

ORIGINALNI NAUČNI RAD

PRIMLJEN / PRIHVAĆEN: 16. 4 .2020. / 23. 6 . 2020.

*Slobodan Vuković**

MOBILIZACIJA ZA RAT U DRUGOM RAJHU I „IDEJE IZ 1914''

Apstrakt: U članku se analizira politička i društvena klima u nemačkom društvu u vreme izbijanja Velikog rata i reakcija na rat intelektualne elite. Rat se u svim interesnim grupama proglašava za odbrambeni zbog „opkoljavanja'' Rajha od strane sila Antante i odbrane od „varvarskog istoka''. Intelektualna elita listom podržava rat. Radi pravdanja i legitimisanja označava ga kao sukob ideala Francuske revolucije (sloboda, jednakost, bratstvo), nasuprot „Ideja iz 1914'' (dužnost, red, pravda). „Ideje iz 1914'' su, najkraće rečeno, utemeljene protiv engleskih „trgovačkih duša'', francuske „galske površnosti'' i „slovenskog despotizma''. „Ideje iz 1914'' izrodile su Apel civilizovanom svetu u kojem se nemački intelektualci solidarišu s nemačkom vojskom, poriču da je Nemačka izazvala rat, da je prekršila neutralnost Belgije i da je njena vojska izvršila zločine i kulturni varvarizam. Intelektualna elita je, pored političke elite, trgovinskih i industrijskih udruženja i mnogobrojnih klubova, podržala politiku osvajačkih ratnih ciljeva i zagovaranje teritorijalne aneksije u korist Nemačke.

Ključne reči: Veliki rat, intelektualna elita, Ideje iz 1789, Ideje iz 1914, militarizam, ratni cilj, aneksija.

Nakon ujedinjenja i stvaranja Kajzerrajha u Nemačkoj je korak po korak stvorena društvena klima, nametnuta od strane političke, privredne i kulturne elite koja je podržavala carstvo i dinastiju Hoencolerna (ili obrnuto koja je dala pečat Rajhu), da je njeni društveni razvoj i vrednosni sistem samosvojni, da su nosioci tog sistema posvećeni dobrobiti mira, civilizacije i kulture i da za ostvarenja tih vrednosti ona ima pravo na rat. A posebno da ima pravo, što je u javnoj upotrebi podvlačeno, na „odbrambeni'' rat. To stanovište je bilo široko prihvaćeno od svih aktera na političkoj sceni: počev od kajzera, preko kancelara, političkih partija, mnogobrojnih udruženja i klubova („patriotskih udruženja'') i naučne, kulturne i privredne elite do najvećeg dela običnih građana.

* Naučni savetnik, Institut za društvene nauke (u penziji), sloba5.vukovic@gmail.com.

Ovde treba imati u vidu da je svaki rat koji je u poslednja dva veka započinjala Nemačka ili učestvovala u njemu, od strane političke i dominantnog dela kulturne elite proglašavan za odbrambeni. Navešćemo nekoliko primera. Nemački rat protiv Sovjetskog Saveza, koji je pokrenut nakon što je cela Evropa sem Britanskih ostrva bila pokorena, za Noltea je odbrambeni.¹ Za istoričara Andreea Hilgrubera (Andreas Hillgruber) Istočni front je „patriotska samoodbrana”.² Po uticajnom novinaru *Die Zeit*-a Robertu Lajhtu (Robert Leicht) „ne postoji nikakvo ograničenje na samoodbranu [ako postoji] neposredna opasnost po sopstvenu bezbednost pri vojnim operacijama u drugim zemljama”.³ Roman Hercog (Roman Herzog), predsednik Nemačke 1994–1999, će agresiju na Srbiju obrazlagati „samoodbranom trećeg lica”.⁴ Nakon početka agresije na Srbiju, da bi se ona opravdala, Ekart Vertebah (Eckart Werthebach), bivši nemački ministar policije kaže: „Ako sukobi u Jugoslaviji potraju, ne mogu se isključiti čak ni sa nama”. Najveća potencijalna pretnja Nemačkoj su jugoslovenske tajne službe (odakle proističe da je Nemačka prinuđena na samoodbranu).⁵ Zatim, u *Der Spiegel*-u dve nedelje nakon početka agresije na Srbiju, da bi je opravdao, spekulise da srpska tajna služba ima veliko prisustvo u Bonu, čime ugrožava Nemačku.⁶ Peter Štruk (Peter Struck, 1943–2012), iz SDP-a, nemački ministar odbrane 2002–2005, da bi opravdao nemačko vojno angažovanje u Avganistanu izjavljuje: „Nemačka se brani i u Hindu Kušu” (planinski lanac u blizini avganistansko-pakistanske granice).⁷

Klima koja je stvorena u *Idejama 1914* [*Ideen von 1914*], uticala je na zločine počinjene u Istočnoj, Jugoistočnoj i Zapadnoj Evropi. Veliki rat je progutao, prema procenama, oko 35 miliona života, najviše civila. Bio je najveća klanica u dotadašnjoj istoriji. Ubijanje i vešanje odvijalo se na svakom čošku.⁸ Srbija je u ratu izgubila 28% stanovnika. Samo u prvih šest meseci rata na balkanskim prostorima Austrougari su, prema Antonu Holceru (Anton Holzer), povešali i pogubili između 35.000 i 40.000 civila,⁹ a to znači pretežno Srba, protiv kojih je vođen „brutalni kazneni i represivni rat”.¹⁰ Slično je bilo na Italijanskom i Istočnom frontu. U Belgiji je kod Dinana od avgusta do oktobra 1914. ubijeno 6.427 civila.¹¹ Nasuprot iznetim činjenicama, nemački istoričar Oliver Janc (Oliver Janz), da bi umanjio brutalnost

1 E. Nolte: „Die Vergangenheit, die nicht vergehen will”, *FAZ*, 6. 06. 1986.

2 A. Hillgruber /1986/: *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reichs und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin: Siedler, p. 24.

3 R. Leicht: „Wann darf der Helm blau oder grün sein?”, *Die Zeit*, 50/1991, p. 9.

4 „Krieg bedeutet Frieden”: <http://www.falky.de/AkgB/M2.html>.

5 A. Baumann: „Beckstein warnt vor Serben-Gewalt”, *Die Welt*, 29. 03. 1999.

6 C. C. Mahlzahl: „Suche nach Quellen”, *Der Spiegel*, 15/1999, p. 29.

7 *Frankfurter Rundschau*, 2. 06. 2005; nav. prema: N. Paech: „Deutschland wird am Hindukusch verteidigt?”: http://www.frsh.de/fileadmin/schlepper/schl_32-2/s32_22-23.pdf

8 A. Holcer /2015/: *Dželatov smešak: Nepoznati rat protiv civilnog stanovništva 1914–1918*, Novi Sad: Prometej; Beograd: RTS; A. Holzer: „Fotos belegen brutalen Krieg gegen Zivilbevölkerung”, *Focus*, 28. 08. 2014.

9 M. Kazimirović – H. Hautman /2015/: *Krvavi trag Velikog rata*, Novi Sad: Prometej; Beograd: RTS, p. 189.

10 A. Holzer: „Der Krieg gegen Zivilisten. Fotografien aus dem Ersten Weltkrieg”, *Kakanien*, 23. 12. 2002.

11 V. Ullrich: „Krieg der Worte, Kampf der Bilder”, *Die Zeit*, Nr. 27/2004.

Austrougara, a time i Nemaca, navodi da je u Srbiji u prvim nedeljama avgusta masakrirano 4.000 srpskih civila.¹² Savezna Republika Nemačka se 2001. javno izvinila potomcima žrtava ratnih zločina kod Dinana.¹³ Austrijska i nemačka vlada potomcima srpskih civilnih žrtava, nikada se nisu izvinile. U ratu protiv Srbije izvršeni su mnogi zločini,¹⁴ za njih nisu važile ratne konvencije.¹⁵ U pokušaju da se spreče budući ratovi u Parizu je 27. avgusta potpisan od strane vodećih svetskih sila *Kellogg-Briand Pact*. Potpisnice su pristale da se odreknu rata kao instrumenta nacionalne politike i da sve međunarodne sporove rešavaju mirnim putem. Paktom nisu zabranjeni ratovi za samoodbranu. Japan (jedan od potpisnika), ga je prekršio 1931. napadom na Mandžuriju. O nemačkom poštovanju pakta suviše je govoriti.¹⁶

Počinjena zverstva činjena su po uzoru na metode skovane u kolonijalnim ratovima, inoviranom eugenikom i socijalnim darvinizmom koji je u skladu proklamovane „borbe za opstanak” podržao ideju o nacionalnoj i kulturnoj superiornosti viših rasa. Primera ima više. Navešćemo jedan. Kada je kajaer Vilhelm II (Kaiser Friedrich Wilhelm, 1859–1941) ispraćao (avgusta 1901) Nemačku kaznenu ekspediciju u okviru Ekspedicije osam nacija na Peking – da bi ugušili Boksterski ustanak – u poznatom Hunovom govoru [Hunnenrede] postrojenim vojnicima ponovio je dve omiljene floksule Zapada i jedno uputstvo (naredbu): (1) „svi se bore za jednu stvar, za civilizaciju”; (2) „U sredinu najdubljeg mira – nažalost, ne iznenađuje me – baklja rata je bačena (...) Nemačka zastava je uvređena (...) To zahteva uzornu kaznu i osvetu” i (3) „Zatvorenike nećete uzimati. Ko vam padne u ruke, lišite ga života”.¹⁷ Slično je činjeno u svim kasnijim ratnim krizama i nemačkim vojnim osvajajčkim operacijama.

* * *

Nakon početka rata 1. avgusta 1914. ratna euforija je zahvatila sve slojeve nemačkog i austrijskog društva – slavodobitno su i s oduševljenjem pozdravili početak rata: „nakon godina dosadnog iščekivanja; [došao je u narodu] osećaj, nakon godina prisilne pasivnosti, oslobođenje”.¹⁸ Kajzerrajh je sebe namerno shvatio [i nemačkoj javnosti se predstavio] kao predstavnika i nastavljača pruskih „vrlina”.¹⁹ To

12 O. Janc /2014/: 14. *Veliki rat*, Novi Sad: Prometej; Beograd: RTS, pp. 155–156.

13 N. Milne: „The ‘Rape of Belgium’ Revisited”, <http://www1centenary.oucs.ox.ac.uk/?p=2793>

14 A. Rajs /2000/: *O zločinima Austrougara–Bugara–Nemaca u Srbiji: 1914–1918*, Beograd: Istorijski muzej Srbije.

15 Primoravanje zatvorenika da rade pod neprijateljskom vatrom, upotreba rasprskavajućih zrna, bombardovanje nebranjnih mesta, korišćenje civila kao zaklona, ubijanje talaca, osude za rat, promene zakona, povrede slobode savesti, zabrana upotrebe ćirilice, ukidanje moratorijuma, depresacija novca, nametanje ratnih poreza, pljačka crkava, biblioteka i muzeja, regrutovanje Srba za ratišta, povreda časti porodice, silovanje i kod Bugara, pored navedenog, prodaja ženskog roblja, mučenje, teranje na kuluk, paljevine, denacionalizacija. M. Milojević /1988/: *Povreda ženevskih i haških konvencija u Srbiji – u: Srbija 1917*, zbornik radova, knj. 6, Beograd: Istorijski institut SANU, p. 33.

16 <https://www.britannica.com/biography/Aristide-Briand>

17 Kaiser Wilhelm II on German Interests in China; https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Kaiser_Wilhelm_II_on_German_Interests_in_China.

18 H. Maier /1990/: *Ideen Von 1914 – Ideen von 1939?*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 38. Jahrg., H. 4, p. 530.

19 W. Kruse: „Kriegsideologie und moderne Massenkultur”, *bpb*, 6. 05. 2013.

je bilo u skladu sa stvorenim i široko raširenim *mitom* u svim interesnim grupama, nakon za samo šest godina tri pruske pobjede, o *nemačkoj vojnoj nepobedivosti*²⁰ i raširenim *mitom* među kulturnom i naučnom elitom o *nemačkoj kulturnoj izuzetnosti*: Nemačka je „nacija kulture” (Majneke) i Nemcima kao jedinim nasljednicima grčke kulture (Niče).

Kajzer Vilhelm II je 1. avgusta 1914. godine, nakon objave opšte mobilizacije, opasnog stanja i objave rata Rusiji, s balkona Berlinskog dvorca održao govor: „Poziv nemačkom narodu” (Anruf an das deutsche Volk). Nemačku naciju pozvao je na unutrašnje primirje: „U borbi koja sada dolazi, ne poznajem više stranke i veroispovesti u našem narodu. Među nama su samo Nemci” i dodaje danas smo svi „nemačka braća”. Drugi govor je 4. avgusta umesto u Rajhstagu održao u Kraljevskom dvoru (gde su mu socijaldemokrati umesto u Rajhstag došli na noge), gde je ponovio osnovne ideje iz govora od 1. avgusta.²¹ S tim što je u drugom govoru naglasio: „U odbrambenom ratu na koji su nas primorali, s čistom savešću i čistom rukom hvatamo se mača”. „Samoodbrana” (Notwehr) je „prisilila” Austrougarsku imperiju i Nemački Rajh, „da se late oružja”. Kajzerov govor sročio je Adolf Harnack (Adolf Harnack, 1851–1930), vodeći protestantski teolog i istaknuti crkveni historičar.²² U „Proklamaciji nemačkom narodu” [Proklamation an das deutsche Volk] od 6. avgusta kajzer kaže: „Usred mira nas neprijatelj napada. Zato! na oružje! Svako kolebanje, svako oklevanje bilo bi izdaja domovine. Zato! na oružje!”²³ Kajzer je, takođe, u tim govorima okrivio Rusiju za izazivača rata. Predsednik parlamenta Johannes Kempf (Johannes Kaempf, 1842–1918) je izjavio: „Nemački narod je ujedinjen do poslednjeg čoveka”²⁴ Kajzerov slogan objavljen je na hiljade puta u štampi i na razglednicama u Rajhu.²⁵

Sve parlamentarne političke partije, a među njima i Socijaldemokratska, bez pogovora prihvataju propagandnu floskulu kajzera Vilhelma II i kancelara Betmana Holvega (Teobald fon Betman Holveg, 1856–1921) da je reč o „odbrambenom ratu” i odbrani od „ruske opasnosti”, „varvarskog istoka” (Rusa, Srba i drugih Slovena) i „ruskih varvarskih hordi”. To stanovište bilo je – kako tada tako gotovo i dan danas – gotovo opšteprihvaćeno u Rajhu i uhvatilo duboke korene u nemačkom društvu. Takođe, prihvataju kajzerovu izjavu da je rat odbrambeni i da među nama nema stranaka i veroispovesti već samo Nemaca. Hugo Haze (Hugo Haase, 1863–1919) pripadnik levog krila partije i kopredsedavajući poslaničke grupe SDP-a, u obrazlo-

20 H. Pross /1959, 1983/: *Die Zerstörung der deutschen Politik, Dokumente 1871–1933*, Frankfurt/M p. 187.

21 R. Bruch /2016/: Die deutsche ‘Gelehrte Welt’ am Kriegsbeginn und der ‘Aufruf der 93’, *Acta Historica Leopoldina*, Nr. 68, pp. 19–29.

22 P. Bormann: „Thronrede Kaiser Wilhelms II. vor den Abgeordneten des Reichstags, 4. August 1914”: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0081_kw-i&object=context&l=d; takođe: Vilhelmov govor Rajhstagu vidi u: C. Gauss /1915, 2013/: *The German Emperor as Shown in his Public Utterances*, New York [EBook #43666], pp. 324–326.

23 I. R. William: „Proclamation to the German People”, August 6, 1914 – in: C. Gauss: *op. cit.*, p. 328.

24 H. Vinçon /2014/: Kriegsworte ‘Deutschland bringt die Freiheit’ Annotationen zum historischen Kontext der Rede Frank Wedekinds am 18. 09. 1914 in den Münchner Kammerspielen, *Revista de Estudos Almäest*, n° 5, p. 84.

25 P. B. Kleiser /2014/: Debatten über den Ersten Weltkrieg, *Emanzipation*, Jg. 4, Nr. 1, p. 61.

ženju zašto glasaju za ratne kredite naveo je odbranu od moguće „pobede ruskog despotizma”, osigurati „kulturu i nezavisnost naše zemlje”, a u „skladu s međunarodnim pravom svakom narodu je priznata nacionalna nezavisnost i samoodbrana”. Imajuću u vidu izložene principe, zaključio je: „Mi odobravamo tražene kredite”. Hozeovo izlaganje izazvalo je burne ovacije.²⁶ Drugi kopredsedavajući socijaldemokrata bio je Fridrih Ebert (Friedrich Ebert, 1871–1925), prvi predsednik Vajmarske republike. Nakon ove odluke nemački radnici stali su u red za odbranu otadžbine.²⁷

Socijaldemokratska partija, koja je imala trećinu poslanika u Rajhstagu i do tada bila u opoziciji carstvu, jednoglasno je podržala ratne kredite – a time i rat. Iako je 25. jula organizovala masovne demonstracije protiv ratne pretnje i „ratnih huškača”, Socijaldemokratska partija će kasnije (tokom rata) u devet navrata, sa sličnim obrazloženjem, u većoj ili manjoj meri u parlamentu podržati nove ratne kredite.²⁸ Na glasanju 2. decembra 1914. godine odobren je novi kredit. Protiv je bio samo Karl Libkneht (Karl Liebknecht, 1871–1919), koji je izbačen iz stranke u januaru 1916. godine. Ukupno je Rajhstagu izglasano devet ratnih kredita (95 milijardi maraka). Pristanak da se glasa za kredite i kupovina ratnih obaveznica proglašeno je „patriotskom dužnošću” [*patriotischen Pflicht*].²⁹ U decembru 1915, nakon što su se raspršila gotovo mitska očekivanja u celom društvu o nemačkoj brznoj i potpunoj pobedi i nakon nestašica i gladi koje su se širile Rajhom, nešto manje od polovine (44) socijaldemokrata glasalo je protiv novih ratnih kredita.³⁰

* * *

Intelektualna i obrazovna elita uključuje se u izradu osnovnih smernica na formulisanju dva paralelna nacionalna programa (koji su se prožimali): unutrašnju integraciju nemačkog društva i pravdanje i legitimisanje rata. Ratni entuzijazam i samopouzdanje – nazvan „Avgustovsko iskustvo” [Augusterlebnis], odnosno *Duh 1914*. [*Geist von 1914*] ili u javnom narativu prihvaćeniji „Ideje iz 1914” – zahvatili su sve slojeve stanovništva. Ključne reči *Duha 1914*. bile su kajzerove reči: nacionalno, političko, socijalno i versko jedinstvo, „samoodbrana” i „oslobođenje”. Nemačka ide u rat jer je prisiljavaju spoljni neprijatelji. Rat se, pored odbrambenog, proglašava za oslobodilački. Štampa je to slavodobitno pozdravila kao znak nacionalnog jedinstva i samopouzdanja. Da je rat odbrambeni i oslobodilački bilo je rasprostranjeno u svim klasama i društvenim slojevima. I, na kraju, nemački narod je u ratu

26 S. Bruendel /2004/: Die Geburt der 'Volksgemeinschaft' aus dem 'Geist von 1914'. Entstehung und Wandel eines 'sozialistischen' Gesellschaftsentwurfs – in: *Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs*, p. 30; takođe: G. Krebs, B. Poloni /1994/: *Volk, Reich und Nation 1806–1918*, Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, pp. 190–214, par. 23.

27 K. Klemperer /1957, 1968/: *Germany's New Conservatism: Its History and Dilemma in the Twentieth Century*, Princeton University Press, p. 58.

28 K. Roesler /1967/: *Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg*, Berlin: Duncker & Humblot, p. 79 (Tab. 5).

29 P. B. Kleiser: *op. cit.*, p. 68.

30 R. Traub: „Der Sündenfall der SPD”, *Spiegel online*, 24. 09. 2013; G. Krebs, B. Poloni: *op. cit.*, pp. 190–214. par. 46–51.

našao put do svoje suštine. Rat je shvaćen kao dobrodošao za uspostavljanje intelektualne, tehnološke i vojničke superiornosti nacije. Rat je bio rat ideologija, „ali iza ideologija stoje, ideje (...) tj. filozofski pojmovi”. I zato su filozofi među prvima bili pozvani da objasne značenje rata.³¹ Ratno raspoloženje i ukupno društveno i političko stanje u Rajhu iznedrile su „Ideje iz 1914”.

Kasnije su revizionisti da bi oslobodili Nemačku krivice insistirali da entuzijazam i podrška ratu iskazani na njegovom početku nisu bili rašireni među običnim narodom, već da je bila reč o političkom mitu koji je bio proizvod „propagande carstva i konzervativnih elita”,³² ili je, pak, kako kaže Oliver Janc, reč o „novinarsko-medijskoj reprezentaciji događaja” i „ispunjenju patriotske dužnosti”, što nemački mediji i historičari gotovo u svakoj prilici ponavljaju kao papagaji.³³ Početni ratni enuzijazam pokušava se opovrgnuti viđenjem rata od strane njegovih aktivnih učesnika, naročito tokom i nakon poznatih zbivanja na ratištu (stradanjima i ratnim gubicima).³⁴ Drugi revizionistički autori insistiraju da se u rat u najvećoj meri išlo „s bespomoćnom odlučnošću i iz osjećanja dužnosti”³⁵ i odanosti i poslušnosti prema formalnoj vlasti [što se često preskače] koju je izgradio luteranizam. Treći su insistirali da su se „mnogi vojnici nadali sveobuhvatnom iskustvu obnove”, drugi iz „patriotske odlučnosti (...) pohrlili su ka zastavama ili samo sledeći prinudnu naredbu”.³⁶ Ili, pak, da je među običnim narodom i socijaldemokratama bilo mnogo onih koji nisu bili oduševljeni ratom i da je socijaldemokratska štampa u unutrašnjosti bila protiv rata ili, pak, imala kritičke primedbe na rat.³⁷ Kao što su, takođe, mnogi revizionisti insistirali da je *Duh 1914.* bio rat zapadne i nemačke kulture, odnosno pežorativno nazvan „rat duhova” [Krieg der Geister], pri čemu se ni jednom rečju ne pominju nemački i austrougarski masovni zločini počinjenih u cilju ostvarivanja osvajačkih, duže vreme pre rata pripremanih, poduhvata.³⁸ Kasnije su se pojavili i historičari koji su smatrali da je reč o preventivnom ratu, zbog „okruženja” Nemačke od strane sila Antante.³⁹

- 31 S. H. Luft /2007/: Germany's Metaphysical War. Reflections on War by Two Representatives of German Philosophy: Max Scheler and Paul Natorp – in: *Themenportal Erster Weltkrieg*. URL: <http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/2007/Article=208>
- 32 J. Verhey /2004/: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 9.
- 33 F. Ostkämper /2014/: Vor 100 Jahren 'Soldaten für Kaiser und Vaterland – Höxteraner Juden im Ersten Weltkrieg', „*Höxter-Corvey*, September / Oktober 2014, p. 8.
- 34 O. Janz /2007/: Der Krieg als Opfergang und Katharsis. Gefallenbriefe aus dem Ersten Weltkrieg – in: *Themenportal Europäische Geschichte*: <www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1333>.
- 35 E. Ringmar /2018/: The Spirit of 1914: A Redefinition and a Defense, *War in History*, Vol. 25 (1), pp. 26–47.
- 36 D. H. Schumann /2004/: Gewalterfahrungen und ihre nicht zwangsläufigen Folgen... – in: *Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs*, p. 8.
- 37 J. Verhey: *op. cit.*, pp. 12–58.
- 38 Primera ima više. Navešćemo jedan: L. Jörn /2006/: Über Nacht sind wir zur radikalsten Demokratie Europas geworden – Erns Troeltsch und die geschichtspolitische Überwindung der Ideen von 1914 – in: *Geschichte durch Geschichte überwinden*, Troeltsch-Studien: N.F., 1, pp. 205–230.
- 39 K. Große Kracht /2004/: Kriegsschuldfrage und zeithistorische Forschung in Deutschland. Historiographische Nachwirkungen des Ersten Weltkriegs – in: *Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs*, p. 67.

U nemačkoj štampi, bez obzira na ideološku pripadnost, pre početka ratnih aktivnosti, da bi se one kada do njih dođe opravdale, uspostavljen je „temeljni konsenzus o prirodi Rusije”. Ona je „antinemačka, autokratska, nazadna, varvarska, necivilizovana, azijska nacija” i slično. *Frankfurter Zeitung*, je na primer, pisao o antisemitizmu a *Vorwärts*, glasilo Socijaldemokratske partije, o spoljnoj politici.⁴⁰ [Nakon sto godina tadašnja odluka SDP-a da glasa za kredite i podrži rat u nemačkoj historiografiji i javnom narativu će se i dalje tumačiti i pravdati navodnom ruskom opasnošću⁴¹]. Iza toga su stajali, i tada i sada, rusofobija⁴² i geostrateški interesi širenja na Istok.

Univerziteti ubrzo postaju centri duhovne i fizičke mobilizacije masâ za rat – za odbranu ugrožene otadžbine. Žene mira (Friedensin) se transformišu u ratno društvo (Kriegsgesellschaft). Na Berlinskom univerzitetu studenti i mladi nastavnici masovno su pohrlili u dobrovoljce da se dočepaju ratnih zastava. Prijavilo se dva miliona ratnih dobrovoljaca.⁴³ [Kasnije procene (o okviru revizije *Duha 1914*) navode da je ta cifra preuveličana, jer neka parcijalna istraživanja ne podržavaju tezu o ratnom entuzijazmu. Iako se priznaje da preciznih podataka nema, da istraživanja javnog mnjenja nije bilo, kao i da nema pouzdane, zbog svoje kompleksnosti, eventualne „rekonstrukcije” tadašnjeg javnog mnjenja⁴⁴].

Intelektualna i profesorska elita većinski odana monarhiji i kajzeru listom podržava rat. Nemački akademici „svih političkih uverenja govore gotovo isključivo o svom optimizmu i entuzijazmu. Zaista su pozdravili rat sa osećajem olakšanja”⁴⁵ Profesori i studenti pevaju patriotske pesme. Mladi ljudi odlaze na front sa pesmom na ustima posvećenoj Nemačkoj.⁴⁶ „Socijaldemokrate su marširale pevajući na front u društvu svojih gospodara, mandarinski intelektualci radovali se očiglednom preporodu ‘idealizma’ u Nemačkoj”⁴⁷ A Pangermanska liga početak rata prihvatila je kao nemački „sveti čas” [heilige Stunde].⁴⁸

The New York Times je 27. jula objavio da su prethodnog dana ljudi ceo dan prolazili ulicama glavnog grada pevali patriotske pesme i čekali kajzera Vilhelma II da mu daju podršku za rat.⁴⁹ Nakon objave rata *The New York Times* je, takođe, 8.

40 T. R. E. Paddock /2010/: *Creating the Russian Peril: Education, the Public Sphere, and National Identity in Imperial Germany, 1890–1914*, Rochester NY: Camden House, pp. 225–229.

41 R. Traub: „Der Sündenfall der SPD”, *Spiegel online*, 24. 09. 2013.

42 Gi Metan /2017/: *Rusija – Zapad: hiljadu godina rata*, Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Informatika, pp. 211–250.

43 H. Pross: *op. cit.*, p. 187; O. Gierke /1914/: *Krieg und Kultur* – in: *Deutsche Reden in schwerer Zeit*, Bd. 1, Berlin, p. 89; nav. prema: S. Bruendel: *op. cit.*, pp. 31–32.

44 S. Bruendel: *ibid.*, pp. 31–32.

45 F. K. Ringer /1969/: *Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933*, Cambridge: Harvard University Press, p. 180.

46 Na predlog Fridriha Eberta, tadašnjeg predsednika Rajha, pesma s kojom se išlo u rat („Pesma Nemaca” / „Lied der Deutschen” / „The Song of the Germans”) postaće 11. avgusta 1922. himna Vajmarske Republike. H. Pross: *op. cit.*, p. 188; „Vor 95 Jahren: Das ‘Lied der Deutschen’ wird Nationalhymne”, *bpb*, 11. 08. 2017.

47 F. K. Ringer: *op. cit.*, p. 180.

48 *Alldeutsche Blätter*, 3. August 1914; nav. prema: B. Pleitner /2014/: *Alldeutscher Verband – in: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*.

49 „War Spirit Stirs Berlin to Frenzy; Singing Patriotic Songs, Crowds Throng the Streets Awaiting the Kaiser”, *The New York Times*, July 27, 1914.

avgusta objavio: „Nemci idu u rat nasmejani uz pesmu i navijanje”. Kola u kojima su putovali vojnici imali su natpise: „Izlet u Pariz”, „specijalno za Moskvu”, „uskoro ćemo žvakati engleski biftek”. Dece i žene bacaju cveće vojnicima.⁵⁰ Vozovi su na stanicama bili u ukrašeni cvećem. Iz vagonâ su odjekivale pesme⁵¹ u kojima se slavi Nemačka. Vojne trupe su zasipane cvećem i čokoladom. Crveni krst je tražio od stanovništva da bude manje velikodušno. U dobrovoljce se javljaju, da se stave na branik otadžbine, poznata imena nauke, kulture i umetnosti. Oni koji ne mogu u rat latili su se pera. Postavlja se samo jedno pitanje i jedno rešenje: da se spasi ugrožena otadžbina, koja je podmuklo napadnuta – da se svim sredstvima odbrani od Zapada i najezde „varvara sa Istoka”. Istoričari u Bonu vezali su se za istorijsku legendu, da je ovaj rat za Nemačku jednako odbrambeni, kao i Sedmogodišnji rat za Prusku (1756–1763).⁵²

Krajem avgusta, nakon prvih velikih vojnih uspeha Nemci su, bez obzira na socijalni status, bez premca pali u pobedničku euforiju.⁵³ Vest o prvim uspešnim bitkama su, čak i u radničkim četvrtima i domovima, slavodobitno proslavljeni,⁵⁴ kao da su, stečenim iskustvom u prusko-francuskom ratu, već konačno pobedili. To stanovište se zasnivalo na ideji široko prihvaćenoj u vojnoj i političkoj klasi „zasnovanoj na pretpostavci da će budući ratovi biti brzo dobijeni u jednoj ili nekoliko sjajnih bitaka”. Ova ideja našla je svoj izraz u Šlifenovim ratnim planovima koji su se zasnivali na činjenici da je „Nemačka pobedila svoje neprijatelje u jednoj velikoj bitki”. Suprotni stavovi bili su, kako kod istoričara tako u u javnom diskursu, zanemareni. Stanovište vojnih teoretičara, koje je delio Šlifen, zasnivao se na činjenici da je Pruska vojska, nakon 6 nedelja od mobilizacije, kod Sedana [Sedan] 1870. uz „gubitak 9.000 ljudi (...) zarobila preko 100.000 Francuza i samog cara Napoleona III” (Napoleon III Bonaparte, 1808–1873).⁵⁵ Što je u osnovi rešilo Francusko-pruski rat.

Budući da je od kajzera, vlade i interesnih grupa rat proglašen za odbrambeni i oslobodilački, to prihvata gotovo celokupna privredna, kulturna i naučna elita. Ona propagandno osmišljava i pravda ratni pohod. Taj angažman je smatran i neformalno proglašen za nacionalnu misiju. Ide se i korak dalje da se rat filozofski opravda. U tome ima svesrdnu i nepodeljenu podršku protestantske i katoličke crkve, koje svakodnevno organizuju propovedi u propagiranju, opravdanosti i veličanju rata. Za izazivača rata optužena je Rusija. Što je bilo u skladu s ranijom i kasnije više puta ponavljanom odlukom kancelara Betman-Holvega da Rusiji po svaku cenu mora biti „smeštena ratna krivica”.⁵⁶ Kancelar Holveg već je ranije apostrofirao Rusiju kao

50 F. W. Wile: Germany Goes Singing to War; in Trains Labeled ‘Special to Moscow,’ ‘Excursion to Paris’; Eager for Our Approval, [Scheveningen, Holland, Aug. 7.] *The New York Times*, 8. 08. 1914, p. 1.

51 H. Maier /1990/: *op. cit.*, p. 531.

52 R. Bruch: „Die Berliner Universität im Ersten Weltkrieg: ‘Erster geistiger Waffenplatz Deutschlands’”, *Der Tagespiegel*, 05. 06. 2014.

53 W. J. Mommsen /1969/: Die Regierung Bethmann Hollweg und die öffentliche Meinung 1914–1917”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 17, p. 118.

54 J. Verhey: *op. cit.*, p. 2.

55 R.T. Foley /1999/: *Attrition: its theory and application in German strategy, 1880–1916*, Thesis (Ph.D.), University of London, pp. 15–16.

56 F. Fišer /2014/: *Posezanje za svetskom moći: politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd: Filip Višnjić, 26, pp. 65–67; K. H. Jarausich /2012/: The illusion of limited war: chancellor Bethmann Hollweg’s calculated risk, July 1914, *Historical Social Research, Supplement*, 24, p. 67.

budućeg agresora. Na svom imanju Hohenfinovu kod Berlina, zapitao se da li ima ikakve svrhe da sadi nova stabla, jer „za nekoliko godina Rusi će ionako biti ovde”.⁵⁷

Maks Veber (Max Weber, 1864–1920) je, takođe, apostrofirao i optužio Rusiju kao izazivača rata. On kaže: „U Rusiji 1914. godine nije bilo nijednog sloja koji je imao bilo kakav pozitivan uticaj a da *nije* želeo rat (...) Nemačka je mogla da rat s Rusijom izbegne (...) samo privremeno (...) da vlastitu nezavisnost žrtvuje apsolutnoj vlasti Peterburga i Moskve”.⁵⁸ To je ponovljeno u „profesorskom memorandumu” [Professor-Denkschrift] sastavnom delu nemačke „Bele knjige” predočene na Mirovnoj konferenciji u Versaju.⁵⁹ Slično stanovište imao je i Fridrih Majneke (Friedrich Meincke, 1862–1954). Za izazivače rata optužio je Rusiju i Srbiju. Rusija je preferirala da osvoji Carigrad i Moreuze, čiji je cilj bio da na „razvalinama Austrije i Nemačke (...) još više uveća rusku svetsku moć uspostavljanjem čvrste hegemonije nad svim južnoslovenskim narodima”.⁶⁰ Fridrih Nauman (Friedrich Naumann, 1860–1919) 1915. godine u spisu *Mittleuropa*, takođe, kaže: „dve centralnoevropske sile nisu imale definisan vojni cilj jer su bile samo pripremljene za odbranu (...) Rat je počeo čisto kao odbrambeni rat”.⁶¹ To je, sa izvesnim varijacijama, ostalo gotovo do današnjih dana većinsko stanovište nemačkih istoričara i visoko rangiranih zvaničnika svih političkih boja.

Koliko je bilo oduševljenje za rat rečito govori podatak da je do kraja 1915. godine proizvedena obimna patriotska literatura: 235 svezaka ratne poezije, pola miliona [po drugim izvorima ceo milion] ratnih pesama, 800 svezaka ratne književnosti i hiljadu objavljenih crkvenih propovedi.⁶² Tako je nastavljeno i u kasnijem periodu. Ne samo za vreme trajanja rata nego i nakon njegovog završetka. Samo je, na primer, o ratu objavljen 13.001 naslov ratnih memoara.⁶³ Mnogi od njih veličaju i pravdaju rat i preferiraju *Duh 1914*, kao i događanja koje su mu prethodila.

Nasuprot ovome, Džefri Verej (Jeffrey Verhey), američki istoričar koji živi u Berlinu, smatra (i „dokazuje”) da u julu i avgustu nije bilo „ratnog entuzijazma”, već je bilo mnogo apela da se „održi nemačko jedinstvo” pred naletom brojčanijeg neprijatelja [ali nepripremljenog za rat i slabije naoružanog što se prećutkuje]. Verej kao potporu svom stanovištu citira tekst Teodora Volfa (Theodor Wolff) od 31. jula 1916. urednika *Berliner Tageblatt*-a koji kaže: „Odlučnost kojom smo išli u rat ne potiče od radosti, već od dužnosti”.⁶⁴ To je u stvari jedna od ključnih polaznih teza Verejeve studije. Otuda se osnovna paradigma studije, koja se ipak kreće u okviru

57 S. V. Evera /1984/: Cult of the Offensive and the Origins of the First World War, *International Security*, Vol. 9, No. 1, p. 66.

58 M. Veber /2006/: O temi 'krivice za rat' – u: *Politički spisi*, Beograd: Filip Višnjić, pp. 420–421.

59 The President of the German Delegation (Brockdorff-Rantzau) to the President of the Peace Conference (Clemenceau), Versailles, May 28, 1919, p. 792.

60 F. Meinecke /1914/: Deutschland und der Weltkrieg – in: *Politische Schriften und Reden*, Werke, Band 2, p. 98; nav. prema: M. Antolović /2017/: *Istoriografija i politika: Intelektualna biografija Fridriha Majneke*, Beograd: Albatros Plus – IES, 170.

61 F. Naumann /1916/: *Central Europe*, London: P.S.King, p. 9.

62 T. Assheuer: „Thomas Mann: Krieg veredelt den Menschen”, *Die Zeit*, Nr. 10/2010

63 K. Flasch /2000/: *Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg*, Berlin: Verlag, p. 14.

64 J. Verhey: *op. cit.*, p. 7.

koji je postavio *Duh 1914*, u kojem je nacionalna zajednica definisana kao kolektiv: tako da u njoj pojedinac nema prava, već samo ima dužnosti (Werner Sombart, 1863–1941) i gotovo neupitnu apsolutnu poslušnost. To je bilo preslikano stanovište iz bogate pruske tradicije i protestantizma o odanosti podanika monarhiji i neprikosnovenom autoritetu vlasti, „dužnost i žrtvu prema nemačkoj stvari”,⁶⁵ koji je po automatizmu bio ugrađen u vrednosni i politički sistem Drugog Rajha. Drugačije rečeno, najistakutiji protestantski intelektualci su promovisali [ili po Ernstu Trešču (Ernst Troeltsch, 1865–1923) „umanjili su realni osjećaj moći i”] „etičke vrline poslušnosti, poštovanja i respektovanja autoriteta” [vlasti].⁶⁶

Naravno, u novije revizije spadaju i stanovišta u kojima se insistira da je Apel civilizovanom svetu bio upućen neutralnim zemljama, koji je bio samo pokušaj da se do apsurdna dovedu klevete, od strane zapadnih Zemalja, svih Nemaca („evropskog kulturnog naroda”) kao „varvara”, „Huna” i „brutalnih militarista”. S tim da revizionisti priznaju da je mimo prava narušena neutralnost Belgije (koja se nije mogla poreći jer je kancelar Betmen-Holveg u Rajhstagu 4. avgusta priznao), ali naglašavaju da je praksa okupacionog režima u Belgiji bila u saglasnosti s međunarodnim pravom. Nakon sto godina u Nemačkoj će mnogi sa žalom konstatovati da je Apel „ozbiljno narušio ugled nemačke nauke u svetu”.⁶⁷

* * *

Rat se međunarodnoj i domaćoj javnosti predstavlja kao borba protiv „ruske despotije”, individualizma koje je izrodila Francuska revolucija i borba protiv anglosanksonskog „pokvarenjaštva”. Istovremeno – carska vlast, vojska, privreda, intelektualna i akademska zajednica, interesne grupe – sve vreme rata zastupaju ideju „najdalekosežnijih osvajačkih ratnih ciljeva” Drugog Rajha.⁶⁸ Engleska je pored Rusije, u vladajućim krugovima, intelektualnim elitama i propagandnoj retorici, označena kao glavni neprijatelj. Zbog anglofobnog karaktera svetske politike, navodi nas na zaključak da su se Bulov (Bernhard von Bülow, 1849–1929), kancelar Rajha (1900–1909) i Tripitz pripremali za obračun s Velikom Britanijom.⁶⁹ Ipak su se kajzer i politički vrh, zahvaljujući diplomatskom izletu u London kajzerovog brata princa Hajnriha od Pruske (Albert Wilhelm Heinrich, 1862–1929)⁷⁰ i Holvegovoj diplomatiji, do poslednjeg dana Julske krize nadali da Velika Britanija neće ući u rat.⁷¹ Posebno jer Britanska ostrva, za razliku od njenih kolonija, nisu spadala u nemačke

65 D. Blackbourn /1988/: *The Long Nineteenth Century. A History of Germany, 1780/1918*, New York – Oxford: Oxford University Press p.426.

66 E. Troeltsch /1931/: *Socioal teaching of the Christian church*, New York, p. 575; nav. prema: R. Steigmann-Gall /2008/: *Religion and the churches – in: Nazism of German*, Caplan J. (Ed), Oxford; New York: Oxford University Press, p. 153.

67 G. Chatzoudis: „Der Aufruf ‘An die Kulturwelt’ – ‘Eine trotzige Überreaktion’, (Interview mit Jürgen von Ungern-Sternberg), *L.I.S.A.*, 18. 11. 2014.

68 F. Fišer /1985/: *Savez elita*, Beograd: Nolit, p. 103; F. Fišer /2014/: *op. cit.*, pp. 115–116, 144, 500–511.

69 D. E. Kaiser /1983/: *Germany and the Origins of the First World War*, *Journal of Modern History*, Vol. 55, No. 3, p. 449.

70 J. S. Röhl: „Wie Deutschland 1914 den Krieg plante”, *Suddeutsche Zeitung*, 5. 03. 2014.

71 F. Fischer: „Jetzt oder nie – Die Julikrise 1914”, *Der Spiegel*, 21/1964., K. H. Jarausch: *op. cit.*, p. 66.

osvajacke planove.⁷² Kada se to nije ostvarilo pojavile su se u „Duhu 1914” ogorčene reakcije nemačkih intelektualaca zbog „engleskog saveza s ruskim ‘varvarima’”.⁷³

Istovremeno utemeljuje se ideologija nacionalnog jedinstva. Uzavrelo atmosferu u Berlinu i Beču i oduševljenje za rat i osvajanje tuđih teritorija – koja je izrodila da u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi nikne na desetine hiljada vešala za civile – Oliver Janc opisuje u maniru savremene zapadne korektnosti u kojoj se sakrivaju ili izvrću utvrđene činjenice (postistina), odnosno u skladu s na Zapadu raširenom revizijom uzroka rata i odgovornosti za rat.⁷⁴ A time i njegovih posledica – preskače pravo lice rata i žrtve koje su nastale krivicom Nemačke.

U Nemačkoj je pokrenuta intelektualna mašinerija za opravdanje rata, nakon sveopšte osude svetske javnosti nemačkih zločina i vandalskih postupaka, koji su se ogledali u: (1) grubom kršenju međunarodnog prava, odnosno neutralnosti Belgije i Luksemburga. Belgiji su neutralnost garantovale evropske sile Londonskim sporazumom iz 1839. godine (nakon osnivanja Kraljevine Belgije 1830), a među njima i Pruska. (2) Počinjenim zločinima nemačke vojske protiv civila (Dinan) i paljenja Univerzitetske biblioteke u Luvenu u avgustu 1914. godine.

U sklopu odbrane i glorifikacije rata rodio se nacionalni program „Avgustovsko iskustvo”, odnosno „Ideje iz 1914”, koji su osmislili ili im se, pak, priključili najznačajnija imena nemačke nauke, kulture i umetnosti. Pripadnici kulturne i naučne elite „bili su gotovo zahvalni što im je izbijanje rata pružilo priliku da dožive nacionalno oduševljenje tih napornih nedelja u avgustu”.⁷⁵ Utrkivali su se, pored opravdanja rata, u njegovom veličanju kao društvenom napretku i najvišem obliku kulture. Rat je slavljem i tumačen kao „odbrambeni” i „nemačka revolucija”, kao pobeda, pre svega, „nemačke duše” i „kulture”. „Ideje iz 1914” bile su u osnovi ideološka kopija Burgfridenena [Burgfrieden⁷⁶/ unutrašnje primirje dvorca], koji je kajzer Vilhelm II proglasio 4. avgusta 1914. godine,⁷⁷ koji je nacija većinski pozdravila i prihvatila.

Koliko se „Duh 1914” bio zapatio u nemačkoj intelektualnoj zajednici i političkoj eliti govori podatak da je i nakon poraza Gustav Štrizman (Gustav Stresemann, 1878–1929), kancelar (1923) i ministar inostranih poslova Vajmarske republike (1923, 1924–1929), na konferenciji Liberalne nemačke narodne partije 1921. godine tvrdio da „nikada nijedan narod nije bio čistiji pred Bogom i u istoriji od nemačkog naroda 1914. godine”. „Nije bilo moguće pronaći naš put nazad u jedinstvo 1914.” i nastavlja da taj Duh 1914 „mora ostati naš cilj”.⁷⁸ To jedinstvo iskovano 1914. go-

72 Videti: *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg* (2014), Klaus Böhme (Hg.), Stuttgart: Reclam Verlag; nav. prema: A. Widmann: „Geistige Mobilmachung”, *Franfurker Rundschau*, 10. 06. 2014; J. Nordhues: „Die Barbarei der Bildung”, *Literaturkritik*, Nr. 7, Juli 2014.

73 K. Schwabe /1966/: Ursprung und Verbreitung des alldutschen Annexionismus in der Deutschen proessorenschenschaft im Ersten Weltkrieg, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 14. Jahrgang, Heft 2, p. 112.

74 O. Janc /2013/: *op. cit.*, pp. 259–270.

75 F. K. Ringer: *op. cit.*, p. 181.

76 Burgfrieden nemačka feudalna ustanova kojom država ograničava nadležnost dvorcu (i imanju) i pod pretnjom zabranjuje sve sukobe privatnim osobama.

77 K. Klemperer: *op. cit.*, p. 49.

78 Quoted in *Nationalliberale Correspondenz*, 1 December 1921 BAL 3, no. 697, p. 176; nav. prema: J. Verhey: *op. cit.*, p. 3.

dine, nakon iznenadnog i neočekivanog poraza, nije se dugo čekalo da bez zadržke bude preneto na podršku Fireru.

Termin „Ideje iz 1914” skovao je nemački ekonomista, sociolog i filozof Johan Plenge (Johann Plenge, 1874–1963), koji je u Nemačkoj u to vreme slovio kao autoritet za Marksovo delo i tada poznat po studiji *Marks i Hegel* [*Marx und Hegel*, Tübingen, 1911]. Razradio ih je i popularizovao germanofil švedski profesor ustavnog prava i politikolog Rudolf Čelen.⁷⁹ On se zasnivao na posebnosti nemačke kulture, društva i politike. Ta posebnost trebalo je da ideološki utemelji nemački rat. „Ideje iz 1914” (*dužnost, red, pravda*) shvaćene su kao antiteza s istorijski zastarelim idejama Francuske revolucije, „Ideje iz 1789” (*sloboda, jednakost, bratstvo*), koje treba prevazići ratom. To je značilo: s jedne strane Zapad, Britanci i Francuzi, kao protagonisti „civilizacije”, a sa druge Nemci kao nosioci „kulture” (koja se odnosi na *duhovne, fizičke i verske* činjenice); s jedne strane, engleski liberalizam i francuska demokratija, a s druge strane, nemačka volja za pravdom i državom; s jedne strane, emancipacija i destruktivna individualizacija, a s druge disciplina, red, poredak, dužnost; s jedne strane, zapadna površnost i pozitivizam, a s druge strane, nemački duh, religiozna promišljenost i dubina. „Ideje iz 1914” su, najkraće rečeno, utemeljene protiv engleskih „trgovačkih duša” [Krämerseelen], francuske „galske površnosti” [gallische Oberflächlichkeit] i „slovenskog despotizma” [slawischen Despotismus].⁸⁰ Odnosno sukob „između ‘Western demokratije’ i ‘nemačke ideje slobode’”, koja je značila da pojedinac „dobrovoljno prihvati zavisnost od ‘države blagostanja’”.⁸¹

Johan Plenge proglasio je kajzera Vilhelma II za „novog Napoleona”, jer: „Po drugi put, car se kroz svet kreće kao vođa naroda”.⁸² Takođe, prema Plengeu: „Od 1789. godine u svetu nije bilo takve revolucije kao što je nemačka revolucija 1914. (...) može se ispravno tvrditi da su ‘Ideje iz 1914.’ ideje nemačke organizacije, predodređene da postanu trijumfalna procesija kroz svet kao trajne ‘Ideje iz 1789.’”.⁸³ Zatim, po Plengeu, rat je doneo „prvo ‘socijalističko’ društvo koje je postalo stvarnost (...) Pod hitnošću rata, socijalistička ideja probila se u nemački ekonomski život, tj. organizacija nemačke privrede spojila se u novom duhu (...) ideja nemačke organizacije, narodnog drugarstva nacionalsocijalizma [die Volksgenossenschaft des nationalen Sozialismus]”.⁸⁴

Adolf Harnak propagira organsku jednakost u smislu vojnog „drugarstva” [Kameradschaftlichkeit]. U to vreme, takođe, nasuprot zapadnom kapitalizmu, među

79 R. Kjellén /1915/: *Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig.

80 Uporedi: B. Šjaković /2016/: *Otpor zaboravu*, Foča – Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Svetog Vasilija Ostroškog i Hrišćanski kulturni centar Dr Radovan Bigović, pp. 110–117; W. Kruse: *op. cit.*, bpb, 6. 05. 2013; H. Maier: *op. cit.*, pp. 525–528; F. A. Hayek /1944, 2001/: *The Road to Serfdom*, New York: George Routledge & Sons, pp. 175–182.

81 M. Llanque /2015/: *The First World War and the Invention of ‘Western Democracy’, Germany and ‘the West’ The History of a Modern Concept*, Bavaj, R. & Steber, M. (Ed.), New York – Oxford: Berghahn, pp. 69. 72.

82 J. Plenge /1916/: *1789 und 1914: Die Symbolischen Jahre in der Geschichte des Politischen Geistes*, Berlin: J. Springer, p. 15; takođe: W. Kruse: *op. cit.*, bpb, 6. 05. 2013.

83 J. Plenge: *ibid.*, p. 15; takođe: H. Maier: *op. cit.*, p. 528.

84 J. Plenge: *ibid.*, p. 82; takođe: A. Kedar /2010/: *National Socialism Before Nazism: Friedrich Naumann and Theodor Fritsch, 1890–1914*, Berkeley: University of California, pp. 167–168.

intelektualnom elitom kolale su široko prihvaćene ideje o „nemačkom socijalizmu”, „nacionalnom socijalizmu” ili „državnom socijalizmu” zasnovanom, što se naglašava, na dobrovoljnoj osnovi. Ove ideje su, između ostalih, zastupali protestantski teolozi Ernest Trelč i Rajnhold Zeberg (Reinhold Seeberg, 1859–1935). U njima je, takođe protestantski teolog, Adolf Harnak video specifičan nemački oblik „bratstva i jedinstva” [Brüderlichkeit und Einheit].⁸⁵

Nemačka militaristička tradicija i prethodno ukratko iznete ideje, kao i ideje iznete u diskursima nemačke geografske škole, socijalnog darvinizma, emigrantskog kolonijalizma, pangermanizma i eugenizma (koji su ostavili dubokog traga u nemačkoj intelektualnoj zajednici) uticale su na sveukupnu društvenu i političku klimu pred Veliki rat. Iz te društvene klime, kajzerovog govora i sveopšte podrške carizmu i Hoencolernima, posebno od strane političke, privredne, kulturne i akademske zajednice, proistekao je *Apel civilizovanom svetu* [Der Aufruf „An die Kulturwelt”]⁸⁶ od 4. oktobra 1914. godine. Inicijator *Apela* bio je dramaturg i pesnik Ludvig Fulda (Ludwig Fulda, 1862–1939).

U *Apelu*, koju su potpisala 93 nemačka intelektualca, šest puta se naglašava „to nije istina” [*Es ist nicht wahr*]. U njemu se poriče da je Nemačka prekršila neutralnost Belgije i da je njena vojska izvršila zločine (streljanje civila kod Dinina) i kulturni varvarizam (razaranje Luvena i paljenja univerzitetske biblioteke). U *Apelu* se, takođe između ostalog, kaže: Nije istina da je Nemačka izazvala ovaj rat. To nije hteo narod, ni Vlada, ni kajzer (...) Nije istina da naše ratovanje zanemaruje zakone međunarodnog prava (...) Da bi se proglasili braniteljima evropske civilizacije, oni koji imaju najmanje prava, u savezu sa Rusima i Srbima, nude svetu sramotni spektakl podstičući Mongole i Crnce protiv bele rase (...) Nije istina da borba protiv našeg takozvanog militarizma nije borba i protiv nemačke kulture (...) Bez nemačkog militarizma nemačka kultura odavno bi bila iskorenjena iz zemlje (...) Nemačka vojska i nemački narod su jedinstveni i slično. *Apel* su potpisala najznačajnija imena nemačke nauke i kulture.⁸⁷ Koliko je nama poznato *Apel* su odbili da potpišu (od onih kojima je to ponuđeno) matematičari David Hilbert (David Hilbert, 1862–1943),⁸⁸ Henrih Libman (Heinrich Liebmann, 1874–1939) i Alfred Pringsajm (Alfred Pringsheim, 1850–1941).⁸⁹

85 S. Bruendel: *op. cit.* p. 37.

86 Der Aufruf ‘An die Kulturwelt!; takođe: *Manifeste. Geschichte und Gegenwart des politischen Appells /2010/*: Johanna Klatt, Robert Lorenz (Hg), Bielefeld: Verlag.

87 Među njima su: Maks Plank (Max Planck, 1858–1947), Nobelova nagrada za fiziku; Pol Erlih (Paul Ehrlich, 1854–1915), Nobelova nagrada za medicinu; Eric Haber (Fritz Haber, 1869–1934), Nobelova nagrada za hemiju; Filip Lenard (Philipp Lenard, 1862–1947), Nobelova nagrada za fiziku; Vilhelm Rendgen (Wilhelm Röntgen, 1845–1923), Nobelova nagrada za fiziku; Rudolf Ojken (Rudolf Christoph Eucken, 1846–1926), filozof, Nobelova nagrada za književnost; Maks Rajnhart (Max Reinhardt, 1873–1943), direktor Nemačkog pozorišta u Berlinu; Adolf Hildebrand (Adolf von Hildebrand, 1847–1943), vajar; Adolf Harnak, istoričar; Hans Toma (Hans Thoma, 1839–1924), slikar; Vilhelm Vindelband (Wilhelm Windelband, 1848–1915), filozof i drugi. Der Aufruf „An die Kulturwelt!”

88 G. Chatzoudis: „Der Aufruf ‘An die Kulturwelt’ – ‘Eine trotzige Überreaktion’”, *L.I.S.A.*, 18. 11. 2014.

89 Erklärung der deutschen Hochschullehrer im Oktober 1914: <http://histmath-heidelberg.de/zitat/erkl1914.htm>

Ubrzo nakon toga, 16. oktobra 1914, upućena je svetskoj javnosti *Deklaracija univerzitetskih nastavnika Nemačkog Rajha* [Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches].⁹⁰ *Deklaraciju* je napisao filolog Ulrich fon Vilamovic-Melendorf (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, 1848–1931), profesor na Berlinskom univerzitetu (aktivan član Pangermanske lige). *Deklaraciju* je potpisala elita od 3.016 nemačkih profesora, sa 53 univerziteta, akademije i instituta. [Po drugim izvorima podrška joj je u intelektualnoj zajednici bila gotovo jednodušna]. U *Deklaraciji* se nemačka naučna i kulturna elita solidariše s vojskom, pravda se rat i proglašava odbrambenim, a krivica za izazivanje rata prebacuje se na neprijatelja. U njoj, takođe, piše: Nemačka vojska i nemački narod, čiji smo mi nastavnici, istomišljenici su, jer su jedno (...) Naša vojska neguje nauku (...) Vojna služba daje našoj mladosti kvalitet koji je potreban za dela mira (...) Sada se naša vojska dok se bori za slobodu Nemačke, bori se za dobrobit mira i civilizacije ne samo u Nemačkoj (...) spasenje zavisi od pobeđe celokupne evropske kulture za koju će se boriti nemački „militarizam“ (!). *Deklaracija* u suštini opravdava rat i bila je široko prihvaćena u Nemačkoj.

Istaknuti predstavnici naučne i kulturne elite drže zapaljive govore, objavljuju tekstove u štampi i publikacije s basnoslovnim tiražima (najčešće pamflete). Svi su branili i opravdavali rat, glorifikovali buduću pobeđu nemačkog oružja i buduće ratne teritorijalne dobitke. Pangermanska udruženja tražila su u septembru 1914. „granice Karla V“, aneksiju delova Francuske, Belgije (kao „samoupravne kolonije“), zatim Baltika i na istoku do Dnjepra.⁹¹ U drugim memorandumima i mnogobrojnim zahtevima, proglasima, pamfletima i tekstovima tražena aneksija na Istoku protezala se do Dona i Azovskog mora.

U *Idejama iz 1914.* iskazuje se solidarnost s nemačkom vojskom. U brojnim spisima, pamfletima, predavanjima i govorima opravdava se i glorifikuje rat. Među njima su bili: Rudolf Ojken držao je govora podrške ratu na javnim skupovima u zemlji i na ratištu. Samo u prvoj godini održao je 36 govora.⁹² Rat je tumačio kao „svetsko istorijski značaj nemačkog duha“ i prilika da se spasi „kultura duše“.⁹³ Ulrich fon Vilamovic-Melendorf, koji kaže da je Velika Britanija, svojom „zavišću i licemerjem (...) prizvala ovaj rat iz pakla“. Filozof i psiholog Vilhelm Vunt (Wilhelm Wundt, 1832–1920), kaže da je rat za Engleze „nečasni razbojnički prepad“ a za Nemce to je rat za slobodu i samostalnost. Filozof Paul Natorp (Paul Natorp, 1854–1924) smatra da iako je reč o krizi „duha“ čovečanstva, kriza se ipak posebno spustila na nemačku „dušu“. A za rat okrivljuje „intelektualne podstrekače u Beogradu i Petrogradu“. Za filozofa i sociologa Georga Zimela (Georg Simmel, 1858–1918) rat nas oslobađa dekadencije, sebičnosti i tereta prekomerne kulture a vraća neposrednosti i dinamici života, rat je Nemačku doveo u „apsolutnu situaciju“ koja zahteva „apsolutnu odlučnost“ budući da se Nemačka suočava s pitanjem vlastitog opstanka. Filozof Maks Šeler (Max Scheler, 1874–1928) u knjizi „Genije rata i nemački rat“ [*Der Genius*

90 Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches: https://de.wikisource.org/wiki/Erkl%C3%A4rung_der_Hochschullehrer_des_Deutschen_Reiches

91 K. Schwabe /1966/: *op. cit.*, pp. 112–114.

92 K. Schwabe /1961/: Zur politischen Haltung der deutschen Professoren im ersten Weltkrieg, *Historische Zeitschrift*, Vol. 193, Iss.1, p. 604.

93 F. K. Ringer: *op. cit.*, p. 189.

des Krieges und der Deutsche Krieg] na 450 strana, koju je objavio početkom 1915. ispreda odu ratu. Suprotno Kantovoj viziji „večnog mira” kao nade za budućnost čovečanstva, rat je za njega „prirodna pojava u svetu” i kao takav „čudo”. Zatim, rat je korisna stvar po tome što se jasnije razlikuje bolje od loših nacija. Shvatio ga je kao sveti smisao za Nemačku, on je borba za pravdu, pa je zato odbrambeni rat. Naposletku, za Šelera „nemački rat je veliki, ne zato što je nemački već zato što su Nemci bolji od bilo kog drugog naroda, koji imaju sposobnost da shvate suštinu rata, suštinu koja leži iznad bilo koje nacije ili kulture”. Šeler ideologiju i ratnu propagandu uvija u filozofski diskurs. Takve knjige kada dođu do militarističkih političara ili vojnika na terenu mogu biti dodatna municija za ubijanje. Nakon što je Nemačka izgubila rat Šeler je postao pacifista.⁹⁴ Nasuprot ovome, jedan od retkih velikana nemačke filozofije koji se na predavanjima držao isključivo filozofskog diskursa bio je Edmund Huserl (Edmund Husserl, 1887–1938).⁹⁵

Fridrih Majneke propoveda: „Za svet i za budućnost počela je nova istorijska era nemačkog naroda sa 1. avgustom 1914.”⁹⁶ Rat je za Majnekea „velika vatra pročišćenja za Nemačku”. A „naša narodna zajednica je besmrtna”. Uzroci rata su u „duboko ukorenjenoj mržnji i pakosti suseda”.⁹⁷ Nemačko-jevrejski filozof i konvertit Adolf Lason (Adolf Lasson, 1832–1917), počasni profesor na Univerzitetu u Berlinu, izjavio je da su Nemci „apsolutno superiorni” ljudi,⁹⁸ koji je samo javno izneo rasprostranjeno mišljenje među nemačkom kulturnom elitom.

Ernst Trelč je rat shvatao kao „treći šleski rat”, u kome se Nemačka „brani od sveta”, prvenstveno od udruženog „slovenstva i Francuza”.⁹⁹ Za Trelča „militarizam znači Nemačka na svojoj kontinentalnoj lokaciji, s veoma lošim prirodnim granicama sa svih strana ugrožena, zadocnelo evropsko društvo, mora nositi teški vojni oklop, koji mora svim sredstvima da usavrši”.¹⁰⁰ Militarizam je za Trelča bio pasoš i sinonim za nemački državni i društveni poredak.¹⁰¹ Vodeći Berlinski advokat Oto fon Girke (Otto von Gierke, 1841–1921) pisao je: „Pozdravljamo ovaj rat kao spasenje koje nam je poslalo božansko providenje! Jer pravedni rat nije samo razbijač, već i graditelj, (...) najmoćniji od svih nosilaca kulture”.¹⁰²

Maks Veber se 2. avgusta prijavljuje u dobrovoljce. Raspoređen je u bolnici u Hajdelbergu. Na predavanja ide u uniformi. Ovo je za njega bio „dobar rat”. On

94 Videti opširnije u: B. Šijaković: *op. cit.*, pp. 111–115; M. Antolović /2016/: *Ideje iz 1914: nemački intelektualci i legitimacija politike Nemačkog rajha tokom Prvog svetskog rata, Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 11 sv. 1, pp. 264–286; L. Jörn: *op. cit.*, pp. 205–230; S. H. Luft: *op. cit.*; P. Hoeres /2002/: *Ein dreißigjähriger Krieg der deutschen Philosophie? Kriegsdeutungen im Ersten und Zweiten Weltkrieg –in: Erster Weltkrieg. Zweiter Weltkrieg: Ein Vergleich*, Bruno Thoß / Hans-Erich Volkmann (Hgg.), Schöningh, pp. 471–495.

95 P. Hoeres: *op. cit.*, p. 473.

96 L. Jörn: *op. cit.*, p. 212.

97 M. Antolović /2016/: *op. cit.*, p. 169.

98 R. Bruch: „Die Berliner Universität im Ersten Weltkrieg...”, *Der Tagespiegel*, 05. 06. 2014.

99 M. Antolović /2016/: *op. cit.*, p. 266.

100 E. Troeltsch /1914/: *Unser Volksheer*, Heidelberg: Rede, p. 15 ff; nav. prema: L. Jörn: *op. cit.*, p. 215.

101 L. Jörn: *ibid.*, p. 213.

102 R. Bruch /2016/: *op. cit.*, p. 21.

je, takođe, za njega izbio kao alternativa ruskom birokratskom despotizmu. Kasnije je nakon poraza izjavio: „Nikad ranije nisam tako snažno osećao sreću koja mi je omogućila da se rodim kao Nemačkinac u ovim sumornim danima našeg poniženja”. Nemačka je, po Veberu, izgubila rat zbog nesposobnosti političkog rukovodstva.¹⁰³ Veber će nakon poraza reći da „u ponašanju pobednika postoje stvari koje poraženom jako teško padaju” i na kraju dodati „i za nas važi: *ćuti i čekaj*” (Veberov kurziv).¹⁰⁴ [Nemci „ćuteći” dočekaše Firera kao spasioca da povrati izgubljeno 1918. godine. Posledice po njih a posebno po ceo svet su više nego poznate].

Verner Zombart, sociolog i ekonomista u spisu (pamfletu) *Trgovci i junaci* apostrofira liberalizam kao „englesku bolest”. Uz to, suprotstavlja Britanace „trgovce” „ćiftinskog duha” i Nemce „junake” „herojskog duha”, a reč je o „trgovinskom ili herojskom *nastrojenju*”, gde se bore „za prevlast trgovinski i herojski pogled na svet”. S tim da: „Nema junaštva bez otadžbine” i obrnuto. A najveća vrednost je žrtvovanje za otadžbinu. Nemački duh je „s najvećim gađenjem” ustao protiv „ideja 18. stoleća”. Nemačke vrline, za razliku od njihovih trgovačkih, su vrline koje svoj puni razvitak doživljavaju u ratu: dužnost, hrabrost, odvažnost za žrtvu, vernost, pobožnost, bezazlenost, strahopoštovanje, otvorenost, prostodušnost, dobrotu.¹⁰⁵ Nemački militarizam, za Zombarta je „nemački duh”. On je učinio vidljivim postojanje „nemačkog herojstva”. „Militarizam je herojski duh uznesen u ratnički duh”. Rat smatra „svetim”, jer se u njemu „dovode do vrhunca najplemenitije crte ljudskog bića”.¹⁰⁶ I, na kraju ali ne po značaju, za Zombarta „izabrani narod ovog stoleća je nemački narod” (!),¹⁰⁷ što će se u narednom periodu u Nemačkoj često čuti.

Tomas Man (Thomas Mann, 1875–1955) je smatrao da je Nemačka žrtva opake političke stvarnosti prepune spletki i zavera.¹⁰⁸ Još pre početka rata Man je na gotovo 600 stranica u *Razmatranjima (Betrachtungen)* nastupao kao ratni pristaša. U kasnije, nakon njegovog početka, napisanim „Mislima u ratu” [Gedanken im Kriege], takođe, glorifikuje i opravdava rat. Suprotstavlja nemačku kulturu (duhovnu organizaciju sveta) francuskoj civilizaciji koja ne znači ništa, samo je prazna ljuštura” (prosvetavanje, omekšavanje, uvođenje lepih običaja, skepticizam, rastakanje). Naglašava da su se „pesnička srca rasplamsala čim je izbio rat!” Zatim, vlada „bratska saradnja socijaldemokrata i vojnih vlasti (...) nacija se ujedinila kao nikad dosad” [što je nakon objave rata Rusiji apostrofirao i kajzer u govoru naciji]. I, na kraju, „samo pobeda Nemačke garantuje mir u Evropi”.¹⁰⁹ [Bilo je to većinsko stanovište, kako tada tako i za vreme Firera, u Nemačkoj]. Tomas Man, 19. septembra 1918. [nakon proboja Solunskog fronta] kada je poraz Nemačke i Austrougarske bio ne-

103 R. Stromberg /1979/: Max Weber and World War I: Culture and Politics, *Dalhousie review*, Vol. 59, no, 2, pp. 350–358.

104 M. Veber /2006/: O temi ‘ratne krivice’ – u: *Politički spisi*, p. 425.

105 V. Zombart /2018/: *Trgovci i junaci: patriotska promišljanja*, Beograd: Društvo za privrednu istoriju i Institut za evropske studije, pp. 12–13, 59, 60–72.

106 V. Zombart: *ibid.*, pp. 85–97.

107 V. Zombart: *ibid.*, p. 138.

108 J. Himmelreich: „Michael Vollmer: ‘Die Macht der Bilder – Thomas Mann und der Erste Weltkrieg’”, *Deutschlandfunk*, 11. 08. 2014.

109 T. Man /2012/: *Misli u ratu – u: O nemačkoj republici: politički spisi i govori u Nemačkoj*, Beograd: Albatros plus, Službeni glasnik, pp. 5–18.

izbežan, povratak Alzasa–Lorene pod francuski suverenitet i francuske prevlasti u Evropi smatra nepravednim, jer je gajio „veliki prezir prema ovoj dekadentnoj naciji”. Man kaže: „Danas Francuska pravi aranžmane za upravljanje ‘ponovo osvojenim’ područjima”. I setno se da pita: „Da li je verovati da je hegemonija kopna u obliku A–L [Alzasa–Lorene] vratiti se u Francusku”.¹¹⁰ Nakon što je Ludvig Vize (Ludwig Wiese, 1806–1900) bio u Alzas–Loreni u ime pruskog Ministarstva kulture u junu–julu 1871, što je Man mogao znati, napisao je: „Otudjenje Lorene i Alzasa od Nemačke otišlo je mnogo dublje i njihova vezanost za Francusku bila je intimnija nego što sam očekivao”.¹¹¹ U veličanju i opravdanju rata učestvovali su mnogi više ili manje znani i neznani nemački profesori (filozofi, sociolozi, ekonomisti, istoričari, teolozi...) i intelektualci.¹¹²

* * *

Apel i Deklaracija postigle su opštu nacionalnu saglasnost. Od samog početka rata gotovo celokupna nemačka naučna i kulturna elita, pored toga što je podržala rat, angažovala se u opravdavanju i legitimisanju rata i ratnih ciljeva Kajzerrajha. Kulturno udruženje nemačkih naučnika i umetnika [*Kulturbund deutscher Gelehrter und Künstler*], sa oko hiljadu članova, postavilo je sebi za cilj očuvanje duha nacionalne harmonije i teritorijalne ekspanzije s početka rata.

Za očuvanje „Ideja iz 1914” sa unapred upisanih 400 članova 1914, formalno je osnovano 28. novembra 1915. „Nemačko društvo 1914” [*Deutsche Gesellschaft 1914*], čiji su članovi bili u širokom političkom spektru istaknuti predstavnici politike, privrede, nauke i kulture.¹¹³ Iako statutom ograničeno na 1.000 članova 1916. je imalo nešto iznad 1.200 članova. Nemačko društvo 1914. je bilo blisko kancelaru Holvegu i vicekancelaru Jagovu (Gottlieb von Jagow, 1863–1935), koji su uz pomoć njega nastojali da održe i ojačaju „Duh 1914” (politički i vojni kurs, unutrašnje jedinstvo nacije i patriotizam sa početka rata), a time i ratne pretenzije. Predsednik društva bio je državni sekretar Imperijalnog kolonijalnog ureda Vilhelm Zolf (Wilhelm Solf, 1862–1936). U uvodnom govoru je naglasio: „... želimo sačuvati duh 1914! To jest, duh koji je animirao naš narod dok je krenuo u ovaj rat, ispunjen čvrstom voljom da brani otadžbinu, da štiti i čuva rad, nasleđe naših očeva (...)”. Najveći pokrovitelj društva bio je industrijalac Robert Boš (Robert Bosch, 1861–1942).¹¹⁴

110 T. Mann /1979/: *Tagebücher 1918–192*, Frankfurt: S. Fischer, p. 10; nav. prema: G. Krebs /1995/: *La question d'Alsace-Lorraine*, pp. 75–89, par. 1–2.

111 L. Wiese /1886/: *Erinnerungen und Amtserfahrungen*, Berlin –in: *Das Deutsche Kaiserreich*, p. 181 ff; nav. prema: K. Gilbert, B. Poloni: *op. cit.*, pp. 138–162, par. 41.

112 W. Schneider: „Gegen die ‘Zivilisationsliteraten’”, *Deutschlandfunk*, 04. 04. 2010.

113 Članovi društva su, između ostalih, bili: Ernst Trelč, Fridrih Majneke, industrijalci Albert Belin (Albert Ballin, 1857–1918), Gustav Krupp (Gustav Krupp, 1870–1950), Valter Ratenau (Walther Rathenau, 1867–1922), socijalisti Paul Lens (Paul Lensch, 1873–1926), August Viig (August Winnig, 1878–1956), general-pukovnik Helmut grof Moltke i admiral fon Holcendorf (Henning von Holtzendorff, 1853–1919), novinar i od 1940. profesor na Univerzitetu u Kolumbiji Ernst Jekh (Ernst Jäckh, 1875–1959) i mnogi drugi. K. Klemperer: *op. cit.*, p. 50.

114 B. Sösemann /1993/: „Jenseits von Partei und Parlament – W. Rathenaus ‘aufbauende Ideenpolitik’ in der ‘DG 1914’”, preneto u: *Solon-line*, 28. 03. 2008.

Jedan broj propagatora i podržavaoci rata u političkoj eliti, akademskoj zajednici i intelektualnom i verskom korpusu su kasnije – nakon što je enuzijazam za rat splašnjavao – menjali mišljenje. To se dešavalo, pre svega, kada su se susreli sa: (1) do tada nezabeleženim masovnim pogibijama i ratnom surovošću; (2) dugotrajnim i iscrpljujućim rovovskim bitkama (posebno na Zapadnom frontu) bez i najmanjeg nagoveštaja o njegovom ishodu; (2) gubitkom na ratištu svojih najbližih; (3) oskudicama u snabdevanju u gradovima i česte gladi u gotovo celoj Nemačkoj i Austriji; (3) osudama, suprotno očekivanjima iz celog sveta, nemačko-austrougarskih poteza i zvarstava nad civilima; (4) nakon što je za prva tri meseca rata (do novembra 1914) na zapadnom frontu od Severnog mora do planine Vož (Vosges), mimo očekivanja, na „nemačkoj strani palo ili ranjeno pola miliona vojnika”; (5) regrutovanja za vojnu službu 85% svih muškaraca vojnog uzrasta (od 18 do 49 godina, oko 13 miliona);¹¹⁵ i (6), *napokon kao ključni razlog*, umesto očekivane brze nemačke „temeljite pobeđe” (Zombart) [što je bila refleksija Šlifenovne ideje koju je propagirala kulturna elita], kada su se suočili najpre s neizvesnošću ishoda pokrenutog ratnog poduhvata i naposljetku s porazima. Ali opšti dug (odnos prema ratu, krivici za rat i slično) ostala je dominantna paradigma maltene do današnjih dana. Rasprava o tome, kao i rasprava o posledicama *Duha 1914.* i nemačkog poraza na stanje u nemačkom posleratnom društvu (Vajmarskoj republici), koje je u kontinuitetu s Kajzerrajhom direktno završilo u nacizmu, masovnim zločinima i Holokaustu, izlazi iz okvira ovog rada.

„Ideje iz 1914” u svetu su doživele politički i propagandni neuspeh. Izložena argumentacija bila je krajnje kontraproduktivna u zemljama kojima je bila namenjena (neutralnim i Sjedinjenim Američkim Državama). Nemačka je – bez obzira na savezničku propagandu – bila viđena kao izazivač i pokretač rata. Takođe je bila viđena da su Nemačka i Austrougarska vodile rat protiv civila u kojem su njihove vojske izvršile stravične zločine. Nemački istoričar Klaus Švabe (Klaus Schwabe) protagonistima i propagatorima rata oglašanim u „Idejama iz 1914”, nakon poraza i napada naknadne pameti, prigovara da „nisu ništa ponudili u smislu konkretnih ciljeva spoljne politike” (što u potekstu stoji da su doprineli gubitku rata i da su izgubili propagandni rat), već su im usta bila puna pojmova svenemački/pangermanski [„Alldeutsch”], aneksija [„Annexion”], ekspanzija [„Expansion”], svetska sila [„Weltmacht”] i svetska politika [„Weltpolitik”]. Švabe im, takođe, prigovara da su poistovetili nemačku kulturu i nemački militarizam (koji stavlja pod navodnike).¹¹⁶ Što, inače, i bez navodnika, najblaže rečeno nije bilo daleko od istine. Ali Švabe previđa ili ne može da prizna da su oni, *opijeni mitom o nemačkoj nepobedivosti*, bili sigurni u ratnu pobeđu.

Klaus Švabe, takođe, previđa da su se pojmovi i ideje koje su promovisale „Duh 1914”, nisu izrodili na početku rata, već su oni u carstvu bili, kao što smo videli, vladajuća (ili dominantna) paradigma gotovo ceo vek, a neke i više od jednog veka, pre 1914. godine. Švabe, takođe, previđa da su aneksionistički zahtevi i ekspanzionistički ciljevi eksplicitno izloženi u mnogim memorandumima imali, pored podrške vladajuće političke elite (Holvegov Septembarski program), i široku podršku od strane

115 D. H. Schumann: *op. cit.*, pp. 9–10.

116 K. Schwabe /1966/: *op. cit.*, pp. 106–109.

političkih partija, ključnih interesnih grupa i masovnih organizacija carstva (Pangermanske lige, Nemačkog kolonijalnog društva, Nemačke mornaričke lige, Nemačke vojne asocijacije, Kifhojzenfunda i mnogih drugih društava).

Ideje izložene u „Avgustovskom iskustvu” – imajući u vidu bezrezervnu podršku intelektualne elite ratu a njenog znatnog dela i Klas-memorandumu – samo su bile odraz opšteg stanja u Nemačkoj. Kad je reč o gubitku propagande, ne samo Švabe nego i većinski deo nemačke intelektualne elite, kao uzrok tome preskače nemačke i austrougarske zločine počinjene protiv civila. Odsustvo sagledavanja činjenica doprinelo je da je poraz, kojem se nisu ni u snu nadali (posebno ako imamo u vidu da je Nemačka na Istočnom ratištu nakon potpisivanja Brest-litovskog mira 3. marta 1918. vojnički solidno stajala), ostavio neizbrisiv trag u nemačkom društvu. Zvanična propaganda je uveravala narod u proleće i leto 1918. da je vrlo blizu da dobije rat.¹¹⁷ Porazu Nemci ne samo da se nisu nadali nego ga nisu, ni nakon više od sto godina, prihvatili. Versajski ugovor je u nemačkoj političkoj klasi, kulturnim elitama, historiografiji i javnom mišljenju smatran „nakazom mirovnih” pregovora i ugovora.¹¹⁸

* * *

I, na kraju, *Duh 1914*, je pokazao da su u Nemačkoj na videlo dana izašla stara, u političkoj, kulturnoj i vojnoj eliti i interesnim grupama dugo kuvana i široko prihvaćena, nacionalna, politička i imperijalistička stremljenja osvajačkih ratnih ciljeva. Aneksiju su podržala trgovinska i industrijska udruženja kao i mnogobrojni klubovi i udruženja sa tradicijom još od pruskih vremena. Otuda, nije iznenađenje što su „praktično sve zainteresovane strane [na političkoj, društvenoj i privrednoj sceni] očekivale neku vrstu teritorijalne revizije u korist Nemačke”. One su se kretale od „neformalnog suvereniteta ili direktne aneksije (...) Velika većina intelektualaca – od liberala kao što su Zombart,¹¹⁹ Majneke, Tenis i Zimel do konzervativaca kao što su Harnak, Plenge i Zeberg [kao i mnogih drugih] – favorizovala je neki oblik uključivanja [anektiranih pokrajina/zemalja] u nemačku ‘narodnu zajednicu’ (*Volksgemeinschaft*).”¹²⁰ Zajednicu u osnovnim crtama shvaćenu – koju je tokom vremena pripremila duhovna klima – onako kako ju je u svom javnom nastupu predstavio kajzer Vilhelm II u govorima „nemačkom narodu” održanim početkom avgusta: političko, versko, klasno, socijalno i regionalno jedinstvo Nemaca. Zatim, žrtvovanja za zajednicu i narodno (nacionalno) jedinstvo, bez obzira na društveni status, socijalno poreklo i mesto življenja. Te ideje će kasnije dograditi i operacionalizovati drugi.

117 A. Mombauer /2013/: *Uzroci Prvog svetskog rata*, Beograd: Clio, p. 35.

118 J.-M. Guieu: „Les Allemands et la Société des nations (1914–1926)”, *Sirice*: <http://irice.univ-paris1.fr/spip.php?article711>

119 Zombart kaže: „... onda ćemo za sebe uzeti onoliko teritorije koliko nam izgleda da je nužno”. V. Zombart: *op. cit.*, p. 140.

120 E. Kurlander: „Review of Bruendel, Steffen, ‘Volksgemeinschaft oder Volksstaat...: Die ‘Ideen von 1914’ und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg’”, *H-German, H-Net Reviews*, March, 2005.

Nemačkim intelektualcima, propagatorima i pristalicama rata ostavljena je sloboda da se u „Idejama iz 1914” uključe u duhovni rat [Krieg der Geister] i da ga politički, naučno i filozofski obrazlože (što je i činjeno). Taj posao je „poveren” kome drugom osim univerzitetskim nastavnicima, piscima, naučnicima, teolozima, publicistima, novinarima – koji si gotovo ceo jedan vek zdušno učestvovali u stvaranju njegovih osnovnih političkih, vrednosnih i strateških načela. Spisak nemačke naučne i kulturne elite koja je podržavala mit o nemačkoj *posebnosti*, *izuzetnosti* i vojnoj *nepobedivosti* bio je podugačak. To je značilo izrastanja Nemačke u svetsku silu, stvaranje kolonijalnog carstva, prodor na Istok i Jugoistok, a time i aneksiju osvojenih tuđih teritorija. Na tom spisku su se, u većoj ili manjoj meri, našla ključna imena privrednog razvoja i velika imena nemačke nauke, filozofije i kulture, a među njima, kao što smo videli, u ključnim aspektima nemačke politike i Maksa Vebera.¹²¹

BIBLIOGRAFIJA

- Antolović M. /2016/: Ideje iz 1914: nemački intelektualci i legitimacija politike Nemačkog rajha tokom Prvog svetskog rata”, *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 11 sv. 1, 264–286.
- Antolović M. /2017/: *Istoriografija i politika: Intelektualna biografija Fridriha Majnekea*, Beograd: Albatros Plus – IES.
- Assheuer T.: „Thomas Mann: Krieg veredelt den Menschen”, *Die Zeit*, Nr. 10/2010.
- Baumann A.: „Beckstein warnt vor Serben-Gewalt”, *Die Welt*, 29. 03. 1999.
- Blackbourn D. /1988/: *The Long Nineteenth Century. A History of Germany, 1780/1918*, New York – Oxford: Oxford University Press.
- Bormann P.: „Thronrede Kaiser Wilhelms II. vor den Abgeordneten des Reichstags, 4. August 1914”: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0081_kwi&object=context&l=d
- Bruch R. vom /2016/: Die deutsche ‚Gelehrte Welt‘ am Kriegsbeginn und der ‚Aufruf der 93‘, *Acta Historica Leopoldina*, Nr. 68, pp. 19–29.
- Bruch R.: „Die Berliner Universität im Ersten Weltkrieg: ‚Erster geistiger Waffenplatz Deutschlands‘”, *Der Tagespiegel*, 05. 06. 2014.
- Bruendel S. /2004/: Die Geburt der ‚Volksgemeinschaft‘ aus dem ‚Geist von 1914‘. Entstehung und Wandel eines ‚sozialistischen‘ Gesellschaftsentwurfs –in: *Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs*, pp. 29–58. URL:<<http://www.zeitgeschichteonline.de/md=EWK-Bruendel>>
- Chatzoudis G.: „Der Aufruf ‚An die Kulturwelt‘ – ‚Eine trotzig Überreaktion‘”, (Interview mit Jürgen von Ungern-Sternberg), *L.I.S.A.*, 18. 11. 2014.
- Der Aufruf ‚An die Kulturwelt!‘: http://www.peterlang.com/download/extra-ct/76056/extract_264167.pdf
- Erklärung der deutschen Hochschullehrer im Oktober 1914: <http://histmath-heidelberg.de/zitat/erkl1914.htm>
- Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches: https://de.wikisource.org/wiki/Erkl%C3%A4rung_der_Hochschullehrer_des_Deutschen_Reiches
- Evera S. Van /1984/: Cult of the Offensive and the Origins of the First World War, *International Security*, Vol. 9, No. 1, pp. 58–107.

121 M. Veber /2006/: Pitanje zaključenja mira – u: *Politički spisi*, Beograd: Filip Višnjić, pp. 117–126.

- Fischer F.: „Jetzt oder nie – Die Julikrise 1914”, *Der Spiegel*, 21/1964.
- Fišer F. /1985/: *Savez elita*, Beograd: Nolit.
- Fišer F. /2014/: *Posezanje za svetskom moći: politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd: „Filip Višnjić”.
- Flasch K. /2000/: *Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg*, Berlin: Verlag.
- Foley R. T. /1999/: *Attrition: its theory and application in German strategy, 1880–1916*, Thesis (Ph.D.), University of London.
- Gauss C. /1915, 2013/: *The German Emperor as Shown in his Public Utterances*, New York [EBook #43666].
- Gilbert K.; Poloni B. /1994, 2018/: Die Ära Bismarck, 1870–1890 – in: *Volk, Reich und Nation 1806–1918: Texte zur Einheit Deutschlands in Staat, Wirtschaft und Gesellschaft*, Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, pp. 138–162.
- Große Kracht K. /2004/: Kriegsschuldfrage und zeithistorische Forschung in Deutschland. Historiographische Nachwirkungen des Ersten Weltkriegs – in: *Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs*, pp. 61–81. URL:<<http://www.zeitgeschichteonline.de/md=EWK-Bruendel>>
- Guiou J.-M.: „Les Allemands et la Société des nations (1914–1926)”, *Sirice*: <http://irice.univ-paris1.fr/spip.php?article711>
- Hayek F. A. /1944, 2001/: *The Road to Serfdom*, New York: George Routledge & Sons.
- Hillgruber A. /1986/: *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reichs und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin: Siedler.
- Himmelreich J.: „Michael Vollmer: ‘Die Macht der Bilder – Thomas Mann und der Erste Weltkrieg’”, *Deutschlandfunk*, 11. 08. 2014.
- Hoeres P. /2002/: Ein dreißigjähriger Krieg der deutschen Philosophie? Kriegsdeutungen im Ersten und Zweiten Weltkrieg –in: *Erstwer Weltkrieg: Ein Vergleich*, Bruno Thoß / Hans-Erich Volkmann (Hgg.) Schöning, pp. 471–495.
- Holcer A. /2015/: *Dželatov smešak: Nepoznati rat protiv civilnog stanovništva 1914–1918*, Novi Sad: Prometej; Beograd: RTS.
- Holzer A.: „Der Krieg gegen Zivilisten. Fotografien aus dem Ersten Weltkrieg”, *Kakanien*, 23. 12. 2002.
- Holzer A.: „Fotos belegen brutalen Krieg gegen Zivilbevölkerung”, *Focus*, 28. 08. 2014.
- Janc O. /2014/: *14. Veliki rat*, Novi Sad: Prometej; Beograd: RTS.
- Janz O. /2007/: Der Krieg als Opfergang und Katharsis. Gefallenenbriefe aus dem Ersten Weltkrieg –in: *Themenportal Europäische Geschichte*: <www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1333>.
- Jaraus K. H. /2012/: The illusion of limited war: chancellor Bethmann Hollweg’s calculated risk, July 1914, *Historical Social Research, Supplement*, 24, pp. 53–79: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-379196>.
- Jörn L. /2006/: Über Nacht sind wir zur radikalsten Demokratie Europas geworden – Ernst Troeltsch und die geschichtspolitische Überwindung der Ideen von 1914v” – in: *Geschichte durch Geschichte überwinden*, Troeltsch-Studien: N.F., 1, pp. 205–230.
- Kaiser D. E. /1983/: Germany and the Origins of the First World War, *Journal of Modern History*, Vol. 55, No. 3, pp. 442–474.
- Kaiser Wilhelm II on German Interests in China; https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Kaiser_Wilhelm_II_on_German_Interests_in_China.

- Kazimirović M. – Hautman H. /2015/: *Krvavi trag Velikog rata*, Novi Sad: Prometej; Beograd: RTS.
- Kedar A. /2010/: *National Socialism Before Nazism: Friedrich Naumann and Theodor Fritsch, 1890–1914*, Berkeley: University of California.
- Kjellén R. /1915/: *Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig.
- Kleiser P. B. /2014/: Debatten über den Ersten Weltkrieg, *Emanzipation*, Jg. 4, Nr. 1, pp. 61–76.
- Klemperer K. Von /1957, 1968/: *Germany's New Conservatism: Its History and Dilemma in the Twentieth Century*, Princeton University Press.
- Krebs G. /1995/: La question d'Alsace-Lorraine –in: *La naissance du Reich*, Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, p. 75–89.
- Krebs G., Poloni B. /1994/: *Volk, Reich und Nation 1806–1918*, Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, pp. 190–214.
- Kruse W. „Kriegsideologie und moderne Massenkultur“, bpb, 6. 05. 2013.
- Kurlander E. „Review of Bruendel, Steffen, 'Volksgemeinschaft oder Volksstaat: Die 'Ideen von 1914' und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg'“, *H-German, H-Net Reviews*, March, 2005; URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=10315>
- Leicht R. „Wann darf der Helm blau oder grün sein?“, *Die Zeit*, 50/1991.
- Llanque M. /2015/: *The First World War and the Invention of 'Western Democracy', Germany and 'the West' The History of a Modern Concept*, Bavaj, R. & Steber, M. (Eds.), New York – Oxford: Berghahn, pp. 69–80.
- Luft S. H. /2007/: *Germany's Metaphysical War. Reflections on War by Two Representatives of German Philosophy: Max Scheler and Paul Natorp* –in: *Themenportal Erster Weltkrieg*: URL: <http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/2007/Article=208>
- Mahlzahn C. C.: „Suche nach Quellen“, *Der Spiegel*, 15/1999.
- Maier H. /1990/: *Ideen Von 1914 – Ideen von 1939?*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 38. Jahrg., H. 4, pp. 525–526: URL:http://www.ifz-munchen.de/hettarhiv/1990_4.pdf
- Man T. /2012/: *Misli u ratu – u: O nemačkoj republici: politički spisi i govori u Nemačkoj*, Beograd: Albatros plus, Službeni glasnik, 5–18.
- Manifeste. *Geschichte und Gegenwart des politischen Appells* /2010/ Johanna Klatt, Robert Lorenz (Hg), Bielefeld: Verlag.
- Metan Gi /2017/: *Rusija – Zapad: hiljadu godina rata*, Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Informatika.
- Milne N.: „The 'Rape of Belgium' Revisited“: <http://ww1centenary.oucs.ox.ac.uk/?p=2793>
- Milojević M. /1988/: *Povreda ženevskih i haških konvencija u Srbiji* –in: *Srbija 1917*, zbornik radova, knj. 6, Beograd: Istorijski institut SANU.
- Mombauer A. /2013/: *Uzroci Prvog svetskog rata*, Beograd: Clio.
- Mommsen W. J. /1969/: *Die Regierung Bethmann Hollweg und die öffentliche Meinung 1914–1917*, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 17. Jahrg., H., 2, pp. 117–159: URL: <http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/>
- Naumann F. /1916 [1915]/: *Central Europe*, London: P.S.King.
- Nolte E. „Die Vergangenheit, die nicht vergehen will“, *FAZ*, 6. 06. 1986.
- Nordhues J.: „Die Barbarei der Bildung“, *Literaturkritik*, Nr. 7, Juli 2014.
- Ostkämper F. /2014/: *Vor 100 Jahren 'Soldaten für Kaiser und Vaterland – Höxteraner Juden im Ersten Weltkrieg'*, *Höxter-Corvey*, September / Oktober 2014, pp. 6–12.

- Paddock T. R. E. /2010/: *Creating the Russian Peril: Education, the Public Sphere, and National Identity in Imperial Germany, 1890–1914*, Rochester NY: Camden House.
- Paech N.: „Deutschland wird am Hindukusch verteidigt“?: http://www.frsh.de/fileadmin/schlepper/schl_32-2/s32_22-23.pdf
- Pleitner, B. /2014/: Alldeutscher Verband –in: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32854.
- Plenge J. /1916/: *1789 und 1914: Die Symbolischen Jahre in der Geschichte des Politischen Geistes*, Berlin: J. Springer: http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=951
- Pross H. /1959, 1983/: *Die Zerstörung der deutschen Politik, Dokumente 1871–1933*, Frankfurt/M.
- Rajs A. /2000/: *O zločinima Austrougara–Bugara–Nemaca u Srbiji: 1914–1918*, Beograd: Istorijski muzej Srbije.
- Ringer F. K. /1969/: *Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933*, Cambridge: Harvard University Press.
- Ringmar E. /2018/: ‘The Spirit of 1914’: A Redefinition and a Defense, *War in History*, Vol. 25 (1), pp. 26–47.
- Roesler K. /1967/: *Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg*, Berlin: Duncker & Humblot.
- Röhl J. S. „Wie Deutschland 1914 den Krieg plante”, *Suddeutsche Zeitung*, 5. 03. 2014.
- Schneider W. „Gegen die ‘Zivilisationsliteraten’”, *Deutschlandfunk*, 04. 04. 2010.
- Schumann D. H. /2004/: Gewalterfahrungen und ihre nicht zwangsläufigen Folgen. Der Erste Weltkrieg in der Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts –in: *Wirkung und Wahrnehmung des Ersten Weltkriegs*, pp. 7–27.
- Schwabe K. /1961/: Zur politischen Haltung der deutschen Professoren im ersten Weltkrieg, *Historische Zeitschrift*, Vol. 193, Iss. 1, pp.601–634.
- Schwabe K. /1966/: Ursprung und Verbreitung des alldeutschen Annexionismus in der Deutschen proecessorenschaft im Ersten Weltkrieg, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 14. Jahrgang, Heft 2, pp. 105–138.
- Sösemann B. /1993/: Jenseits von Partei und Parlament – W. Rathenaus ‘aufbauende Ideenpolitik’ in der ‘DG 1914’.,: preneto u: *Solon-line*, 28. 03. 2008: <http://www.solon-line.de/2008/03/28/jenseits-von-partei-und-parlament-w-rathenaus-aufbauende-ideenpolitik-in-der-dg-1914/>
- Steigmann-Gall R. /2008/: Religion and the churches –in: *Nazism of German*, Caplan, Jane (Eds.), Oxford; New York: Oxford University Press, pp. 146–167.
- Stromberg R. /1979/: Max Weber and World War 1: Culture and Politics, *Dalhousie review*, Vol. 59, no, 2, pp. 350–358.
- Šijaković B. /2016/: *Otpor zaboravu*, Foča – Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Svetog Vasilija Ostroškog i Hrišćanski kulturni centar Dr Radovan Bigović.
- The President of the German Delegation (Brockdorff-Rantzau) to the President of the Peace Conference (Clemenceau), Versailles, May 28, 1919: <https://history.state.gov/historical-documents/frus1919Parisv06/d88>
- Traub R.: „Der Sündenfall der SPD”, *Spiegel online*, 24. 09. 2013.
- Ullrich V.: „Krieg der Worte, Kampf der Bilder”, *Die Zeit*, Nr. 27/2004.
- Veber M. /2006/: O temi ‘krivice za rat’ – u: *Politički spisi*, Beograd: Filip Višnjić.
- Veber M. /2006/: Pitanje zaključenja mira – u: *Politički spisi*, Beograd: Filip Višnjić.

- Verhey J. /2004/: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vinçon H. /2014/: Kriegsworte 'Deutschland bringt die Freiheit' Annotationen zum historischen Kontext der Rede Frank Wedekinds am 18.9.1914 in den Münchner Kammerspielen, *Revista de Estudos Almãest*, n°5, pp. 77–102.
- Widmann A.: „Geistige Mobilmachung“, *Franfurkter Rundschau*, 10. 06. 2014.
- Wile F. W.: „Germany Goes Singing to War; in Trains Labeled 'Special to Moscow,' 'Excursion to Paris'; Eager for Our Approval“, [Scheveningen, Holland, Aug. 7.] *The New York Times*, 8. 08. 1914.
- Zombart V. /2018/: *Trgovci i junaci: patriotska promišljanja*, Beograd: Društvo za privrednu istoriju i Institut za evropske studije.
- „Vor 95 Jahren: Das 'Lied der Deutschen' wird Nationalhymne“, bpb, 11. 08. 2017.
- „War Spirit Stirs Berlin to Frenzy; Singing Patriotic Songs, Crowds Throng the Streets Awaiting the Kaiser“, *The New York Times*, July 27, 1914.
- „Krieg bedeutet Frieden“: <http://www.falky.de/AkgB/M2.html>

Slobodan Vuković*

MOBILIZATION FOR THE WAR IN THE SECOND REICH AND „IDEAS FROM 1914“

SUMMARY

The article analyzes the political and social climate in German society at the time of the outbreak of the Great War and the intellectual elite's reaction to the war. All interest groups were to be declared defensive in all interest groups the Reich was „besieged“ by the Entente forces and it had to defend against the „barbaric east“. The war euphoria pervaded all strata of society, based on the myths of German military invincibility and cultural excellence. The whole society was convinced of the war victory. The war was interpreted as a „German revolution“, as a victory of the „German soul“ and „culture“. The intellectual elite loyal to the monarchy and the Kaiser supported the war. The war was interpreted as a conflict of the ideals of the French Revolution (freedom, equality, brotherhood), as opposed to the „Idea of 1914“ (duty, order, justice) and thus justified and legitimized. „Ideas from 1914“ are, in short, grounded against English „merchant souls“, French „Gallic superficiality“ and „Slavic despotism“. The „Ideas of 1914“ gave birth to an Appeal to a civilized world in which German intellectuals show solidarity with the German army, denying that Germany provoked the war, violated the neutrality of Belgium and that its army committed crimes and cultural barbarism.

Russia and Serbia are blamed for the war. Russia's goal was to increase world power on the ruins of Austria and Germany and to establish hegemony over the South Slavic people.

The war brought to light the old war goals that were widely accepted by political, military and cultural elite and interest groups. These goals were threefold and were directed to the West, East and Southeast. The intellectual elite – in addition to the economic elite, trade and industrial associations and numerous clubs – supported the policy of war goals and

advocated the territorial annexation and growth of Germany into a world power, the creation of a colonial empire and penetration into the East and Southeast. Enthusiasm for the war waned after facing war atrocities, protracted trench battles, loss of loved ones, shortages and material hardships, conscription for the army of 13 million inhabitants and, above all, defeats, which the Germans did not hope for, nor did they, after more than a hundred years, accept. In the first six months of the war alone, between 35,000 and 40,000 civilians (mostly Serbs) were hanged and executed in the Balkans. After a hundred years, modern Germany apologized for the crimes committed in Belgium, but not, like Austria, for the crimes of its armies committed in the East and Southeast.

Keywords: Great War, intellectual elite, Ideas from 1789, Ideas from 1914, militarism, war goal, annexation.

Igor Vuković*
Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu

KOLIZIJA DUŽNOSTI KAO OSNOV OPRAVDANJA U OKOLNOSTIMA PANDEMIJE

Apstrakt: Globalna kriza povodom pandemije virusa Covid-19 pokrenula je izvesna pitanja od značaja i za krivično pravo. Iz više zemalja stižu uznemirujuće vesti o smrti velikog broja ljudi usled nemogućnosti zdravstvenih radnika da im zbog nedostatka uređaja za mehaničku ventilaciju pluća pruže adekvatnu medicinsku pomoć. U tom smislu, postavlja se pitanje koji su uopšte kriterijumi prema kojima bi se odlučivalo o tome ko će biti priključen na ventilator i kako se može olakšati odlučivanje lekara u ovim tragičnim pitanjima života i smrti. U radu se razmatra institut tzv. kolizije dužnosti, koja u nekim pravnim sistemima predstavlja samostalan osnov isključenja protivpravnosti, a negde podvrstu krajnje nužde. U uporednom pravu se sreće više različitih kriterijuma prema kojima bi trebalo vršiti trijažu pacijenata u situacijama katastrofe. Autor zaključuje da donošenje odgovarajućih smernica može uspostaviti standard dužnog postupanja u katastrofama, koji bi sa lekara donekle skiniuo teret odlučivanja.

Ključne reči: kolizija dužnosti, krajnja nužda, trijaža, pandemija, smernice.

Kolizija dužnosti podrazumeva situaciju u kojoj se određena dužnost može ostvariti samo po cenu neispunjenja neke druge dužnosti, kojom se ostvaruju obeležja nekog krivičnog dela. Tako otac ima garantnu dužnost da u situacijama životne ugroženosti svoje dece od njih otkloni opasnost. Ako su međutim oba njegova deteta ugrožena vatrenom stihijom, pitanje kriterijuma po kojem će otac biti obavezan da odabere čiji život će spasiti ne predstavlja samo tragično emocionalno i moralno breme, već ima i izvestan pravni značaj. U sličnoj poziciji su u mnogim zemljama i lekari, u aktuelnoj katastrofi pandemije virusa SARS-CoV-2, poznatijeg kao COVID-19. Stižu uznemiravajuće vesti da su u Italiji i nekim drugim zemljama lekari prinuđeni da u postupku medicinske trijaže vrše odabir između pacijenata koje će priključiti na tzv. ventilator, aparat za mehaničku ventilaciju vazduha koji se

* Redovni profesor, igorvu@ius.bg.ac.rs.

upumpava u pluća pacijenta ugroženog virusom. Lekar nalik roditelju takođe ima garantnu dužnost da pacijentu koji se nalazi u životnoj opasnosti pruži neophodnu medicinsku pomoć, pa se, bar teorijski, može postaviti pitanje eventualne odgovornosti ako učinjen izbor odstupa od utvrđenih opšteobavezujućih kriterijuma trijaže. Od dostupnih zakonskih opisa, najverovatnija je odgovornost za krivično delo nesavesnog pružanja lekarske pomoći (čl. 251 KZ), gde bi bio dovoljno da je očigledno nesavesno postupanje lekara ili drugog zdravstvenog radnika, očitovano u grubom zanemarivanju prihvaćenih standarda u pružanju intenzivne nege, dovelo do pogoršanja zdravlja pacijenta.¹ To što je uskraćivanje hitne medicinske pomoći možda samo ubrzalo izvesno nastupanje smrti ne bi imalo pravni značaj, jer je na planu uzročnosti i odgovornosti za posledicu smrti dovoljno i nezatno skraćivanje života. Treba imati u vidu da takve situacije, kako okolnosti aktuelne pandemije pokazuju, uopšte ne predstavljaju hipotetičku situaciju, budući da u uslovima masovne zaraženosti ograničeni materijalni resursi onemogućavaju dostupnost medicinskih aparata svima koji su životno ugroženi.

KOLIZIJA DUŽNOSTI – PODVRSTA KRAJNJE NUŽDE ILI SAMOSTALNI OSNOV OPRAVDANJA?

Kolizija dužnosti se u uporednoj doktrini nekada smatra podvrstom *krajnje nužde*, dok je mnogi autori izdvajaju i kao samostalni osnov isključenja protivpravnosti. Krajnju nuždu kao osnov opravdanja uređuje i srpski Krivični zakonik,² propisujući da ne postoji krivično delo ako je ono učinjeno radi toga da učinilac od sebe ili drugog otkloni istovremenu neskrivljenu opasnost koja se na drugi način nije mogla otkloniti, a pri tom učinjeno zlo nije veće od zla što je pretilo (čl. 20, st. 2). Osnovni razlog zbog kojeg se u uporednoj literaturi zagovara izdvajanje kolizije dužnosti u samostalni osnov opravdanja jeste nemogućnost primene ondašnjih odredbi o krajnjoj nuždi na situacije kolizija dužnosti upravljenih prema dobrima *jednake* vrednosti. Većina stranih krivičnopравниh sistema poznaje naime dve vrste krajnje nužde, jednu koja isključuje protivpravnost dela, a gde je uslov da spaseno dobro po vrednosti *preteže* u odnosu na ono koje se vršenjem dela povređuje, i drugu gde taj uslov nije ispunjen, pa delo ostaje protivpravno, ali gde se zbog nerazrešivog konflikta u kojem učinilac mora da učini izbor između dva interesa približne vrednosti njemu na planu krivice ne može uputiti prekor.³ Zaista, može li pravni poredak isključiti protivpravnost nečijeg dela, ako jedno lice, da bi od drugog ot-

1 Manje je verovatna odgovornost za ubistvo, iako lekar redovno ima svest da će davanje prednosti drugom pacijentu ili isključenje pacijenta sa ventilatora možda dovesti i do njegove smrti. Iako krivično delo nesavesnog pružanja lekarske pomoći ima i umišljajni i nehatni oblik, u domaćoj doktrini (vid. npr. Z. Stojanović /2020/: *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd, 10. izdanje, p. 840) nema dileme da umišljajni oblik ne uključuje direktni već samo eventualni umišljaj, koji bi ovde predstavljao pravilo.

2 „Službeni glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

3 Takvo razlikovanje uobičajeno je i u angloameričkoj doktrini, uz slično objašnjenje, s tim što neke jurisdikcije poznaju u praksi obe forme, a neke samo krajnju nuždu koja isključuje pro-

klonilo životnu opasnost, treće lice dovodi u istu takvu opasnost ili ga čak i lišava života? Kako vidimo, domaća odredba o krajnjoj nuždi na prvi pogled odstupa od uobičajanih uporednih rešenja, dopuštajući da delo bude opravdano i ako su sučeljena zla jednake vrednosti. Drugim rečima, osnovni razlog izdvajanja ovih situacija u samostalan osnov isključenja protivpravnosti, prisutan u uporednoj doktrini, kod nas ne igra odlučujuću ulogu, budući da naša odredba dopušta postupanje u krajnjoj nuždi i u odnosu na dobra jednake vrednosti.⁴ Osim toga, razmatranjem ovih situacija unutar osnova krajnje nužde izbegava se i mogući prigovor ustanovljenja nezakonskog osnova isključenja protivpravnosti, u situaciji kada je već dostupan jedan opšti osnov opravdanja, koji se pritom i u stranoj doktrini često podvodi pod krajnju nuždu.⁵ To međutim ne umanjuje brojna sporna pitanja koja rešavanje sličnih situacija unutar čl. 20 Krivičnog zakonika pokreće.

U literaturi je u rešavanju svih situacija odlučno da li su dobra u koliziji istog ili *različitog ranga*. Ako se u tom smislu može učiniti jasna razlika, načelno će prednost imati *vrednije dobro*. Na dogmatskom planu nije sporno da u ovim konstelacijama izbor manjeg zla isključuje protivpravnost. Tu se u doktrini uobičajeno upućuje na kriterijume koji se primenjuju u slučaju krajnje nužde, ali se zbog nužnosti da se jedna od dužnosti povredi zaključuje isključenje protivpravnosti i kada je prednost jednog dobra u odnosu na drugo samo neznatna.⁶ Tako bi lekar, primera radi, ostvario obeležja neovlašćenog otkrivanja tajne (čl. 141, st. 1 KZ), ako u koliziji dužnosti da sačuva lekarsku tajnu da je njegov pacijent zaražen HIV-om i interesa da to treba da saopšti njegovoj supruzi, sa kojom ovaj održava seksualne odnose bez zaštite, odabere da povredi tajnost.⁷ Uostalom, u ovoj situaciji i sam krivični zakonodavac ustanovljava naročiti osnov opravdanja, koji dopušta obelodanjivanje tajne ako se tajna otkrije „u opštem interesu ili interesu drugog lica koji je pretežniji od interesa čuvanja tajne” (čl. 141, st. 2 KZ). Treba naglasiti da se prema srpskoj odredbi o krajnjoj nuždi ne porede isključivo dobra, u smislu njihovih *apstraktnih* vrednosti (npr. život je vredniji od telesnog integriteta, čime se poređenje završava), već „zla”. Stoga su tu primenjiva i druga uobičajena merila od značaja za vrednovanje – stepen opasnosti koja pretili ugroženim dobrima, stepen verovatnoće koji će od pacijenata preživeti, zatečene bolesti itd. Uključivanjem ovih različitih kriterijuma nekada se u vrednovanju može zaključiti prednost ispunjenja one dužnosti koja na prvi pogled izgleda nižeg ranga (vozač koji je prouzrokovao saobraćajni udes mora

tivpravnost (vid. J. Finn /2016/: Emergency Situations and the Defence of Necessity, *Law in Context: A Socio-Legal Journal* 34, № 2, p. 100, 105).

4 I. Vuković /2013a/: *Krivična dela nepravog nečinjenja*, Beograd, p. 173 fn. 218.

5 U. Ebert /2001/: *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Heidelberg, 3. Auflage, p. 182; M. Köhler /1997/: *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Berlin – Heidelberg, p. 294.

6 H.-H. Jescheck, T. Weigend /1996/: *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*, Berlin, 5. Auflage, p. 366.

7 Treba primetiti da se u ovom primeru i ne radi o pravoj koliziji dužnosti, budući da lekar nije obavezan da suprugu informiše o činjenici da je njen suprug HIV pozitivan. On samo ima takvu mogućnost ako proceni da pacijent svojim neodgovornim ponašanjem ugrožava članove svoje porodice. Lekar je naime oslobođen dužnosti čuvanja tajne ako se time „ugrožava život ili zdravlje pacijenta ili drugih ljudi” (čl. 24, st. 1, tač. 2 Kodeksa medicinske etike Lekarske komore Srbije, „Službeni glasnik”, br. 104/2016).

da zbrine povređenog, ali i da obezbedi mesto udesa kako druga vozila ne bi naletele na unesrećene). U svakom slučaju, nije sporno da učinilac postupa protivpravno ako u slučaju kolizije dužnosti odabere veće zlo, odnosno odabere da odgovori dužnosti nižeg ranga u odnosu na dužnost višeg ranga.

Treba ukazati da je uporednoj doktrini sporno da li *ljudski život* uopšte predstavlja vrednost koja se na planu krajnje nužde koja bi isključivala protivpravnost može porediti. U *nemačkoj* literaturi vladajuće je gledište da se ljudski životi ne mogu porediti ni kvalitativno ni kvantitativno, pa utoliko ne bi bilo moguće opravdati učinioaca koji jedno lice usmrti kako bi spasao desetoro drugih, već bi njegovo nedelo bilo moguće isključiti jedino na planu krivice. U takvim egzistencijalnim odlučivanjima liberalno orijentisani pravni sistemi principijelno negiraju mogućnost upoređivanja vrednosti života, nezavisno od mogućih kriterijuma prisutnih u filozofiji morala. Primer takvog pravničkog rezona nude procesi vođeni protiv pojedinih nemačkih lekara koji su od 1939. u duševnim bolnicama u vreme nacističkog režima na spiskove za odstrel stavljali neke od bolesnika, vođeni idejom da se žrtvovanjem beznadežnih slučajeva mogu spasiti životi mnogih drugih pacijenata. Iako bi njihovim odbijanjem da tako učine verovatno bili zamenjeni poslušnicima režima, koji se ne bi ustručavali da bilo koga poštede, sudovi nisu prihvatili isključenje protivpravnosti na osnovu ideje spasavanja većeg broja ljudskih života. Iako i u *angloameričkoj* doktrini postoje gledišta da čak i ubistvo drugog može biti opravdano kako bi se spasio veći broj ljudi,⁸ sudovi su i tu manje spremni da opravdaju umišljajno ubijanje u krajnjoj nuždi, uz sličan argument da ljudski životi ne podležu kvantifikaciji.⁹

Ako su dobra načelno *iste vrednosti*, kao što se uostalom najčešće i radi u situacijama kada lekar mora da odabere kojeg će od više pacijenata priključiti na ventilator, nije tako jednostavno utvrditi čijem dobru (životu) dati prednost. Prethodno se međutim postavlja pitanje da li to što učinilac prema okolnostima i nema mogućnost da istovremeno odgovori obema obavezama na planu isključenja krivičnog dela ima neki značaj. Tako jedno vrlo zastupano gledište smatra da nalik činjenici da se u uporedivim slučajevima, gde nije moguće utvrditi da jedan interes jasno preteže u odnosu na drugi, u slučaju krajnje nužde zagovara isključenje *krivice* – isti kriterijum mora primeniti i ovde.¹⁰ I ovde bi, smatraju zastupnici takvog pristupa, bilo nepravično da pravni poredak životu lica kojem je uskraćen ventilator uskrati i pravnu zaštitu, pa bi se delo lekara ipak smatralo protivpravnim. Takav pristup nije prihvatljiv. Ako učinilac odgovori jednoj obavezi, on drugu fizički i ne može da ispuni. Drugim rečima, obaveze se ne mogu ispuniti istovremeno već samo alternativno. Kako se od garanta ne može tražiti nemoguće (*impossibillum nulla obligatio est*) smislenije je isključiti već protivpravnost (I. Vuković /2013a/, *op. cit.*, p. 175). Da ovo gledište ni kriminalno-politički ne zadovoljava pokazuje i to što bismo u

8 Kao primer se navodi nesreća trajekta u belgijskoj luci Zebriž iz 1987. godine, gde je jedan mladić desetak minuta zaprečavao put ostalim unesrećenim, i gde je prosto gurnut sa merdevina kako bi ostali bili spaseni (J. Finn, *op. cit.*, p. 108), a gde za to niko nije odgovarao.

9 J. A. Cohan /2006/: Homicide by Necessity, *Chapman Law Review* 10, № 1, p. 122.

10 T. Fischer /2011/: *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, München, 58. Auflage, p. 276; Momsen, Savić, u: B. von Heintschel-Heinegg (Hrsg.) *et al.* /2020/: *BeckOK StGB*, München, 45. Auflage, § 34, 24.

tom slučaju postupanje lekara, koji jednom pacijentu omogućava a drugom uskraćuje preživljavanje smatrali protivpravnim delom, protiv kojeg bi bila moguća nužna odbrana drugog pacijenta, što bi u uslovima katastrofa uslovlilo uspostavljanje „prava jačeg”.¹¹

Nije sporno da garant bi mora da odabere jednu od dužnosti da bi izbegao kažnjavanje. Pri tom, lekar ne može izbeći dužnost da leči pozivanjem na rizik da prilikom tretmana zaraženog pacijenta i on bude zaražen, jer u suprotnom podleže odgovornosti za neukazivanje lekarske pomoći (čl. 253 KZ), dok god se prema okolnostima može zaključiti bar opasnost teškog narušavanja zdravlja ugroženog.¹² Uostalom, i srpska odredba o krajnjoj nuždi (čl. 20, st. 4 KZ) izričito predviđa da „nema krajnje nužde ako je učinilac bio dužan da se izlaže opasnosti koja je pretila”.

KRITERIJUMI TRIJAŽE PACIJENATA U OKOLNOSTIMA KAKVE KATASTROFE

Kriterijumi uspostavljanja odgovarajućeg ranga između više dužnosti pružanja pomoći primenjuju se i u medicinskoj trijaži, prilikom odabira koji će od pacijenata u nuždi dobiti primarnu medicinsku pomoć. Trijaža (od francuskog „trier” – sortirati, razvrstati) upravo predstavlja postupak razvrstavanja pacijenata u grupe, u smislu uspostavljanja prioriteta u lečenju u okolnostima ograničenih raspoloživih resursa u vreme masovnih katastrofa i rata,¹³ po određenim, unapred definisanim kriterijumima. Trijažni protokoli kao rukovodeći princip najčešće zastupaju utilitarističku ideju *maksimiranja koristi*, koja podrazumeva da je u uslovima akutne oskudice medicinskih sredstava najvažnije umanjeње broja smrtnih ishoda uz optimalnu alokaciju raspoloživih resursa.¹⁴ U odnosu na druge katastrofe, pandemije gripa i sličnih bolesti nose i neke karakteristične rizike, koji se u okolnostima nedovoljnih resursa redovno ispoljavaju preko nedovoljnog broja ventilatora na odeljenjima intenzivne nege. U tom smislu su i pre aktuelne krize osmišljavani različiti protokoli, koji su uvažavali izvesne osobenosti pandemija u odnosu na trijaže u okolnostima drugih katastrofa.¹⁵ Pacijenti se razvrstavaju u više grupa. Prvu čine oni koji su životno ugroženi, a čiji su izgledi uz primenu ventilatora vrlo dobri, dok se na potpuno suprotnom polu nalaze oni pacijenti čija je prognoza loša, i koji se

11 S pravom T. Rönnau /2013/: Rechtfertigende Pflichtenkollision, *Juristische Schulung*, № 2, p. 113.

12 Vid. se rezervama H. Malm *et al.* /2008/: Ethics, Pandemics, and the Duty to Treat, *American Journal of Bioethics*, № 8, p. 16.

13 Prvi protokoli trijaže vezivali su se za uspostavljanje prioriteta među ranjenicima u uslovima rata. I tu je rukovodeći bio utilitaristički pristup opšte koristi, koja se u okolnostima neophodnosti održavanja borbene gotovosti izražavala kroz davanje prioriteta onim ranjenim vojnicima koji su se mogli najpre vratiti u borbene redove, dok su oni sa težim povredama morali sačekati kraj bitke (G. P. Smith /2009/: Re-Shaping the Common Good in Times of Public Health Emergencies: Validating Medical Triage, *Annals of Health Law* 18, № 1, p. 11).

14 Takav pristup će u uslovima hitnosti, kada je samo jedan od pacijenata akutno ugrožen, a drugi na svojevrsnom „čekanju”, omogućiti da optimalnom iskorišćenošću angažovanih resursa i analizom rizika možda i oba života budu spasena.

15 Kako utvrđivanje takvih smernica u uslovima kriznih situacija pokreće niz etičkih pitanja, mnoge države su do sada izbegavale da ih izričito normiraju.

samo palijativno tretiraju bez mogućnosti priključenja na aparat, uz odgovarajući režim antivirusnih medikamenata.¹⁶ Između ovih kategorija se nalaze lakši slučajevi, čija je prognoza dobra,¹⁷ i nešto teži slučajevi, čije stanje dopušta odlaganje intenzivne medicinske nege. Iako uspostavljanje navedenih grupa deluje komplikovano i opterećeno rizikom neobjektivnosti, treba imati u vidu da savremeni trijažni protokoli vrlo detaljno utvrđuju pretpostavke medicinskih stanja koja opravdavaju svrstavanje u određenu kategoriju pacijenata. Osim toga, u medicinskoj praksi su u primeni i različiti sistemi tzv. *skorovanja*, koji preko savremenih kompjuterskih programa omogućavaju numeričko izražavanje relevantnih rizika (npr. rizika otkazivanja organa), i time znatno olakšavaju i objektiviziraju izbor.¹⁸

Danas se većinski smatra neprihvatljivim da se hijerarhija pacijenata utvrđuje na osnovu kriterijuma *socijalnog statusa*, npr. da primat u priključenju na ventilator ima poznati glumac ili sportista. Premda se u uporednoj krivičnopravnoj judikaturi, naročito angloameričkoj, nailazi na odluke u kojima je data prednost licima određenog *pola* ili *starosti* (npr. ženama i deci)¹⁹, u evropskoj krivičnopravnoj misli se takva merila najčešće smatraju neprimerenim. Štaviše, i u situacijama oskudice medicinskih sredstava je kao kriterijum alokacije u pojedinačnim primerima primenjivano merilo *socijalne vrednosti*. Tako je tokom 60-tih godina, prilikom odabira pacijenata bolesnih od hronične bubrežne insuficijencije koji će biti priključeni na aparat za hemodijalizu, kriterijum uzimao u obzir eventualne socijalne doprinose pacijenata (uvaženi umetnici, naučnici, političari itd.). Iako su i kritičari ovakvog modela priznavali da bi neki subjekti morali imati prednost u dodeli (npr. šef države u odnosu na osuđivanog kriminalca),²⁰ zbog nemogućnosti utvrđivanja iole upotrebljivih merila (istraživač raka ili političar, poznati pripovedač ili poznati pesnik,

-
- 16 Oni kojima nije dostupna intenzivna nega najčešće su pacijenti koji imaju lošu prognozu smrtnosti nezavisno od eventualnog priključenja na ventilaciju, pacijenti koji bi mogli imati izvesnu korist od intenzivne nege ali samo uz dugotrajnu negu koja se u uslovima nedovoljnih resursa ne može opravdati, kao i pacijenti čija bazična bolest (npr. uznapredovali kancer) ima lošu prognozu sa visokom verovatnoćom smrti, a koji bi takođe zahtevali veliko angažovanje nedovoljnih resursa (M. D. Christian *et al.* /2006/: Development of a triage protocol for critical care during an influenza pandemic, *Canadian Medical Association Journal*, № 11, p. 1379).
- 17 Lakši slučajevi se uobičajeno smeštaju u prostore koji primaju veći broj ljudi (sportske hale, privremene poljske bolnice itd.).
- 18 Od sličnih sistema, koji se oslanjaju na matematičke proračune i algoritme da bi što preciznije izračunali stopu smrtnosti u uslovima intenzivne nege, u najvećoj meri se preporučuje SOFA (Sequential Organ Failure Assessment) sistem (J. L. Hick, D. T. O'Laughlin /2006/: Concept of Operations for Triage of Mechanical Ventilation in an Epidemic, *Academic Emergency Medicine* 13, № 2, p. 227). Njegova prednost se sastoji u mogućnosti procene na dnevnom nivou, lakoći pribavljanja fizioloških parametara, jednostavnosti neophodnih laboratorijskih testova itd. (A. V. Devereaux *et al.* /2008/: Definitive Care for the Critically Ill During a Disaster, *Chest* May, p. 57).
- 19 Tako je u jednom poznatom primeru iz američke prakse iz 1842. godine (United States v. Holmes, 26 F. Cas. 360, 361 [C.C.E.D. Pa. 1842]) 14 putnika izbačeno iz jednog čamca za spasavanje da bi ostatak preživeo brodolom. Iako je prethodno bilo govora da se odabir onih koji treba da budu žrtvovani obavi putem kocke, na kraju je odlučeno da muševi i žene ne budu razdvajani, i da se ne baci nijedna žena. Sudija je obrazloženju osude za ubistvo smatrao da je rukovodeći princip, uz izuzetak kapetana i minimalnog broja neophodnih članova posade, morao da podrazumeva davanje prednosti putnicima u odnosu na mornare.
- 20 M. J. Mehlman /1985/: Rationing Expensive Lifesaving Medical Treatments, *Wisconsin Law Review*, № 2, p. 257. Tako je bolnica za bubrežne bolesnike u Sijetlu između ostalog uzimala u obzir

mladi student ili stariji ugledni profesor, vid. M. J. Mehlman, *op. cit.*, p. 258) u medicinskoj etici se smatra da ovaj model ima više štetnih obeležja.²¹ Uostalom, i Kodeks medicinske etike Lekarske komore Srbije kao jedno od osnovnih utvrđuje i *načelo jednakosti* (čl. 5), koje zabranjuje pravljenje razlike u dostupnosti lekarske pomoći po nekom ličnom svojstvu. Nedavno usvojene smernice švajcarske Akademije za medicinske nauke (SAWM)²² o trijaži u uslovima oskudice resursa, posvećene suzbijanju virusa COVID-19, kao jedan od rukovodećih principa utvrđuju upravo princip jednakosti, koji podrazumeva raspodelu raspoloživih medicinskih resursa bez diskriminacije, odnosno na temelju neopravdanog nejednakog lečenja po osnovu starosti, pola, prebivališta, nacionalnosti, verske pripadnosti, društvenog položaja, zdravstvenog osiguranja ili hronične invalidnosti.

Od navedenih ličnih svojstava najspornije je merilo *starosti*. Iako se najčešće neposredno ne formuliše pravilo da mlađi pacijenti imaju prednost, primenom drugih merila se mlađi pacijenti posredno ipak dovode u povoljniji položaj. Tako navedene smernice kao jedan od rukovodećih principa pominju *kratkoročnu prognozu*, gde bi prioritet imali pacijenti kojima je intenzivna nega najpotrebnija, a čija je verovatnoća preživljavanja bez nege manja. Ta prognoza ne može međutim izbeći i vrednovanje različitih hroničnih bolesti, kojima se stariji građani (sa tzv. komorbiditetima) najpodložniji, pa indirektno i starost postaje činilac od značaja. U tom smislu i smernice nemačkog Interdisciplinarnog udruženja za intenzivnu i hitnu medicinu (DIVI)²³ predviđaju da uspostavljanje prioriteta nije dozvoljeno *isključivo* na temelju kalendarske starosti i socijalnih kriterijuma. Znatno kontroverznije preporuke usvojilo je međutim italijansko udruženje za anesteziju, terapiju bolova, reanimaciju i intenzivnu medicinu SIAARTI.²⁴ Ove preporuke imale su uostalom i najznačajniju primenu, imajući u vidu da su upravo lekari u Italiji u aktuelnoj pandemiji virusa COVID-19 najviše bili izloženi odlučivanju između života i smrti. Dva rukovodeća kriterijuma, unutar podgrupe akutno životno ugroženih, tu su verovatnoća da će tretirani pacijent preživeti i broj *godina života* koje tim putem mogu biti spasene, čime se i neposredno u računicu uključuje starost pacijenta.

Jedan od teorijskih modela raspodele oskudnih medicinskih sredstava podrazumeva *egalitarijski* pristup, prema kojem bi se dostupnost oskudnih medicinskih aparata određivala prema faktoru sreće (svojevrsnoj lutriji), ili principu „ko prvi – njemu aparat” („first-come, first-serve” allocation system). Prednost ovakvih modela prepoznaje se između ostalog u izbegavanju pristrasnosti po bilo kom ličnom osnovu, prisutnoj kod drugih modela, i skidanju tereta teških odluka sa lekara (M. J. Mehlman, *op. cit.*, p. 269). S druge strane, takav model se smatra manje efikasnim,

i bračni status pacijenata, prihode, obrazovanje itd. Zbog domašaja svojih odluka telo bolnice koje je donosilo odluke kolokvijalno je nazivano „Komitet bogova iz Sijetla”.

21 Teško je međutim otići se utisku da u realnom životu i socijalna merila drastično utiču na odlučivanje. Uostalom, i holivudski blokasteri koju se se bavili temom „sudnjeg dana” u odabiru koji će građani biti spaseni tipično polaze od sličnih kriterijuma.

22 Vid. <https://www.samw.ch/de/Ethik/Themen-A-bis-Z/Intensivmedizin/Chronologie-Richtlinien-Triageentscheidungen.html>

23 Vid. <https://www.divi.de/empfehlungen/publikationen/covid-19/1540-covid-19-ethik-empfehlung-v2/file>

24 Vid. <http://www.siaarti.it/SiteAssets/News/COVID19%20-%20documenti%20SIAARTI/SIAARTI%20-%20Covid-19%20-%20Clinical%20Ethics%20Reccomendations.pdf>

jer se zanemarivanjem medicinskih kriterijuma gube jasni mehanizmi za spasavanje većeg broja ljudskih života. I sistem koji bi podrazumevao prednost onoga kome ventilator bude najdostupniji, iako na prvi pogled pravičan, u ishodu bi pogodovao onima kojima su dostupna transportna sredstva ili koji su bolje informisani.²⁵

Kao jedan od upotrebljivih kriterijuma nekada se pominje i naročita zaštita *medicinskih radnika*, pre svih lekara i medicinskih sestara koji opslužuju zaražene. Oni ne samo da su najviše izloženi riziku zaraze, već se njihova nemogućnost da odgovore svojim radnim dužnostima neposredno odražava na mogućnosti zdravstvenog sistema da i ostalim građanima pruže nužnu medicinsku pomoć.²⁶ Sličnim privilegovanjima se uobičajeno zamera izvesna neodređenost, jer su u sistem zdravstvene zaštite uključeni ne samo postupajući lekari i medicinsko osoblje, već i različito tehničko osoblje i administracija, pa se postavlja pitanje preciziranja kruga privilegovanih, naročito imajući u vidu heterogenost medicinskih specijalizacija i mogućnost povlašćivanja i drugih lica angažovanih u sličnim hitnim službama (npr. pripadnika policije ili vatrogasaca).²⁷

Kako nam se čini, samo model prioriteta zasnovanog na *medicinskim merilima* zaslužuje prihvatanje, iako nijedno rešenje nije idealno. Odlučivanje se mora zasnivati na vrednovanju zdravstvenog stanja ugroženih pacijenata i proceni čije su šanse, u korelaciji sa dužinom vremena neophodne intenzivne nege, kratkoročno najbolje. Teško se može prenebregnuti da tu posredno na odlučivanje ne utiče i starost pacijenata. Očigledno je da su stariji građani u sličnim pandemijama najugroženija kategorija, pa će tu redovno i medicinska prognoza uspešnosti intenzivne nege biti češće biti nepovoljna. To međutim nije razlog da osnovni parametar odlučivanja treba da budu godine starosti, u smislu izrazitog davanja prednosti mlađim pacijentima, kako to čine aktuelne italijanske smernice, jer se time ipak pravi etički sumnjiva razlika na osnovu ličnog svojstva. I pored prednosti ovog kriterijuma, treba ukazati i na njegove potencijalne slabosti. Tako bi npr. pušači ili lica sa hroničnim bolestima, često pripadnici siromašnijih slojeva stanovništva kojima nije uvek pod jednakim uslovima dostupno zdravstveno osiguranje, verovatno bili u podređenom položaju. Iako bi takav pristup imao svoje medicinsko opravdanje, teret pandemije bi verovatno u većoj meri podneo socijalno ranjiviji deo populacije (M. A. Rothstein, *op. cit.*, p. 8).²⁸ To se međutim teško može izbeći. Jedan od kriterijuma trijaže moraju biti i zatečene bolesti, iako njihovo sadejstvo sa virusom svakako umanjuje ukupne šanse pacijenta za preživljavanje.

25 K. Kinlaw, D. H. Barrett, R. J. Levine /2009/: Ethical Guidelines in Pandemic Influenza: Recommendations of the Ethics Subcommittee of the Advisory Committee of the Director, Centers for Disease Control and Prevention, *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, S2, p. 5.

26 I pomenute švajcarske smernice kao jedan od fundamentalnih etičkih principa ističu i zaštitu profesionalaca (svih lica povezanih sa većim rizikom zaraze tokom obavljanja svog posla, uključujući i farmaceute i srodnike zaraženih).

27 M. A. Rothstein /2010/: Should Health Care Providers Get Treatment Priority in an Influenza Pandemic?, *Journal of Law, Medicine & Ethics*, № 2, p. 3, 5.

28 Tako su procene o očekivanoj neuporedivo većoj smrtnosti Afroamerikanaca i Latinoamerikanaca u okolnostima pandemije, prisutne u literaturi (N. B. Hobbes /2011/: Out of the Frying Pan into the Fire: Heightened Discrimination & Reduced Legal Safeguards When Pandemic Strikes, *University of Pittsburgh Law Review* 72, № 4, p. 780), tokom aktuelne krize, kako pokazuje statistika u SAD, nažalost potvrđene.

KOLIZIJA DUŽNOSTI U USLOVIMA PANDEMIJE – KRIVIČNOPRAVNI KRITERIJUMI

Očigledno je da smernice koje se u mnogim državama u okolnostima aktuelne pandemije donose polaze od realnosti da se lekar osnovano može naći u poziciji da odabere između dva ljudska života. Uostalom, videli smo da i domaća odredba o krajnjoj nuždi jasno omogućava opravdanje u sličnim situacijama. Štaviše, ako je u slučaju krajnje nužde opravdanje u slučaju dobara iste vrednosti prema većinskom stanovištu u literaturi u najvećem broju situacija zaslužuje da bude isključeno, u situacijama kolizije dužnosti se takav ishod i u krivičnopravnoj doktrini oseća kao pravilo. Ako je isključenje protivpravnosti u slučaju kolizije dužnosti i u odnosu na vrednost „život” načelno moguće, ostaje otvoreno da li bi tu trebalo poći od pomenute nemogućnosti kvantifikacije, u smislu da bi mogao biti opravdan i lekar koji, u poziciji da spasi petoricu pacijenata, ipak odabere spasavanje samo jednog života. Pojedini teoretičari smatraju da bi i takav učinilac zasluživao opravdanje, čak i nezavisno od toga koji su ga motivi i kriterijumi prilikom izbora opredeljivali.²⁹ Irelevantnost pobuda ne tiče se samo onih kriterijuma koji se u pomenitim protokolima trijaže smatraju spornim (socijalni status ili starost), već se za pravno irelevantne proglašavaju i oni izbori gde je lekar, u uslovima oskudice raspoloživih resursa, zanemario šanse pacijenta da preživi. Neki autori i izričito odbacuju utilitaristički pristup,³⁰ koji se, kako smo videli, definiše kao rukovodeći medicinski kriterijum trijaže u aktuelnim smernicama. Takav pristup u ishodu gotovo isključuje eventualnu krivičnu odgovornost lekara, dok god je sačuvan neki život. Lekar će biti opravdan ako je nekog od prisutnih pacijenata priključio na jedini dostupan ventilator i kada je racionalnim izborom mogao spasiti i više života, pa čak i kada se rukovodio moralno sumnjivim razlozima.

Drugačije je međutim ukoliko se u koliziji nalaze jedna dužnost na činjenje i jedna dužnost na nečinjenje. Tu se u krivičnopravnoj doktrini uobičajeno smatra da dužnost na činjenje pred dužnošću na nečinjenje *ustupa*.³¹ Smatra se neprihvatljivim da se životno ugroženi pacijent, već priključen na ventilator, sa njega skine, kako bi se drugom životno ugroženom pacijentu obezbedilo preživljavanje. Taj uslov redovno ne bi bio ispunjen ako su oba pacijenta životno ugrožena, osim ukoliko se uz ventilator jedan život izvesno spasava, a u slučaju drugog neminovna smrt samo privremeno odlaže (U. Neumann, u: *op. cit.*, § 34, 130). Iz ugla medicinske trijaže, međutim, ovakav pristup zvuči prilično *strogo*. Treba imati u vidu da dužina intenzivne nege lica priključenih na ventilaciju pluća zahteva stalnu reevaluaciju stanja i dalje nužnosti primene mere. Tako švajcarske smernice predviđaju da se svakih 48 časova (italijanske – svakog dana) postojeći status mora preispitivati, te se ako nema

29 U. Neumann, u: U. Kindhäuser, U. Neumann, H.-U. Paeffgen (Hrsg.) *et al.* /2017/: *Nomos Kommentar. Strafgesetzbuch. Band 1*, Baden-Baden, 5. Auflage, § 34, 132, 132a; C. Roxin /2006/: *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band I. Grundlagen. Der Aufbau der Verbrechenslehre*, München, 4. Auflage, p. 782.

30 D. Sternberg-Lieben, u: A. Schönke, H. Schröder, A. Eser *et al.* /2019/: *Strafgesetzbuch. Kommentar*, 30. Auflage, vor § 32, 74.

31 V. Erb, u: B. von Heintschel-Heinegg (Bandred.) /2017/: *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch. Band I*, München, 3. Auflage, § 34, 40.

poboljšanja ili pogoršanja stanja u uslovima iscrpljenosti resursa mora doneti odluka da li cilj lečenja mora biti promenjen, a pacijentu pružena samo palijativna nega. Drugim rečima, može se realno dogoditi da utilitaristički pristup, koji podrazumeva očuvanje većeg broja života, omogućiti prekidanje intenzivnog lečenja pacijenta na ventilatoru i tamo gde lekari procene da određeni pacijent ima *veće šanse* za preživljavanje. U tom slučaju promena već dostignutog stepena zaštite pacijenta na lečenju morala bi biti odgovarajuće obrazložena, odnosno, kako se ukazuje, iza takvog čina morao bi stajati jasan pretežniji interes.

Očigledno je da postoji izvestan raskorak između postojećeg krivičnog pravnog pogleda na moguću odgovornost lekara i prisutnih medicinskih kriterijuma (istina, u uporednom zakonodavstvu još uvek u nastajanju) u okolnostima kolizije dužnosti. Zapravo, pokazuje se da se i u uslovima upoređivanja dobara navodno istog ranga u osnovi radi o primeni kriterijuma karakterističnih za krajnju nuždu, gde se u oceni okolnosti moraju uzeti u obzir ne samo apstraktne vrednosti, već i drugi momenti od značaja. Tu nisu u koliziji dva (ili više) života, već dva života u opasnosti, koja se uz to može stepenovati. U takvoj jednačini puno je nepoznatih (starost pacijenata, zatečene bolesti, težina zdravstvenog stanja itd.), što otežava utvrđivanje izvesnog redosleda između pacijenata u smislu hitnosti.

U tom smislu, definisanje postupka trijaže izvesnim protokolima imalo bi važan uticaj na potencijalnu krivičnog pravnou ili građanskopravnu odgovornost zdravstvenog radnika. Tu se nekada postavlja pitanje da li definisanje procedura u formi smernica ima obavezujući karakter koji uopšte utvrđuje odgovarajući *standard nege*, ili, kako se u delu literature ukazuje (J. L. Hick, D. T. O’Laughlin, *op. cit.*, p. 228), smernice predstavljaju obične preporuke, u odnosu koji bi i izvesno (ne značajno) odstupanje moglo da isključi odgovornost. U američkoj literaturi vladajuće je gledište da se ovde radi o tzv. „mekom pravu”, čije pridržavanje pruža snažan dokaz da je poštovan standard nege koji odgovara postupanju zdravstvenih radnika u uslovima katastrofe,³² ali koje nemaju obavezujuće dejstvo. U svakom slučaju, u praksi npr. američkih sudova se nekada ovo pitanje smatra otvorenim, naročito o obrnutim situacijama, gde u nekim odlukama odbijanje njihove primene od strane lekara nije nužno vodilo zaključku da je lekar postupao sa grubom nepažnjom.

Pojedini autori čak smatraju da uvođenje odgovarajućih standarda nije dovoljno, jer se ne može isključiti da će tužilaštvo i pored toga krivično goniti lekare i druge zdravstvene radnike, pa se preporučuje propisivanje naročite krivične neodgovornosti (svojevrsnog materijalnog imuniteta) za zdravstvene radnike koji deluju u uslovima proglašene vanredne situacije zbog pandemije i sličnih katastrofa.³³ Slične materijalne imunitete od odgovornosti poznaju mnogi američki propisi na

32 V. Gutmann Koch, B. E. Roxland /2013/: Unique Proposals for Limiting Legal Liability and Encouraging Adherence to Ventilator Allocation Guidelines in an Influenza Pandemic, *DePaul Journal of Health Care Law* 14, № 3, p. 485.

33 I. Glenn Cohen, A. M. Crespo, D. B. White /2020/: Potential Legal Liability for Withdrawing or Withholding Ventilators During COVID-19, *Journal of the American Medical Association* April, p. E2. Kao primer se navodi zakonodavstvo američke države Merilend, koje propisuje da pružalac zdravstvene usluge uživa imunitet od građanske ili krivične odgovornosti ako deluje u dobroj veri i saglasno protokolima dodeljivanja ventilatora.

federalnom nivou odnosno nivou saveznih država, sa različitim domašajem primene u uslovima manjka ventilatora, istina, prvenstveno na planu građanskopravne a ne krivične odgovornosti (V. Gutmann Koch, B. E. Roxland, *op. cit.*, p. 482, 499). U tom smislu se u literaturi preporučuje da procedure eventualno budu i dvostepene, kako bi se još više umanjila mogućnost pogrešnih odluka i potencijalni rizici od odgovornosti.³⁴

Kako nam se čini, pridržavanje ustanovljenog standarda bi gotovo izvesno isključilo krivičnu odgovornost lekara, jer u njemu utvrđeni kriterijumi odgovaraju mehanizmu odmeravanja zala kod krajnje nužde. Lekarska greška podrazumeva zanemarivanje ili opšteprihvaćenog medicinskog standarda, ako takav postoji, ili opšteg standarda brižljivog postupanja, koji sud prema okolnostima veštačenjem može ustanoviti.³⁵ Kako protokoli koji utvrđuju utvrđivanje redosleda prioriteta u postupanju sa pacijentima kojima je potreban ventilator ustanovljavaju *profesionalni* standard, u čijem definisanju su učestvovali predstavnici struke, tu se ne bi radilo o *stručnoj grešci* – takvom zanemarivanju profesionalnih dužnosti u pružanju zdravstvene zaštite, nepažnje ili propuštanja, odnosno nepridržavanju utvrđenih pravila struke i profesionalnih veština u pružanju zdravstvene zaštite, koje dovodi do povrede, oštećenja, pogoršanja zdravlja ili gubitka delova tela pacijenta (čl. 186, st. 1 Zakona o zdravstvenoj zaštiti)³⁶. Ako se lekar datog standarda pridržava, njegovo ponašanje se po pravilu i ne može oceniti kao nesavesno, pa izostaje povreda dužnosti zbog koje bi on odgovarao. Definisane sličnih procedura bi sa potencijalnih donosilaca odluke nesumnjivo skinulo teško breme neizvesnosti i eventualne proizvoljnosti, i, što je još važnije, smanjilo rizik od njihove hipotetičke krivične ili građanske odgovornosti (I. Glenn Cohen, A. M. Crespo, D. B. White, *op. cit.*, p. E1).

Šta će međutim predstavljati sadržinu sličnih smernica, kako vidimo, medicinari sa različitim meridijana različito određuju. Tu su pored pravnih uključena i pitanja medicinske deontologije, pa se u zavisnosti od kulturnog obrasca primenjuju različiti kriterijumi trijaže u okolnostima nedovoljnih resursa za intenzivnu negu. Sva ta pravila, međutim, podrazumevaju stalno preispitivanje zdravstvenog stanja pacijenata priključenih na aparate za ventilaciju pluća. Stoga nam se čini da se ne može *a priori* zaključiti neprihvatljivost skidanja sa aparata jednog lica kako bi se pomoć pružila drugome, kako to gotovo jednoglasno zastupa krivičnopravna doktrina. Ako i ovde, bar prema srpskom pravu, važe osnovni kriterijumi krajnje nužde, onda se i ovde moraju uzeti u obzir i drugi relevantni kriterijumi od značaja za odlučivanje, pre svih realna mogućnost poboljšanja zdravstvenog stanja daljim održavanjem na aparatima, dužina trajanja takvog tretmana u odnosu na to koliko bi lica u istom periodu moglo biti spaseno i verovatnoća preživljavanja. Odgovarajuće smernice sličnog tipa u srpskoj medicini još uvek nisu formulisane, a pitanje je i da li će i kada to biti slučaj. Oko pitanja konkretnih kriterijuma potrebno je me-

34 Sporno je međutim da li je omogućavanje prigovora ili kakvog drugog pravnog leka saglasnosti neophodnosti hitnog reagovanja (D. Patrone, D. Resnik /2011/: Pandemic Ventilator Rationing and Appeals Processes, *Health Care Anal*, № 2, p. 9).

35 I. Vuković /2013b/: Pojam lekarske greške i krivična odgovornost, *Pravni život*, № 10, p. 641.

36 „Službeni glasnik RS”, br. 25/2019.

đutim uspostaviti saglasnost među ne samo medicinskim radnicima već i pravnicima, kako bi lekari, u pitanjima odlučivanja o životu i smrti, što je moguće više bili oslobođeni ne samo teškog bremena savesti već i potencijalne pravne odgovornosti.

LITERATURA

- Cohan J. A. /2006/: Homicide by Necessity, *Chapman Law Review* 10, № 1.
- Christian M. D. et al. /2006/: Development of a triage protocol for critical care during an influenza pandemic, *Canadian Medical Association Journal*, № 11.
- Devereaux A. V. et al. /2008/: Definitive Care for the Critically Ill During a Disaster, *Chest* May.
- Ebert E. /2001/: *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Heidelberg, 3. Auflage.
- Finn J. /2016/: Emergency Situations and the Defence of Necessity, *Law in Context: A Socio-Legal Journal* 34, № 2.
- Fischer T. /2011/: *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*, München, 58. Auflage.
- Glenn Cohen I., Crespo A. M., White D. B. /2020/: Potential Legal Liability for Withdrawing or Withholding Ventilators During COVID-19, *Journal of the American Medical Association* April.
- Gutmann Koch V., Roxland B. E. /2013/: Unique Proposals for Limiting Legal Liability and Encouraging Adherence to Ventilator Allocation Guidelines in an Influenza Pandemic, *DePaul Journal of Health Care Law* 14, № 3.
- Heintschel-Heinegg B. von (Hrsg.) et al. /2020/: *BeckOK StGB*, München, 45. Auflage.
- Heintschel-Heinegg B. von (Bandred.) /2017/: *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch. Band I*, München, 3. Auflage.
- Hick J. L., O'Laughlin D. T. /2006/: Concept of Operations for Triage of Mechanical Ventilation in an Epidemic, *Academic Emergency Medicine* 13, № 2.
- Hobbes N. B. /2011/: Out of the Frying Pan into the Fire: Heightened Discrimination & Reduced Legal Safeguards When Pandemic Strikes, *University of Pittsburgh Law Review* 72, № 4.
- Jescheck H.-H., Weigend T. /1996/: *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*, Berlin, 5. Auflage.
- Kindhäuser U., Neumann U., Paeffgen H.-U. (Hrsg.) et al. /2017/: *Nomos Kommentar. Strafgesetzbuch. Band 1*, Baden-Baden, 5. Auflage.
- Kinlaw K., Barrett D. H., Levine R. J. /2009/: Ethical Guidelines in Pandemic Influenza: Recommendations of the Ethics Subcommittee of the Advisory Committee of the Director, Centers for Disease Control and Prevention, *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, S2.
- Köhler M. /1997/: *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Berlin – Heidelberg.
- Malm H. et al. /2008/: Ethics, Pandemics, and the Duty to Treat, *American Journal of Bioethics*, № 8.
- Mehlman M. J. /1985/: Rationing Expensive Lifesaving Medical Treatments, *Wisconsin Law Review*, № 2.
- Patrone D., Resnik D. /2011/: Pandemic Ventilator Rationing and Appeals Processes, *Health Care Anal.*, № 2.
- Rönnau T. /2013/: Rechtfertigende Pflichtenkollision, *Juristische Schulung*, № 2.
- Rothstein M. A. /2010/: Should Health Care Providers Get Treatment Priority in an Influenza Pandemic?, *Journal of Law, Medicine & Ethics*, № 2.

- Roxin C. /2006/: *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band I. Grundlagen. Der Aufbau der Verbrechenslehre*, München, 4. Auflage.
- Schönke A., Schröder H., Eser A. *at al.* /2019/: *Strafgesetzbuch. Kommentar*, 30. Auflage.
- Smith G. P. /2009/: Re-Shaping the Common Good in Times of Public Health Emergencies: Validating Medical Triage, *Annals of Health Law*, № 1.
- Stojanović Z. /2020/: *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd, 10. Izdanje.
- Vuković I. /2013a/: *Krivična dela nepravog nečinjenja*, Beograd.
- Vuković I. /2013b/: Pojam lekarske greške i krivična odgovornost, *Pravni život*, № 10.

Igor Vuković*

Faculty of Law, University of Belgrade

COLLISION OF DUTIES AS A DEFENCE OF JUSTIFICATION IN THE CIRCUMSTANCES OF PANDEMIC

SUMMARY

The global crisis over the Covid-19 virus pandemic has raised some questions that are relevant to criminal law as well. Disturbing news are coming from several countries about the deaths of many people because of the inability of healthcare professionals to provide them with adequate medical care due to a lack of mechanical ventilation devices. In this regard, the question arises as to what are the criteria by which to decide who will be connected to the ventilator and how the decision-making of doctors in these tragic life and death issues can be facilitated. The paper deals with the institute of the so-called collision of duties, which in some legal systems constitutes an independent cause for the exclusion of unlawfulness and, in some cases, a type of necessity. In comparative law, a number of different criteria are met by which patients should be triaged in disaster situations. The author concludes that the adoption of appropriate guidelines can establish a standard of due diligence that would to some extent remove the burden of decision making from physicians.

Keywords: collision of duties, necessity, triage, pandemic, guidelines.

* Full Professor, igorvu@ius.bg.ac.rs .

*Darko Datzer**

*Eldan Mujanović***

IN REM CONTRA CULPAM?– PROŠIRENO ODUZIMANJE IMOVINSKE KORISTI U MEĐUNARODNOM I BOSANSKOHERCEGOVAČKOM KRIVIČNOM PRAVU

Apstrakt: Notorno je da se kriminalnim aktivnostima ostvaruju ogromne materijalne dobiti i da je opravdano preduzimati sve potrebne mjere kako bi se efikasno oduzelo ono što je nezakonito stečeno. Time se sprječava korištenje nezakonito stečene imovine u daljnjim kriminalnim aktivnostima i ujedno demonstrira posvećenost države promicanju teze da se zločin ne isplati. Jedan od najdinamičnijih modaliteta oduzimanja jest prošireno oduzimanje imovinske koristi, koje podrazumijeva oduzimanje imovine koja potječe iz pretpostavljenih, neodređenih krivičnih djela. Krupnu ulogu u oblikovanju pravnoga režima proširenoga oduzimanja imovinske koristi odigrale su međunarodne i supranacionalne organizacije, pa rad analizira pet najznačajnijih međunarodnih dokumenata iz odnosne oblasti, te, budući da je u Bosni i Hercegovini u posljednje vrijeme naročito živa legislativna aktivnost na ovoj planu, analizi materijalnopравnih odredbi sve četiri bosanskohercegovačke jurisdikcije. Analiza je izvršena diskutirajući a) na koja se krivična djela može primijeniti prošireno oduzimanje, b) koje okolnosti sud treba uzeti kao indikatore o deliktnome porijeklu imovine, te c) koje oblike procesne zaštite uživa počinitelj i povezane osobe. Međunarodni pravni standardi postavljaju mogućnost korištenja pravnih pretpostavki i potpunoga obrata tereta dokazivanja na okrivljenika ili indicijalnoga dokazivanja kriminalnoga porijekla imovine i podijeljenoga tereta dokazivanja. Bosanskohercegovačka rješenja poznaju oba pristupa, no i jedan i drugi su rijetko primjenjivani u praksi. Isto se djelomice može pripisati nedovoljnoj određenosti pojedinih elemenata konstrukta proširenoga oduzimanja i limitiranim mogućnostima primjene modaliteta proširenoga oduzimanja u pojedinim jurisdikcijama. Tek se unaprjeđenjem normativnoga ambijenta, skupa sa drugim zahvatima praktične, organiza-

* Vanredni profesor na Katedri za kriminologiju Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. ddatzer@fknbih.edu

** Vanredni profesor na Katedri za kriminalistiku Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. emujanovic@fkn.unsa.ba

cijske i druge naravi, može očekivati puno iskorištavanje kriminalnopolitičkoga potencijala kojeg ovaj oblik oduzimanja imovinske koristi ima.

Ključne riječi: prošireno oduzimanje imovinske koristi, deliktno porijeklo imovine, pravičnost postupka.

UVOD

Nedvojbeno je da se kriminalnim aktivnostima ostvaruju ogromne materijalne dobiti¹ i da je opravdano preduzimati odgovarajuće mjere na oduzimanju iste. Iako je mjera oduzimanja imovinske koristi u nekome obliku postojala još u starome Rimu,² renesansu doživljava nakon Drugoga svjetskog rata i pogotovo zadnjih decenija dvadesetoga stoljeća. Imovinska korist može na različite način biti povezana sa krivičnim djelom, pa su se vremenom etablirali i različiti režimi oduzimanja.³ U zadnje je vrijeme naročito dinamična legislativna, politička, akademska i druge aktivnosti u području proširenoga oduzimanja imovinske koristi.⁴ Pod njom se podrazumijeva zahvat u imovinu⁵ koja ne potječe samo iz krivičnoga djela povodom kojega se vodi konkretan krivični postupak, nego i u stvari i prava za koje se smatra da potječu iz istoga ili drugih krivičnih djela koja su prethodila ili koincidirala sa istim.⁶ U slučaju sumnje da je imovina koja se nalazi ili se nalazila u vlasništvu, pod kontrolom ili u posjedu počinitelja ili osoba povezanih sa počiniteljem nezakonito stečena, a za koju se sa sigurnošću ne može dokazati da potječe iz konkretnoga krivičnog djela, prošireno oduzimanje čini se smislenim modalitetom kojim bi se zahvatila i takva imovina. Iako se uglavnom veže za suprotstavljanje organiziranome,

- 1 Za neke od procjena, vid. F. Schneider /2013/: The Financial Proceeds of Transnational Organized Crime All Over the World: Some New Empirical Facts, *SAIS Review*, 33 (1), pp. 91–121; United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2011/: *Estimating illicit financial flows resulting from drug trafficking and other transnational organized crimes*, Vienna.
- 2 A. Eser /1969/: *Die strafrechtlichen Sanktionen gegen das Eigentum*, Tübingen.
- 3 Za pregled, vid. E. Ivičević Karas /2007/: Kaznenopravno oduzimanje nezakonito stečene imovinske koristi, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 14 (2), pp. 673–694; M. Kilchling /2001/: Tracing, Seizing and Confiscating Proceeds from Corruption (and other Illegal Conduct) Within or Outside the Criminal Justice System, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 9 (4), pp. 264–280.
- 4 M. Fernandez-Bertier /2016/: The confiscation and recovery of criminal property: a European Union state of the art, *ERA Forum*, 17, pp. 323–342.
- 5 Imovinska korist ostvarena izvršenjem krivičnih djela uglavnom podrazumijeva imovinu, što većina međunarodno-pravnih dokumenata analiziranih u ovome radu jasno naznačuju u svojim uvodnim odredbama. I teorija (npr. J. Boucht /2017/[a]: *The Limits of Asset Confiscation: On the Legitimacy of Extended Appropriation of Criminal Proceeds*, Oxford; Portland, pp. 16–18; B. Vettori /2006/: *Tough on Criminal Wealth*, Dordrecht, p. 1) je dosta složna oko činjenice da imovinska korist podrazumijeva ponajprije imovinu (stvari i prava) stečenu kriminalnim aktivnostima. U nastavku će se stoga naizmjenično koristiti termini „imovinska korist” i „imovina” podrazumijevajući upravo stvari i prava koja su stečena izvršenjem krivičnih djela, odnosno nezakonito, te, budući da su latinski nazivi za krivično djelo *crimen* i *delictum* (Ž. Horvatić /2002/: *Rječnik kaznenog prava*, Zagreb), koristeći pridjeve izvedene iz ovih naziva.
- 6 D. Datzer /2017/: Teorijski aspekti normiranja posebnih oblika oduzimanja imovinske koristi – in: *Prošireno oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima* (E. Mujanović, D. Datzer, eds.), Sarajevo, pp. 15–36.

ali i drugim, srodnim oblicima kriminaliteta,⁷ katalog krivičnih djela povodom kojih je moguć zahvat u imovinu koja je nezakonito stečena putem proširenoga oduzimanja konstantno se širi, pa je u nekim državama (npr. SR Njemačka)⁸ moguće primijeniti ovaj modalitet na sva krivična djela. Obično podrazumijeva relaksiranje dokaznih standarda u smislu povezanosti sa krivičnim djelom povodom kojega se utvrdilo njezino postojanje (v. u nastavku).⁹

Budući da su se zakonodavne intervencije u mnogim državama barem djelomične dešavale uslijed dosta dinamičnih aktivnosti na međunarodnome planu, postoji potreba pregleda relevantnih odredaba najznačajnijih međunarodnih konvencijskih i drugih dokumenata u ovoj oblasti. To su Konvencija Ujedinjenih nacija protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci,¹⁰ Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000),¹¹ Konvencija Ujedinjenih nacija protiv korupcije (2003),¹² Konvencija o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i o finansiranju terorizma (2005) Vijeća Evrope,¹³ te Direktiva o zamrzavanju i oduzimanju imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima u Evropskoj uniji iz 2014 godine.¹⁴ Imajući u vidu da je u Bosni

- 7 M. Kilchling /2014/: Finance-Oriented Strategies of Organized Crime Control – in: *The Oxford Handbook of Organized Crime* (L. Paoli, ed.), Oxford, pp. 655–674; M. Thunberg Schunke /2017/: *Extended Confiscation in Criminal Law. National, European and International Perspectives*, Cambridge; I. Vuković /2016/: Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela– evropski okvir i srpsko zakonodavstvo, *Crimen*, 7, 1, pp. 3–32.
- 8 W. Schmidt /2019/: *Vermögensabschöpfung. Handbuch für das Straf- und Ordnungswidrigkeitenverfahren*, München.
- 9 Prošireno oduzimanje imovinske koristi uglavnom (izuzetak je npr. Ujedinjeno Kraljevstvo) se smatra objektivnim, *in rem* oduzimanjem, za koje nije potrebno utvrđivanje konkretnoga krivičnoga djela iz kojega je navodno stečena korist, nego se nalaže kao dio procesa krivičnopravne reakcije – kao tzv. parapenalna mjera. Iako je i redovito oduzimanje *in rem* postupak i može se naložiti tzv. utvrđujućom presudom (M. Mrčela /1999/: Pravni i praktički aspekti oduzimanja imovinske koristi u krivičnom postupku, *Policijska i sigurnost*, 8, 3–4, pp. 287–303), ipak se zahtijeva utvrđivanje kauzalnosti imovine i konkretnoga ponašanja kojim se ispunjavaju obilježja specifičnoga krivičnoga djela. Kod proširenoga oduzimanja se kriminalno ponašanje iz kojega je proistekla korist tek pretpostavlja i ne utvrđuje u detalje. Zato se za prošireno oduzimanje imovinske koristi može reći da se zapravo ne temelji na presudi za krivična djela iz kojih je nedvojbeno proistekla takva korist, nego na presudi za neko drugo djelo ili više njih; tek se uzgredno ili dodatno utvrđuje postojanje sumnjive imovine i ona zapravo postaje predmetom sudske odlučivanja, a ne konkretna radnja i odgovornost počinitelja. Slični mehanizmi koji se ne smatraju temeljenim na nedvojbenoj kauzalnoj povezanosti sa konkretnim krivičnim djelom su (građanskopravno) oduzimanje neovisno o krivičnoj presudi (eng. *non-conviction based confiscation*) i oduzimanje na osnovu odredaba o neobjašnjivome (nezakonitome) bogaćenju i sličnim odredbama (eng. *unexplained wealth order, illicit enrichment*). Potonji nisu u fokusu ovoga rada.
- 10 *United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances*, UN Economic and Social Council (ECOSOC), E/CONF.82/15.
- 11 *United Nations Convention Against Transnational Organized Crime /2000/*, UN General Assembly, 55/25.
- 12 *United Nations Convention Against Corruption /2003/*, UN General Assembly, A/58/422.
- 13 *Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism /2005/*, Committee of Ministers, CETS No. 198.
- 14 *Directive 2014/42/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 on the freezing and confiscation of instrumentalities and proceeds of crime in the European Union*, Official Journal of the European Union L 127/39. Direktivom se na razini Evropske unije ustanovljava

i Hercegovini u posljednje vrijeme primjetna prilična aktivnost na zakonodavnome planu u oblasti oduzimanja nezakonito stečene koristi, da je ovo zemlja sa priličnim izazovima u suprotstavljanju složenim oblicima kriminaliteta,¹⁵ te da ima složenu ustavno-pravnu strukturu, odredbe zakonodavstava na snazi u Bosni i Hercegovini će također biti razmatrane. Kako bi se izlaganje smisljeno strukturiralo, obratit će se pažnja na tri važna aspekta režima proširenoga oduzimanja imovinske koristi: (1) za koja se krivična djela može primijeniti ovaj režim oduzimanja (tzv. inicijalna krivična djela); (2) a) koje su tipične okolnosti koje upućuju na zaključak da je imovina pribavljena neodređenom kriminalnom djelatnošću počinitelja, odnosno, koja (kolika) je ta imovina i b) sa kojom razinom vjerovatnosti se imaju utvrditi činjenice u vezi sa a), te (3) koja prava ima držatelj stvari u objašnjavanju porijekla imovine za koja se sumnja da je nezakonito stečena.

1. PROŠIRENO ODUZIMANJE IMOVINSKE KORISTI U MEĐUNARODNOME PRAVU

Uz neznatne razlike, većina međunarodnih pravnih dokumenata do unatrag nekoliko godina slijedilo je istu formulaciju koja se može dovesti u vezu sa proširenim oduzimanjem nezakonito stečene imovinske koristi.¹⁶ Ona glasi: „*Države stranke mogu razmotriti mogućnost zahtijevanja da počinitelj dokaže zakonitost porijekla imovinske koristi navodno ostvarene krivičnim djelom ili druge imovine koja može biti oduzeta, do mjere do koje je takav zahtjev sukladan temeljnim načelima njihovoga domaćeprava i prirodi sudskih i drugih postupaka*“.¹⁷ Slična formulacija može se pronaći i u preporuci br. 4. Organizacije za kontrolu i sprječavanje pra-

obaveza uzakonjenja proširenoga oduzimanja, što je u okviru Vijeća Evrope nešto ranije izvršeno Konvencijom o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i o finansiranju terorizma (2005), (E. Mujanović /2017/: Pregled međunarodnih izvora koji uređuju materiju proširenog oduzimanja imovinske koristi – in: *Prošireno oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima* (E. Mujanović, D. Datzler, eds.), Sarajevo, pp. 37–47).

- 15 V. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2008/: *Crime and its impact on the Balkans and affected countries*, Vienna.
- 16 U nastavku izlaganja vidljivo je da se radi o obratu tereta dokazivanja kao jednome od tipičnih elemenata režima proširenoga oduzimanja imovinske koristi, kojemu je glavna svrha relaksiranje strogih standarda dokazivanja u krivičnim stvarima (J. Boucht /2017/[b]: *Extended Confiscation: Criminal Assets or Criminal Owners?* – in: *Chasing Criminal Money: Challenges and Perspectives on Asset Recovery in the EU* (K. Ligeti, M. Simonato, eds.), Oxford, pp. 120). Komentari i smjernice uz najvažnije dokumente međunarodnoga ugovornog prava iz odnosne oblasti govore o tome da obrat podrazumijeva a) pretpostavku ili b) dokazivanje deliktinoga podrijetla imovine koristeći niže dokazne standarde od uobičajenih u krivičnim postupcima, što je drugi tipični element proširenoga oduzimanja. Plauzibilno je otuda tvrditi da se obrat dokazivanja, o kojemu je govor u analiziranim odredbama međunarodnoga prava, tipično veže za prošireno oduzimanje nezakonito stečene imovinske koristi.
- 17 Na razini Ujedinjenih nacija su to odredbe čl. 5. st. 7. Konvencije protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci, čl. 12. st. 7. Konvencije protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, čl. 31. st. 8. Konvencije protiv korupcije, a na razini Vijeća Evrope čl. 3. st. 4. Konvencije o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i o finansiranju terorizma.

nja novca (FATF).¹⁸ Nešto primjetnija varijacija postoji u Konvenciji Ujedinjenih nacija protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropskih supstanci, pa se u prvome dijelu *explicite* govori o razmatranju „*obrata u teretu dokazivanja u vezi zakonitošću porijekla imovinske koristi navodno ostvarene krivičnim djelom ili druge imovine koja može biti oduzeta...*”. U zvaničnim komentarima uz potonju navodi se da obrat tereta dokazivanja podrazumijeva zahtjev ili mogućnost za sud ili drugo tijelo ovlašteno odlučivati o oduzimanju imovinske koristi da pretpostavi, u nedostatku činjenica koje tvrde suprotno, nezakonito porijeklo imovine u pitanju.¹⁹ To dalje podrazumijeva da osoba od koje se imovina oduzima ima pravo dokazivati zakonitost porijekla takve imovine, što je suglasno sa stilom kojega koriste ostale konvencije, a što, opet, ukazuje da je ova jezična varijacija simbolična i da su određene spomenutih dokumenata ekvivalentne.

Značajnija razlika postoji tek u Direktivi o zamrzavanju i oduzimanju imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima u Evropskoj uniji. Ona u čl. 5. navodi: „*Države članice donose potrebne mjere kako bi omogućile oduzimanje, u cijelosti ili djelomično, imovine u posjedu osobe osuđene za krivično djelo koje može neizravno ili izravno dovesti do ekonomske koristi, u slučaju da sud, na temelju okolnosti slučaja, uključujući posebne činjenice i dostupne dokaze, npr. da je vrijednost vlasništva u nerazmjeru sa zakonitim prihodom osuđenika, smatra da dotična imovina potječe od krivičnih radnji*”. Dok se gore izloženim dokumentima ne navodi izričito a) u vezi sa kojim djelima je moguć zahvat, b) u koju imovinu i u kakvom se odnosu počinitelj nalazi prema njoj (vlasništvo, posjed, itd.), te c) koje činjenice i na razini kojega dokaznoga standarda trebaju pružiti tužiteljstvo i osoba od koje se imovina oduzima, Direktiva to u velikoj mjeri (mada ne u potpunosti) čini.

1.1. Inicijalna krivična djela

Što se tiče prvoga elementa analize– u vezi sa kojim krivičnim djelima se sugerira uzakonjenje– uglavnom se radi o onima koja sa stanovišta *ratione materiae* oslovljava odnosni dokument (nezakonit promet opojnim drogama i psihotropskim supstancama, transnacionalni organizovani kriminalitet, korupcija). U slučaju Konvencije o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom i o finansiranju terorizma prošireno oduzimanje moguće je primijeniti na sva krivična djela koja se u nacionalnome zakonodavstvu i doktrini smatraju „teškim”. Integriranje odredaba o obratu tereta dokazivanja u konvencije odražava shvaćanja da u suprotstavljanje složenim oblicima kriminaliteta, kojima se bave, treba uključiti i zahvat u nezakonito stečenu imovinu počinitelja i sudionika djela. Kod EU Direktive o zamrzavanju i oduzimanju imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima materijalni obuhvat odražava principe saradnje između članica Evropske unije u krivičnim stvarima i naročito područja kriminaliteta koja ta saradnja uključuje, definirane u čl. 83. st.1. Ugovora o funkcioniranju Evropske unije. Uz to, države

18 *International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation. The FATF Recommendations (2019 update)*, Financial Action Task Force (FATF).

19 United Nations /1998/: *Commentary on the United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances 1988*, New York.

članice EU mogu proširiti mogućnost primjene ovoga modaliteta oduzimanja i na druga krivična djela.²⁰ U svim izloženim dokumentima nedvojbeno se radi o teškim krivičnim djelima koja se najčešće ne čine jednokratno i iz kojih je logično očekivati nezakonitu akumulaciju imovine. Pošto bi utvrđivanje višekratnosti u kriminalnim aktivnostima bilo sporno putem karaktera, ličnosti i sl., osuda za teško (inicijalno) krivično djelo, kao i druge okolnosti (poput nerazmjera imovine sa zakonitim приходима), smatrane su u kriminalnopolitičkome smislu prikladnim kako se izbjeglo oduzimanje od primarnih počinitelja, za koje se ne može očekivati da su uspjeli akumulirati nezakonito stečena sredstva. Širok zahvat u (nezakonito stečenu) imovinu višekratnih počinitelja, koje prošireno oduzimanje podrazumijeva, pravda se razmjernošću takve mjere oduzimanja imovine i tereta za pojedince koje oduzimanje implicira, i borbe protiv teških oblika kriminaliteta, potvrđene i u presudama Evropskoga suda za ljudska prava.²¹

1.2. Deliktno porijeklo imovine

Deliktno porijeklo imovine se u većini analiziranih dokumenata posebno ne oslovljava i zapravo se tek pretpostavlja. Okolnosti koje ukazuju na deliktno porijeklo imovine se niti u jednoj konvenciji izričito ne spominju. U konvencijama se također posebno ne navodi o kojoj se imovini radi. Formulacija „imovinska korist navodno ostvarena krivičnim djelom ili druga imovina koja može biti oduzeta” zapravo upućuje na opšti pojam imovine²² definiran u uvodnim dijelovima konvencija i činjenicu da ta imovina treba izravno ili neizravno proisteći iz krivičnoga djela. Niti u smjernicama i komentarima za ove konvencije ne navodi se o kojoj mogućoj imovini je riječ, nego se jedino u smjernicama za primjenu Konvencije UN protiv korupcije navodi da je to imovina u posjedu ili pod kontrolom počinitelja ili s njim povezane osobe.²³ Komentar i smjernice uglavnom opisuju različite pristupe koja primjenjuju neka zakonodavstva, pa je jedan *pretpostavka* o kriminalnome porijeklu imovine. Već sama činjenica da neko posjeduje ili kontrolira određenu imovinu, a osuđen je za (teško) krivično djelo, presumira nezakonitost pribavljanja takve

20 M. Thunberg Schunke: *op.cit.*, p. 192.

21 J. Boucht /2013/: Extended Confiscation and the Proposed Directive on Freezing and Confiscation of Criminal Proceeds in the EU: On Striking a Balance between Efficiency, Fairness and Legal Certainty, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 21 (2), pp. 127–162. U slučaju *Raimondo protiv Italije* pred Evropskim sudom za ljudska prava (Predstavka br. 12954/87, t. 30) navodi se: „oduzimanje imovine koja je osmišljena tako da blokira ... protok sumnjivoga kapitala, jeste djelotvorno i potrebno oružje u borbi protiv ove opake bolesti [organiziranoga kriminaliteta]. Stoga se čini da je oduzimanje imovine mjera razmjerna cilju koji se želi ostvariti”.

22 Imovina bilo koje vrste, materijalna ili nematerijalna, pokretna ili nepokretna, te pravne isprave ili instrumenti koji dokazuju pravni naslov ili interes na takvoj imovini.

23 Council of Europe /2005/: *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism*, Warsaw; United Nations /1998/: *op.cit.*; United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2004/: *Legislative Guide for the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto*, New York; United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2009/: *Technical Guide to the United Nations Convention Against Corruption*, Vienna.

imovine i ne mora se posebno dokazivati. Može se raditi o cjelokupnoj počiniteljevoj imovini ili imovini koja je u nerazmjeru sa zakonitim приходима. Drukčije je u nekim drugim zakonodavstvima, gdje, čak i kada se dokazivanje kriminalnoga porijekla vodi unutar krivičnoga postupka, ono može biti na razini *prevage dokaza* (građanskopravni standard), a ne na razini koja se zahtijeva za utvrđivanje činjenica u krivičnome postupku (izvan razumne sumnje). No, ovi se komentari imaju prije shvatiti kao opis stanja u nekim zakonodavstvima, a ne kao autoritativno tumačenje konvencijskih odredaba.

Iznimka od opisanoga je Direktiva o zamrzavanju i oduzimanju imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima u Evropskoj uniji. U Direktivi se jasno navodi da proširenome oduzimanju podliježe imovina u posjedu počinitelja krivičnoga djela. Direktiva također egzemplarno navodi, ali se ne ograničava, na imovinu koja je nerazmjerna zakonitim приходима počinitelja. U deliktno se porijeklo takve imovine tijelo koje odlučuje o oduzimanju ne mora uvjeriti sa istom razinom vjerovatnosti kao kad utvrđuje činjenice relevantne za odlučivanje o postojanju djela i krivnji i drugim važnim elementima. Nacrt Direktive iz 2012. godine (kada još nije bila usvojena) koristio je formulaciju da sud smatra „znatno vjerovatnijim porijeklo imovine iz sličnih kriminalnih aktivnosti osuđene osobe nego iz drugih aktivnosti”, a konačna verzija formulaciju „sud smatra da dotična imovina potječe od krivičnih radnji”. U obrazloženju Direktive u t. 21. se, pored *prevage dokaza*, izričito spominje i pretpostavka o znatnijoj vjerovatnosti deliktnoga porijekla imovine nego zakonitoga. Imovina u posjedu osuđenika za teško krivično djelo koja nadilazi njegove zakonite prihode tako služi kao a) okolnost koja ukazuje na višekratni kriminalni angažman osuđenika i kumulaciju nezakonito stečene imovine, b) orijentir za kvantifikaciju zahvata u imovinu. Boucht²⁴ smatra da propitivanje zakonitosti imovine ne bi trebalo biti vremenski neograničeno, nego bi bilo smisleno zakonski odrediti vremensko razdoblje u kojemu bi se utvrđivala „sva vrijedna imovina”. Takvu mogućnost zapravo ostavlja i Direktiva, pa se u obrazloženju navodi da bi bilo prihvatljivo za države članice da odrede zahtjeve za određena razdoblja u kojima se može smatrati da imovina potječe iz kriminalnih radnji.

1.3. Prava okrivljenika, odnosno držatelja stvari

Bilo da služi kao snažan dokaz o većoj vjerovatnosti stjecanja nezakonitim putem (ako se radi o *prevagi dokaza*) ili kao presumptivna baza za zaključivanje o kriminalnome porijeklu (ako se radi o pravnoj pretpostavci), imovina u posjedu osuđenika za teško krivično djelo koja nadilazi njegove zakonite prihode implicira aktivan angažman počinitelja u dokazivanju zakonitosti te imovine. Pitanje procesnih garancija, kojima se okrivljenik štiti od proizvoljnosti i iracionalnosti u postupanju, naročito je interesantno i direktno je povezano sa prethodnim elementom analize. Jedno od osnovnih ljudskih prava jest pravo na pravično suđenje, koje u krivičnim stvarima ima značaj temeljnoga načela i kao takvo podrazumijeva a) zabranu diskriminacije, b) utvrđivanje krivnje počinitelja krivičnoga djela te eventualne kazne prema autoritativnim pravnim standardima, c) vođenje krivičnoga po-

24 J. Boucht /2013/: *op.cit.*, pp. 151–152.

stupka pred tijelom s prerogativama samostalne i neovisne državne sudske vlasti i d) omogućavanje okrivljenikove odbrane.²⁵ Procesne garancije u postupku proširenoga oduzimanja imovinske koristi naročito su bitne u vezi sa elementima pod b) i d). Pravni standardi zahtijevaju da teret dokazivanja bude na optužbi. Ovo pravilo, međutim, nije apsolutno. U predmetu *Phillips protiv Ujedinjenoga Kraljevstva*²⁶ utvrđeno je da se, primjenjujući pravne pretpostavke, prebacivanje tereta dokazivanja na okrivljenika vrši u samo jednoj domeni krivične stvari, što se načelno ne smatra nedozvoljenim. Pravna pretpostavka (o deliktnome porijeklu imovine) nije primijenjena da bi podnositelja predstavke lakše proglasili krivim za neko krivično djelo, već da bi domaćem sudu bilo omogućena procjena tačnoga iznosa na koji bi trebalo donijeti rješenje za trajno oduzimanje imovine (t. 42). Također se konstatira da presumpcija nedužnosti ne smatra narušenom time što se zahvatio veći iznos imovine od one koja je proistekla iz djela za koja je počinitelj osuđen na zatvorsku kaznu, i to time što oduzimanje ne podrazumijeva podizanje nikakve nove optužbe nego je dijelom procesa izricanja sankcija licu osuđenome za konkretna krivična djela.²⁷ Zahtijevanje da optuženik dokaže zakonitost porijekla imovine u pitanju ne narušava niti pravo na šutnju. U predmetu *Grayson i Barnham protiv Ujedinjenoga Kraljevstva*²⁸ Evropski sud za ljudska prava je naveo da nije nespojivo s pojmom pravične rasprave tokom krivičnoga postupka da teret dokazivanja bude na odbrani kako bi pružili uvjerljivo objašnjenje svoje trenutne finansijske situacije (t. 49). Neki smatraju da ovakva tumačenja nisu bez problema, pa bi svaki zahvat u imovinu za koju nije na razini dokaznih standarda koji se inače koriste za utvrđivanje činjenica u krivičnome postupku utvrđeno da potječe iz konkretnoga krivičnoga djela za koje je neko oglašen krivim bio neprimjeren i imao bi odlike krivične sankcije za neutvrđeno krivično djelo.²⁹ Ako se na temelju izlaganja gore može zaključiti da u procesu utvrđivanja deliktne imovine načelno nije nedopustivo koristiti pravne pretpostavke, koje su zapravo činjenice koje se ne dokazuju nego se njihovo postojanje uzima kao utvrđeno na temelju drugih činjenica, onda bi se u principu još manje problematičnim trebali smatrati uobičajeni načini dokazivanja, makar i ako se koriste niži dokazni standardi od onih koji se koriste u krivičnome postupku. I ako se presumira deliktno porijeklo imovine, teret je na tužitelju da dokaže izvršenje inicijalnoga krivičnog djela, postojanje neke imovine koja ukazuje na kontinuirani kriminalni angažman osuđenika i kumulaciju nezakonito stečenih prihoda, što znači da eventualna proizvoljnost na strani tužiteljstva, koja bi se mogla prigovoriti, nije opravdana.³⁰ Mogućnost osporavanja okolnosti slučaja, kao glavna karakteristika prava na odbranu, osigurana je u onoj mjeri u kojoj krivičnopravni sistem inače pruža kontradiktornost i što se razlikuje od sistema do sistema, ali se uglavnom smatra opštepriznatim. Pravo na predlaganje i preduzimanje radnji u krivičnome postupku radi pobijanja navoda optužbe i potkrjepe vlastitih navoda, kao tipično „djelatno”

25 D. Krapac /2014/: *Kazneno procesno pravo. Prva knjiga: Institucije*, Zagreb.

26 Predstavka br. 41087/98.

27 Tako i u predmetu *van Offeren protiv Holandije* (Predstavka br. 19581/04).

28 Predstavke br. 19955/05 i 15085/06.

29 Npr. Träskman /1998/, prema J. Boucht /2017/: *op.cit.*, pp. 126.

30 J. Boucht /2013/: *op.cit.*, pp. 150–151.

okrivljenikovo pravo,³¹ snažno se zagovaraju u analiziranim dokumentima i, imajući u vidu obrat dokazivanja, zapravo zahtijevaju. Direktiva je u čl. 8. st. 8. pogotovo jasna u vezi s tim. Tipično pravo u krivičnome postupku, pravo na stručnu pomoć, se u većini analiziranih dokumenata također podrazumijeva, a u čl. čl. 8. st. 7. Direktive konstatira, te isto vrijedi i za pravo podnošenja pravnih lijekova i drugih pravnih sredstava. Tipična prava okrivljenika uključuju i mogućnost prisustvovanja radnjama krivičnoga postupka i saslušanja prije donošenja odluke, što je također vezano za ranije opisana prava, bi se također trebala podrazumijevati i u postupcima za prošireno oduzimanje.³² Pravo na saslušanje trećih strana koje tvrde da su imovinu stekli zakonito također je sadržano u svim analiziranim dokumentima.³³

2. PROŠIRENO ODUZIMANJE IMOVINSKE KORISTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Iako je oduzimanje imovinske koristi uzakonjeno u Bosni i Hercegovini još prije šezdesetak godina,³⁴ prošireno oduzimanje nezakonito stečene imovinske koristi postoji u Bosni i Hercegovini tek desetak godina.³⁵ 2003. godine je zemlja identificirana kao potencijalni kandidat za članstvo u Evropskoj Uniji, čiji je proces pridruživanja podrazumijevao niz sporazuma. Jedan od njih bio je Sporazum između Evropske zajednice i Bosne i Hercegovine o pojednostavljenju izdavanja viza iz 2008. godine, koji je smatran prvim konkretnim korakom prema bezviznome režimu putovanja, za kojega se držalo da je „važan uvjet za stabilan razvoj ekonomskih, humanitarnih, kulturnih, znanstvenih i ostalih veza”. Kako bi se bezvizni režim ustanovio u praksi, iste godine je konkretizirana lista aktivnosti koje su bosanskohercegovačke vlasti morale ispuniti, a koje su podijeljene u četiri skupine unutar dokumenta pod

31 D. Krapac: *op.cit.*, pp. 235–236.

32 Samo Direktiva u čl. 8. st.1. izričito spominje pravo na pravično suđenje, što (uz ranije izneseno) podrazumijeva i mogućnost prisustva radnjama postupka.

33 Iako se ne smatra procesnim pravom koje garantira efikasno ostvarivanje funkcije odbrane, pravo na mirno uživanje imovine, predviđeno čl. 1. Protokola br. 1. uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, također se često dovodi u vezu sa proširenim oduzimanjem imovinske koristi. Ono se pojavilo kao jedno od pitanja u spomenutom predmetu *Phillips protiv Ujedinjenoga Kraljevstva* (v. bilj. 25). Zahvat u imovinu smatra se dozvoljenim ako je u opštem interesu, radi naplate kazne ili sličnih razloga, pa Evropski sud za ljudska prava konstatira da su ciljevi britanskoga zakonodavca za suprotstavljanjem trgovine opojnim drogama razmjerni ovome zahvatu, naročito imajući u vidu „poteškoće prilikom ustanovljavanja veze između imovinskih sredstava i trgovine opojnim drogama” (t. 49). Otuda nije bio stava da „je miješanje u pravo na neometano uživanje imovine, koje je podnositelj predstavke pretrpio, bilo nerazmjerno” (t. 54).

34 Najprije kao krivičnopravna sankcija (sigurnosna mjera), a kasnije kao krivičnopravna mjera drukčija od sankcija (Lj. Filipović /2005/: Oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelom i pravne posljedice osude – in: *Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini* (M. Babić, Lj. Filipović, I. Marković, Z. Rajić, eds.), pp. 422–441, Sarajevo).

35 Zapravo su neke odredbe koje imaju veze sa proširenim oduzimanjem imovinske koristi normirane još 2003. godine, no zbog protivrječnosti i nedorečenosti izazvale su krupne dileme u pogledu primjenjivosti, tako da nisu korištene u praksi (*ibid.*; R. Golobinek /2007/: *Pregled zakonskih propisa u oblasti oduzimanja imovinske koristi stečene krivičnim djelom u jugoistočnoj Evropi*, Strasbourg). Zakonodavnim intervencijama iz 2010. godine su brisane.

nazivom *Mapa puta za liberalizaciju viznoga režima*.³⁶ Jedna se odnosi na potrebu izmjene zakonodavstva kako bi se osigurala prevencija i suzbijanje terorizma i pranja novca, što je uključivalo intervencije i u režim oduzimanja nezakonito stečene imovinske koristi. Upravo je to bio jedan od glavnih razloga izmjena što su se desile 2010. godine,³⁷ uz kojega je još naročito važna obaveza prilagođavanja zakonodavstva međunarodnim konvencijskim dokumentima u oblasti oduzimanja imovinske koristi. Dakako da je i borba protiv nekonvencionalnih oblika kriminaliteta prisutnih u Bosni i Hercegovini, poput organiziranoga i korupcijskoga, također krupan problem koji se htio osloviti zakonodavnim reformama. Kako bi se entitetska (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske) i zakonodavstvo Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine uskladili sa državnim, odnosno uspostavio prikladniji pravni okvir za oduzimanje nezakonito stečene imovinske koristi, 2010. godine izmijenjena su krivična zakonodavstva u Federaciji Bosne i Hercegovine³⁸ i Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine,³⁹ a u Republici Srpskoj donesen poseban zakon koji se bavio proširenim oduzimanjem.⁴⁰ Radi usklađivanja sa međunarodnim standardima, ali i pojednostavljivanja i preciziranja postupka oduzimanja, zadnjih godina su na nižim razinama vlasti (u odnosu na državnu razinu) doneseni novi, posebni zakoni o oduzimanju nezakonito stečene imovine.⁴¹

Prošireno oduzimanje imovinske koristi u Bosni i Hercegovini je zbog složenosti administrativno-pravnoga ustroja zemlje, koja ima četiri jurisdikcije, različito uređeno. Iako se posebni (*lex specialis*) propisi odnose uglavnom na procesna i određena pitanja oko posebnih organa nadležnih za upravljanje oduzetom imovinom, sadrže i neke norme materijalno-pravne naravi. Kako su *lex specialis* propisi u Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine gotovo doslovice preuzeli određenja iz krivičnih zakona, a ovi su harmonizirani sa državnim zakonodavstvom, njihova su određenja dosta slična. Tako je u slučaju počinjenja težih krivičnih djela (v. izlaganje *infra*) propisano oduzimanje one imovinske koristi za koju tužitelj pruži dovoljno dokaza da se opravdano vjeruje da je takva imovinska korist pribavljena izvršenjem krivičnih djela (odnosno nezakonito), a počinitelj nije

36 Dostupan na <https://www.esiweb.org/pdf/White%20List%20Project%20Paper%20-%20Roadmap%20Bosnia.pdf>.

37 Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine /2015/: *Nacrt Zakona o upravljanju imovinom privremeno i trajno oduzetom u krivičnom postupku pred Sudom Bosne i Hercegovine*, Sarajevo. Izmjene su izvršene Zakonom o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br. 8/10.

38 Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 42/10.

39 Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine br. 21/10.

40 Zakon o oduzimanju imovine stečene izvršenjem krivičnog djela, Službeni glasnik Republike Srpske br. 12/10.

41 Zakon o oduzimanju nezakonito stečene imovine krivičnim djelom, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 71/14 (u daljnjem tekstu ZONSIKD); Zakon o oduzimanju nezakonito stečene imovine, Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine br. 29/16 (u daljnjem tekstu ZONSI); Zakon o oduzimanju imovine koja je proistekla izvršenjem krivičnog djela, Službeni glasnik Republike Srpske br. 66/18 (u daljnjem tekstu ZOIPIKD).

pružio dokaze da je korist pribavljena zakonito.⁴² U Republici Srpskoj je određenje proširenoga oduzimanja nezakonito stečene imovinske koristi kodificirano odredbom čl. 4. ZOPIKD na način da se imovinom koja je proistekla izvršenjem krivičnog djela smatra ona koja je u očiglednome nerazmjeru sa njegovim zakonitim prihodima.

2.1. Inicijalna krivična djela

U jurisdikcijama u kojima su doneseni *lex specialis* propisi, situacija je u pogledu inicijalnih krivičnih djela različita. Prema ovim propisima, prošireno oduzimanje imovinske koristi je u Federaciji Bosne i Hercegovine moguće za krivična djela za koja se može izreći kazna zatvora od tri godine ili teža kazna, a u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine za krivična djela sa posebnim minimumom od tri godine. U Republici Srpskoj se odredio dvostruki kriterij: prvi je taksativno pobrojanje djela na koja se zakon odnosi (pojedina djela protiv života i tijela, protiv sloboda i prava građana, protiv spolnoga integriteta, protiv seksualnoga zlostavljanja i iskorištavanja djeteta, protiv zdravlja ljudi, protiv privrede i platnoga prometa, terorizma, protiv službene dužnosti, protiv pravnoga prometa, protiv javnoga reda i mira, protiv sigurnosti kompjutorskih podataka i protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom), a drugi visina ostvarene koristi. Prema potonjem, oduzimanju podliježe i sva imovina ostvarena bilo kojim djelom ako je imovinska korist pribavljena krivičnim djelom, odnosno vrijednost predmeta krivičnoga djela veća od c. 25, 500 eura.

Ako nije ispunjen uvjet za primjenu *lex specialis* propisa (Federacija Bosne i Hercegovine i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine), odnosno takvo zakonodavstvo ne postoji (državna razina), primjenjuju se odredbe krivičnih zakona. Mogućnost oduzimanja imovine putem proširenoga oduzimanja na taj način je predviđena za krivična djela definirana u glavama krivičnih zakona koji propisuju privredna, korupcijska, odnosno službenička, i krivična djela organiziranoga kriminaliteta.

Već i letimičan pregled izloženih rješenja ukazuje na višestruke kriterije: a) visina propisane sankcije, b) taksativno određenje krivičnih djela, c) visina ostvarene koristi. Kriteriji su postavljeni dosta široko i alternativno, što omogućuje zahvat u brojna krivična djela. Takva su krivičnopravna rješenja pravdana potrebom usuglašavanja sa međunarodnim standardima, pa je u slučaju *lex specialis* propisa u Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine naročito uzeta u obzir Okvirna odluka o oduzimanju imovinske koristi, sredstava i imovine pribavljene krivičnim djelom (2005) i potreba da se ustanovi kompromis između standarda Evropske unije u ovoj oblasti i tadašnjih rješenja u krivičnome zakonodavstvu,⁴³ a u Republici Srpskoj usklađivanjem *lex specialis* propisa sa odredbama izmijenjenoga krivičnoga zakonika, ali i sa odredbama Direktive o zamrzavanju i oduzimanju predmeta i imovinske koristi ostvarene krivičnim djelima u Evropskoj uniji iz 2014.

42 Čl. 110a Krivičnoga zakona Bosne i Hercegovine; čl. 114a Krivičnoga zakona Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno čl. 10. st. 4. ZONSIKD; čl. 114a Krivičnoga zakona Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, odnosno čl. 10. st. 5. ZONSI.

43 Vlada Federacije Bosne i Hercegovine /2013/: *Prijedlog Zakona o oduzimanju nezakonito stečene imovine krivičnim djelom*, Sarajevo.

godine.⁴⁴ Gdje *lex specialis* propisi ne postoje, odnosno nisu primjenjivi, odredbe krivičnih zakona restriktivno uređuju opseg zahvata putem proširenoga oduzimanja.

2.2. Deliktno porijeklo imovine

U pogledu deliktznoga porijekla imovine, razlikuju se dva pristupa: jedan u Republici Srpskoj, a drugi u ostalim jurisdikcijama u Bosni i Hercegovini. Potonji je složen iz mnoštva razloga. U krivičnome postupku činjenice od kojih ovisi primjena materijalnoga i procesnoga prava utvrđuju se sa sigurnošću, nesporno, ne ostavljajući prostora niti za jednu drugu mogućnost osim one za koju su pruženi dokazi. Obično zakonodavac koristi termine „utvrđeno je”, „zaključeno je”, i sl. Takve se činjenice tiču obilježja krivičnoga djela, ali i primjene odredaba o krivičnopравnim sankcijama i mjerama. Svaka se dvojba oko njihova postojanja rješava u korist okrivljenika (načelo *in dubio pro reo*). Od ovakva se načelna stava zakonodavca odstupa opisanom mogućnošću oduzimanja one imovinske koristi za koju tužitelj pruži dovoljno dokaza da se opravdano vjeruje da je takva imovinska korist pribavljena izvršenjem krivičnih djela (odnosno nezakonito), prisutne, osim Republike Srpske, u svim zakonodavstvima u Bosni i Hercegovini. Terminološki se upotreba „opravdanoga vjerovanja” u materijalnome krivičnom zakonodavstvu ne može nigdje više pronaći, a u procesnome je jako rijetka i spominje se tek u dva slučaja: 1) prilikom pretrage stana i drugih prostorija bez prethodne najave ako se opravdano vjeruje (smatra) da su prazni i 2) prilikom izdavanja naredbe banci o dostavi podataka o osobama, drukčijim od počinitelja, ako se osnovano vjeruje da su uključeni u finansijske transakcije ili poslove osumnjičenika. Već i termini „smatra” ili „vjeruje” ukazuju na mišljenje, držanje, procjenu, a ne potpunu sigurnost ili izvjesnost u pogledu njihova postojanja. Procesna teorija nije se detaljnije bavila ovom razinom vjerovatnoće postojanja činjenica, nego samo konstatira da se mora raditi o utemeljenome, argumentiranome uvjerenju subjekta koji donosi odluke.⁴⁵ Budući da se u krivičnome postupku po prisutnoj doktrini nešto smatra dokazanim tek ako je subjekt koji utvrđuje činjenice potpuno uvjeren u njihovo postojanje, onda bi se opravdano vjerovanje moglo tumačiti kao argumentirana, tzv. kvalificirana (dakle, ne „obična”) uvjerenost subjekta u postojanje činjenica. Takva je uvjerenost niža od potpune uvjerenosti ili izvjesnosti, ali viša od puke vjerovatnosti. Uz to, segment formulacije kojim se zahtijeva „dovoljno dokaza” također ukazuje na prilično utemeljen zaključak o postojanju relevantne činjenice, viši od stupnja „dosta je vjerovatno/postoje dokazi”, a niži od „očito je/utvrđeno je”.⁴⁶ Otuda bi se moglo zaključiti da se radi o razini uvjerenosti koja je niža od one za krivičnu presudu, a viša od one za pokretanje istrage, dakle, ona koja je potrebna za potvrđivanje optužnice i ulazak u raspravnu fazu krivičnoga postupka.

44 Vlada Republike Srpske /2017/: *Nacrt Zakona o oduzimanju imovine koja je proistekla izvršenjem krivičnog djela*, Banja Luka.

45 H. Sijerčić-Čolić /2005/: *Privremeno oduzimanje predmeta i imovine – in: Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini* (M. Babić, Lj. Filipović, I. Marković, Z. Rajić, eds.), Sarajevo, pp. 208–227.

46 D. Krapac: *op.cit.*, p. 430.

Ustanovljavanje deliktznoga porijekla imovine je u postupcima u državnoj i jurisdikcijama Federacije Bosne i Hercegovine i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine složeno i iz drugih razloga. Iz zakonskih odredaba nije, naime, posve jasno o kojoj se imovini radi. U *lex specialis* propisima koristi se opis „imovinska korist pribavljena krivičnim djelom za koju tužitelj pruži dovoljno dokaza da se opravdano vjeruje da je takva imovinska korist pribavljena izvršenjem krivičnoga djela”,⁴⁷ odnosno, „nezakonito stečena imovina za koju tužitelj pruži dovoljno dokaza da se opravdano vjeruje da je takva imovina pribavljena nezakonito”.⁴⁸ Ponajprije, radi se u izvjesnome smislu o logičkoj pogrešci *circulus in probando* koju zakonodavac čini koristeći opisani stil. Zakonodavac u opisu polazi od toga da je imovina, odnosno korist, stečena nezakonito, tj. izvršenjem krivičnoga djela, a onda u nastavku navodi potrebu (opravdane) uvjerenosti suda u njezino deliktno porijeklo. I u određenju imovinske koristi,⁴⁹ odnosno nezakonito stečene imovine,⁵⁰ zakonodavac navodi da se radi o „povećanju ili sprječavanju smanjenja imovine koja potječe od krivičnoga djela”, sugerirajući potrebu utvrđivanja izravne ili neizravne povezanosti sa krivičnim djelom koja mora biti utvrđena sa sigurnošću, a ne sa uvjerenjem koje je u izlaganju *supra* naznačeno da je niža razina vjerovatnosti postojanja činjenica. Ako *lex specialis* propisi ne postoje, odnosno nisu primjenjivi, odredbe krivičnih zakona čija primjena dolazi u obzir dodatno usložnjavaju razumijevanje režima oduzimanja. U zakonskim opisima stoji da se radi o imovinskoj koristi koja je pribavljena počinjenjem inicijalnih krivičnih djela, a ne nekih drugih, neodređenih djela, što s jedne strane dovodi u pitanje smisla cijeloga konstrukta koji je upravo koncipiran kao instrument zahvata u imovinu koja potječe od ranijih, pretpostavljenih krivičnih djela, a s druge strane može imati negativne reperkusije na rad istražnih organa koji bi takvo određenje mogli shvatiti kao opciju da se imovina ne dovodi sa sigurnošću u vezu sa konkretnim krivičnim djelom, nego na nešto nižoj razini vjerovatnosti; drugim riječima, za ova krivična djela bi režim redovitoga (neproširenoga) oduzimanja mogao biti potpuno stavljen po strani. Zakonodavci niti u *lex specialis* niti sistemskim propisima ne navode okolnosti kojim bi se subjekti utvrđivanja činjenica mogli ili trebali rukovoditi u stvaranju uvjerenja o deliktnome porijeklu imovine.⁵¹ Ne navo-

47 Čl. 10. st. 4. ZONSIKD.

48 Čl. 10. st. 5. ZONSI.

49 Čl. 4. st. 1. ZONSIKD.

50 Čl. 2. st. 1. ZONSI.

51 U predmetu S1 2 K 003344 11 Kž 4 Apelacijsko odjeljenje Suda Bosne i Hercegovine držalo je opravdanim zahvat u novčana sredstva optuženika koja su pronađena pretragom njegova putničkoga automobila putem odredaba proširenoga oduzimanja. Radilo se o optuženiku za krivična djela organiziranoga kriminaliteta koji je tvrdio da je novac najvećim dijelom potjecao iz stambenoga kredita kojega su digli njegova kćerka i supruga i koji je slijedom specifičnih okolnosti pohranio u automobil. Apelantova odbrana iznijela je dokaze o tri kredita koji su podignuti mjesecima prije i koji u ukupnoj sumi nadmašuju vrijednost novca koji je pronađen prilikom pretrage. Sud, međutim, nije poklonio vjeru iskazima odbrane, smatrajući nelogičnim raspolažanje novcem tako dugo nakon što su krediti podignuti. Sud nije utvrđivao mogućnost raspolažanja kreditnim sredstvima čija je svrha jasno određena (drugim riječima, mogu li se sredstva odobrena za kupovinu stana podići ili se izravno prebacuju na račun prodavca), niti je obraćao pozornost na to da li je novac mogao poteći iz inicijalnih krivičnih djela. Nije potpuno jasno zašto su navodi tužiteljstva vjerojatniji od apelantovih toliko da se smatraju nadmoćnima i da se opravdano vjeruje u deliktno podrijetlo imovine.

de niti kriterije za kvantifikaciju, tj. procjenu razmjera imovine koja podliježe proširenome oduzimanju. U interesu načela određenosti (*nullum crimen sine lege certa*) bilo bi dobro da je zakonodavac diskreciju u pogledu okolnosti kojima se sud ima ravnati prilikom procjene okolnosti koje ukazuju na postojanje i razmjere imovine koja bi mogla biti oduzeta putem modaliteta proširenoga oduzimanja reducirao i propisao ove okolnosti, makar egzemplarno.

Pristup koji zauzima zakonodavac u Republici Srpskoj u pogledu utvrđivanja deliktznoga porijekla imovine bitno je drukčiji od netom opisanoga u ostalim jurisdikcijama u Bosni i Hercegovini. Kako je ranije naznačeno, čl. 4. st.2. t.2. ZOIPIKD propisano je da se imovinom koja je proistekla izvršenjem krivičnoga djela (odnosno, koja podliježe režimu proširenoga oduzimanja) smatra imovina vlasnika (počinitelja, ostavitelja, pravnoga sljednika ili trećega lica) koja je u očiglednome nerazmjeru sa njegovim zakonitim приходima. Pošto nema posebnih odredaba koji bi to drukčije uredili, podrazumijeva se ustanovljavanje *postojanja* imovine (ali ne *porijekla* imovine) na istoj razini vjerovatnosti kao i činjenica u krivičnome postupku (potpuna izvjesnost). Imovinom se u stvarnome pravu smatraju stvari, koja mogu biti predmetom raznih prava (vlasništva, građenja, službenosti, tereta, i sl.) i koje mogu biti predmetom faktičkoga (ne stvarnopravnoga) odnosa čovjeka i stvari, što se naziva posjedom.⁵² Formulacija iz opisanoga čl. 4. sugerira da su drugi stvarnopravni i faktički odnosi izostavljeni u opisu mogućega odnosa pobrojanih kategorija osoba i da se prošireno oduzimanje odnosi samo na pravo vlasništva. Pojam imovine zakonodavac doduše definira, ali ne ulazeći u detalje mogućih odnosa sa držateljem stvari, nego u smislu određenja kojega koristi Direktiva o zamrzavanju i oduzimanju predmeta i imovinske koristi ostvarene krivičnim djelima u Evropskoj uniji, sa kojom su se namjeravali usuglasiti osnovni pojmovi u zakonu. Nije onda posve jasno zašto je zakonodavac pored teksta da se radi o „dobru svake vrste, materijalnome ili nematerijalnome, pokretnome ili nepokretnome, udjelima u pravnome licu, pravnim dokumentima ili ispravama u bilo kojoj formi kojima se dokazuje pravo ili interes u odnosu na takvo dobro”, dodao i tekst „kao i prihod ili druga korist proistekla neposredno ili posredno iz krivičnoga djela, kao i dobro u koje je ona pretvorena ili sa kojim je pomiješana”, kojega nema u Direktivi.⁵³ Opšti pojam imovine, preuzet najvećim dijelom iz Direktive, posve je jasno postavio okvir zahvata putem ove krivičnopravne mjere, bez potrebe dovođenja u izravnu ili neizravnu vezu sa deliktznim ponašanjem (za to služi pojam imovinske koristi, odnosno imovine koja je proistekla izvršenjem krivičnoga djela). Iako je intencija zakonodavca vjerovatno bila da naznači i imovinu koja je tek u posrednoj vezi sa kriminalnim aktivnostima počinitelja, to je, imajući u vidu da se radi o obrnutome teretu dokazivanja (v. izlaganje *infra*), nepotrebno i zbunjujuće: kako se deliktzno porijeklo imovine u nerazmjeru sa zakonitim приходima tek pretpostavlja i ne utvrđuje u detalje, izložena formulacija mogla bi se protumačiti kao obaveza dokazivanja makar i neizravne veze sa konkretnim krivičnim djelima, što je u suprotnosti sa suštinom koncepta proširenoga oduzimanja. Oduzimanju podliježe ona imovina počinitelja i drugih povezanih osoba koja je u očiglednome nerazmjeru sa njihovim zakonitim

52 P. Klarić, M. Vedriš /2009/: *Gradansko pravo*, Zagreb.

53 Čl. 4. st.1. t.1. ZOIPIKD.

prihodima. Zakonodavac nije pobliže objasnio što se podrazumijeva pod očiglednom nerazmjerom, ali se gramatičkim tumačenjem može zaključiti da se radi o kružnoj i značajnoj razlici.⁵⁴

2.3. Prava okrivljenika, odnosno držatelja stvari

Kao što je to slučaj i sa drugim elementima proširenoga oduzimanja imovinske koristi, u pogledu procesnih garancija između bosanskohercegovačkih jurisdikcija također su prisutne razlike. Neovisno radi li se o *lex specialis* propisima ili krivičnim zakonima, tužiteljstvo na državnoj i razinama Federacije Bosne i Hercegovine i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, makar dokazni standard bio relaksiran, nosi teret dokazivanja deliktznoga porijekla imovine. U Republici Srpskoj se ispituju finansijske i druge prilike počinitelja, pa se na osnovu utvrđenoga nerazmjera zakonitih prihoda i ukupne imovine predlaže zahvat u istu; drugim riječima, pretpostavlja se njezino deliktno porijeklo. Imajući u vidu glavna obilježja režima proširenoga oduzimanja, na državnoj i razinama Federacije Bosne i Hercegovine i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine radilo bi se podijeljenome teretu dokazivanja deliktznoga porijekla imovine, a u Republici Srpskoj o potpunome obratu dokazivanja na počinitelja. Neovisno o ovoj klasifikaciji, zahtijeva se aktivno učešće počinitelja u objašnjavanju deliktznoga porijekla imovine, što bi moglo ukazivati na kršenje određenih prava. Ponajprije, indicija, a pogotovo pretpostavka, deliktznoga porijekla imovine nije (nedvosmisleno) utvrđivanje krivičnoga djela i imovine za koju se pretpostavlja da je njime stečena, pa bi se moglo prigovoriti da se radi o povredi načela presumpcije nedužnosti. Domaća sudska praksa nije se šire bavila ovim pitanjem, niti drugim, srodnim pitanjima (pravo na šutnju, djelatna prava optuženika). U predmetu AP 3433/11 Ustavni sud Bosne i Hercegovine je zaključio da apelantova prava u pogledu krivnje za inicijalno krivično djelo nisu povrijeđena, ne osvrćući se na pitanje primjene represije (oduzimanja imovine) za neutvrđena krivična djela. U istome predmetu sud se osvrnuo na mogućnost prisustva postupku i osporavanja tvrdnji tužiteljstva, potvrđujući da su iste pružene. U predmetu AP 4785/15 Ustavni sud Bosne i Hercegovine konstatira da je režim proširenoga oduzimanja imovinske koristi *sui generis* krivičnopravna mjera, a postupak se tiče građanskih prava i ne predstavlja „utvrđivanje postojanja krivične optužbe”. Budući da je apelantici u predmetu dopušteno iznositi dokaze u vlastitu odbranu, jednakost oružja je također pružena, a zahtjev da dokazuje zakonito porijeklo imovine ne narušava privilegij

54 I. Vuković: *op.cit.*, p. 27, komentirajući odredbe na snazi u Republici Srbiji, čija su rješenja poslužila kao model za ona u Republici Srpskoj, također je ovoga stanovišta i navodi da se mora raditi o višestrukome i upadljivome nerazmjeru. U predmetu 11 0 K 003561 14 K 3-p Okružni sud u Banja Luci je potvrdio pristup po kojem je potrebno da tužiteljstvo pruži dokaze o svim zakonitim prihodima optuženika i povezanih osoba i svoj imovini u njihovome vlasništvu, na osnovu čijih usporedbi bi se zaključivalo o razmjerima ostvarene koristi. U analizi USAID-a (United States Agency for International Development /2017/: *Analiza sistema oduzimanja imovine pribavljene vršenjem krivičnih djela u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, p. 70) je na temelju terenskoga istraživanja sa nositeljima pravosudnih funkcija u Bosni i Hercegovini zaključeno da „nije jasno na koji način se treba utvrditi da je nešto u očiglednome nerazmjeru sa zakonitim prihodima, tj. koliki taj nerazmjer treba biti, te su iskazali potrebu da se parametri za njegov izračun na neki način unaprijed odrede”.

protiv samooptuživanja. Imajući u vidu da se prema čl. II.2. Ustava Bosne i Hercegovine prava i slobode predviđena u Konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i u njenim protokolima izravno primjenjuju u Bosni i Hercegovini, te imaju prioritet nad svim ostalim zakonima, sva ranije diskutirana prava trebala bi uživati zaštitu i sve bi procesne garancije trebale biti pružene i u Bosni i Hercegovini. Simović i Simović⁵⁵ (2017) se pozivaju na praksu Ustavnoga suda Bosne i Hercegovine i, doduše ne za prošireno oduzimanje, nego za redovito oduzimanje nezakonito stečene imovinske koristi, zaključuju da su sudovi postupali ispravno kada su određivali oduzimanje imovine u zakonom propisanim postupcima i u javnome interesu.

ZAKLJUČAK

Racionalnost u djelovanju, kontinuitet i prikrivenost doprinose tome da organizirane kriminalne skupine djeluju dugo, kumulirajući ostvareni profit i često ga ulažući u daljnje kriminalne, ali i konvencionalne aktivnosti, te ono što je najvažnije, prikrivajući ili uništavajući tragove koji ukazuju na povezanost sa konkretnim krivičnim djelima iz kojih su proistekli. Otuda se vremenom etablirao pristup koji je u fokus istražiteljskih kapaciteta stavljao počinitelje i imovinu koju posjeduju, a ne krivična djela koja su činili. Spomenuta obilježja organiziranoga i srodnih oblika kriminaliteta, naime, skopčana su i sa brojnim dokaznim i drugim poteškoćama, poput složenih nalaza i mišljenja vještaka specifičnih profesija koje je izazov integrirati i smisleno prezentirati u pravosudnim postupcima, odbijanja svjedoka da iznesu istinu zbog bojazni od posljedica, konstantnih iskaza osumnjičenika koji su obmanjujući i usmjereni na zavaravanje istražitelja, ali i zbog činjenice da je za karijerne počinitelje krivičnih djela teško utvrditi od kada su zapravo „kriminalno aktivni” i koliko su delikata počinili, tako da se smislenom strategijom čini praćenje tokova novca i fokusiranje na finansije počinitelja.

Ne iznenađuju otuda dinamične i kontinuirane aktivnosti stvaranja normativnoga okvira koji bi omogućio zahvat u imovinu za koju nije moguće sa sigurnošću utvrditi vezu sa konkretnim krivičnim djelima. U međunarodnome ugovornom pravu su već prije trideset godina započele aktivnosti kodificiranja proširenoga oduzimanja imovinske koristi stečene krivičnim djelima, i to uglavnom za teža krivična djela. Organizirani kriminalitet se zbog svojih obilježja, naročito usmjerenosti na stjecanje finansijske dobiti za počinitelje, najčešće identificira kao oblast u kojoj je zahvat u imovinu počinitelja izvan redovitoga oduzimanja opravdan i nužan. Pored organiziranoga, krivična djela iz drugih područja kriminaliteta koja zahtijevaju fokusiranje na finansije počinitelja i povezanih osoba su ona koja najčešće podrazumijevaju lukrativne motive počinitelja, poput drognoga, ekonomskoga, korupcijskoga, i sl. Uz pobrojana, u Evropskoj uniji je prisutan trend shvaćanja inicijalnih krivičnih djela kao i drugih teških djela iz područja poput računarskoga, dječje pornografije, terorizma, itd. Bosanskohercegovački zakonodavci su alternativno predvidjeli višestruke uvjete za primjenu režima proširenoga oduzimanja: a) visina propisane sankcije, b) taksativno određenje krivičnih djela, c) visina ostvarene koristi.

55 M. N. Simović, V. M. Simović /2017/: Prošireno oduzimanje imovinske koristi i zaštita ljudskih prava – in: *Prošireno oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima* (E. Mujanović, D. Datzer, eds.), Sarajevo, pp. 48–67.

No, i pored načelno široko postavljenih ovlasti za zahvat putem proširenoga oduzimanja, na državnoj i razini Brčko distrikta Bosne i Hercegovine čini se da su granice postavljene dosta restriktivno (samo tri skupine djela i djela sa visoko zapriječenim posebnim minimumom kazne zatvora).

Deliktno se porijeklo imovine koja podliježe proširenome oduzimanju najčešće tek pretpostavlja. Takva je situacija u svim međunarodnim ugovornim dokumentima i dijelu bosanskohercegovačkoga zakonodavstva (Republika Srpska). Činjenice koje ukazuju da se radi o imovini koja potječe iz pretpostavljene kriminalne aktivnosti počinitelja se egzemplarno spominju u Direktivi o zamrzavanju i oduzimanju predmeta i imovinske koristi ostvarene krivičnim djelima u Evropskoj uniji, odnosno iscrpno u Republici Srpskoj, dok je u ostalim bosanskohercegovačkim jurisdikcijama taj krug činjenica neodređen.

U međunarodnome ugovornom pravu uglavnom se izričito ne spominju procesne garancije koje vrijede za postupak proširenoga oduzimanja imovinske koristi. Svi ugovorni dokumenti identificiraju počinitelja ili povezane osobe (osobe na koje je korist prenesena) kao učesnike u krivičnome postupku od kojih se zahtijeva očitovanje o imovini za koju se pretpostavlja da je deliktinoga porijekla. Takav je aktivni angažman počinitelja (i povezanih osoba) potvrđen kao nužan i opravdan u suprotstavljanju teškim oblicima kriminaliteta i uključuje tipična okrivljenikova djelatna i slična prava (pravo nazočnosti postupku, pravo podnošenja pravnih sredstava, i sl.). Međunarodna sudska praksa pokazala je da takav obrat ili dijeljenje tereta dokazivanja pojedinih aspekata krivične stvari nisu nedozvoljeni, da se prošireno oduzimanje imovinske koristi ne treba promatrati kao osuda za novo krivično djelo, nego kao dio krivičnopravne reakcije povodom počinjenja inicijalnoga krivičnog djela, te da pravo na mirno uživanje imovine nije apsolutno, nego podliježe zakonski propisanim restrikcijama (poput režima proširenoga oduzimanja imovinske koristi), koje su potrebne u interesu zaštite društva. Zakonodavstva na snazi u Bosni i Hercegovini također zahtijevaju aktivno učešće počinitelja (i povezanih osoba) u ispitivanju porijekla sporne imovine, garantirajući uobičajena prava odbrane.

Normativni okvir je negdje sveobuhvatniji i razrađeniji, a negdje nedovoljno precizan i restriktivan. Promatrano sa dogmatske strane, čini se da je jedno od temeljnih načela krivičnoga prava – načelo krivnje, nije narušeno zahvatom u imovinu iz neodređenih kriminalnih aktivnosti, ponajprije jer se prošireno oduzimanje ne smatra optužbom za neka nova krivična djela koja se iznosi u poodmakloj fazi krivične rasprave, nego dijelom procesa sankcioniranja. Pružanje mogućnosti očitovanja o porijeklu imovine i pobijanja navoda optužbe dodatna su i uvjerljiva garancija pravičnosti postupka. Otuda je plauzibilno zaključiti da se prošireno oduzimanje imovinske koristi, u naravi objektivno, *in rem* postupanje, ne smatra protivrječnim načelu krivnje (*culpa*). No, puni potencijal definiranoga normativnoga okvira, ma kako besprijekoran ili manjkav (ali primjenjiv) bio, može biti ostvaren tek ako postoje odgovarajući drugi resursi, poput specijaliziranih istražnih i pravosudnih organa, mehanizama prikupljanja i razmjene informacija između organa unutar i izvan države, adekvatnih rješenja u smislu privremenoga oduzimanja sporne imovine, upravljanja istom, itd. Kako je normativni okvir tek dio cjelokupnoga sistema krivičnopravne represije, jasno je da će taj segment polučiti odgovarajuće efekte tek ukoliko je cjelokupni sistem racionalno i učinkovito koncipiran i realiziran.

LITERATURA

- Boucht, J. /2013/: Extended Confiscation and the Proposed Directive on Freezing and Confiscation of Criminal Proceeds in the EU: On Striking a Balance between Efficiency, Fairness and Legal Certainty, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 21 (2).
- Boucht, J. /2017 [a]/: *The Limits of Asset Confiscation: On the Legitimacy of Extended Appropriation of Criminal Proceeds*, Oxford; Portland.
- Boucht, J. /2017 [b]/: Extended Confiscation: Criminal Assets or Criminal Owners? – in: *Chasing Criminal Money: Challenges and Perspectives on Asset Recovery in the EU* (K. Ligeti, M. Simonato, eds.), Oxford.
- Council of Europe /2005/: *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism*, Warsaw.
- Datzer, D. /2017/: Teorijski aspekti normiranja posebnih oblika oduzimanja imovinske koristi – in: *Prošireno oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima* (E. Mujanović, D. Datzer, eds.), Sarajevo.
- Eser, A. /1969/: *Die strafrechtlichen Sanktionen gegen das Eigentum*, Tübingen.
- Fernandez-Bertier, M. /2016/: The confiscation and recovery of criminal property: a European Union state of the art, *ERA Forum*, 17.
- Filipović, Lj. /2005/: Oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelom i pravne posljedice osude – in: *Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini* (M. Babić, Lj. Filipović, I. Marković, Z. Rajić, eds.), Sarajevo.
- Golobinek, R. /2007/: *Pregled zakonskih propisa u oblasti oduzimanja imovinske koristi stečene krivičnim djelom u jugoistočnoj Evropi*, CARDS Regional Police Project in South-eastern Europe, Strasbourg.
- Horvatić, Ž. /2002/: *Rječnik kaznenog prava*, Zagreb.
- Ivičević Karas, E. /2007/: Kaznenopravno oduzimanje nezakonito stečene imovinske koristi, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 14 (2).
- Kilchling, M. /2001/: Tracing, Seizing and Confiscating Proceeds from Corruption (and other Illegal Conduct) Within or Outside the Criminal Justice System, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 9 (4).
- Kilchling, M. /2014/: Finance-Oriented Strategies of Organized Crime Control – in: *The Oxford Handbook of Organized Crime* (L. Paoli, ed.), Oxford.
- Klarić, P., Vedriš, M. /2009/: *Građansko pravo*, Zagreb.
- Krapac, D. /2014/: *Kazneno procesno pravo. Prva knjiga: Institucije*, Zagreb.
- Mrčela, M. /1999/: Pravni i praktički aspekti oduzimanja imovinske koristi u krivičnom postupku, *Policija i sigurnost*, 8 (3–4).
- Mujanović, E. /2017/: Pregled međunarodnih izvora koji uređuju materiju proširenog oduzimanja imovinske koristi – in: *Prošireno oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima* (E. Mujanović, D. Datzer, eds.), Sarajevo.
- Reuter, P. /2014/: Drug Markets and Organized Crime – in: *The Oxford Handbook of Organized Crime* (L. Paoli, ed.), New York.
- Schmidt, W. /2019/: *Vermögensabschöpfung. Handbuch für das Straf- und Ordnungswidrigkeitenverfahren*, München.

- Schneider, F. /2013/: The Financial Proceeds of Transnational Organized Crime All Over the World: Some New Empirical Facts, *SAIS Review*, 33 (1).
- Sijerčić-Čolić, H. /2005/: Privremeno oduzimanje predmeta i imovine – in: *Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini* (M. Babić, Lj. Filipović, I. Marković, Z. Rajić, eds.), Sarajevo.
- Simović, M. N., Simović, V. M. /2017/: Prošireno oduzimanje imovinske koristi i zaštita ljudskih prava – in: *Prošireno oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelima* (E. Mujanović, D. Datzer, eds.), Sarajevo.
- Thunberg Schunke, M. /2017/: *Extended Confiscation in Criminal Law. National, European and International Perspectives*, Cambridge.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2004/: *Legislative Guide for the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto*, New York.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2008/: *Crime and its impact on the Balkans and affected countries*, Vienna.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2009/: *Technical Guide to the United Nations Convention Against Corruption*, Vienna.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) /2011/: *Estimating illicit financial flows resulting from drug trafficking and other transnational organized crimes*, Vienna.
- United Nations /1998/: *Commentary on the United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances*, New York.
- United States Agency for International Development (USAID) /2017/: *Analiza sistema oduzimanja imovine pribavljene vršenjem krivičnih djela u Bosni i Hercegovini. USAID-ov projekt pravosuđa u BiH*, Sarajevo.
- Vettori, B. /2006/: *Tough on Criminal Wealth*, Dordrecht.
- Vuković, I. /2016/: Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela– evropski okvir i srpsko zakonodavstvo, *Crimen*, 7(1).

*Darko Datzer**

Faculty of Criminalistics, Criminology and Security Studies,
University of Sarajevo

*Eldan Mujanović***

Faculty of Criminalistics, Criminology and Security Studies,
University of Sarajevo

IN REM CONTRA CULPAM?– EXTENDED ASSET
CONFISCATION IN INTERNATIONAL AND
BOSNIAN-HERZEGOVINIAN CRIMINAL LAW

SUMMARY

It comes as no surprise that vast economic benefit is obtained through crime and that all necessary measures need to be taken in order to appropriate those ill-gotten gains. Deprivation of criminal assets assures effective prevention of their use in future criminal activities, simultaneously advancing the principle that crime does not pay. One of the fastest developing forms of deprivation is extended criminal confiscation, which is understood as recovery of property deriving from vague, assumed criminal activity. An important role in shaping the regime of extended criminal confiscation has been played by international and supranational organisations, hence the paper includes the analysis of relevant stipulations in five capital international documents, and, having in mind recent vivid legislative activities in Bosnia and Herzegovina, analysis of material criminal law norms in its four jurisdictions as well. Analysis includes discussion on a) the scope of crimes liable to extended confiscation, b) circumstances that could indicate on the criminal origin of the property, c) forms of procedural safeguards that are granted to confiscation subjects. International legal standards stipulate the option to utilize statutory legal presumptions and automatic reversal of the onus of proof, or circumstantial proof of illicit origin of assets and balanced onus. Both alternatives are present in Bosnia and Herzegovina, although none often used in practice. This unfavourable picture can be argued by inadequate elaboration of certain elements of the construct and, in some jurisdictions, restrictive approach in determining triggering offences. Improvement of normative framework, along with the other practical, organisational and other activities, is essential to fully utilize criminal policy potential this form of confiscation has.

Key words: extended criminal confiscation, illicit origin of assets, due process.

* Associate professor. ddatzer@fknbih.edu

** Associate professor. emujanovic@fkn.unsa.ba

Milana Pisarić*

PRETRESANJE ADVOKATSKE KANCELARIJE U NEMAČKOJ

Apstrakt: U Nemačkoj se pretresanje advokatske kancelarije i privremeno oduzimanje predmeta za potrebe krivičnog postupka vrši uz određena zakonska ograničenja koja služe zaštiti odnosa poverenja između advokata i stranke. U sudskoj praksi su stvoreni dodatni kriterijumi za opravdanje ulaska u ovu zaštićenu sferu. Predmet rada je prikaz i analiza zakonskih odredaba i stavova sudske prakse o pretresanju advokatske kancelarije i privremenom oduzimanju predmeta pronađenih tom prilikom.

Ključne reči: krivični postupak, pretresanje, privremeno oduzimanje predmeta, advokatska kancelarija, Nemačka.

UVOD

Nemački Zakonik o krivičnom postupku¹ među istražnim radnjama² uređuje kao mere procesne prinude prema stvarima pretresanje i privremeno oduzimanje predmeta. Ustavnom garancijom nepovredivosti stana štiti se prostorna sfera života pojedinca u kojoj se snažno interveniše pretresanjem. Ova zaštita obuhvata i prostor u kom pojedinac obavlja poslovne aktivnosti, a posebnu zaštitu uživa advokatska kancelarija.

Da bi pretresanje advokatske kancelarije i privremeno oduzimanje predmeta pronađenih tom prilikom bilo zakonito i u skladu sa Ustavom, potrebno je da se prilikom njihovog određivanja i sprovođenja poštuju ne samo relevantne zakonske odredbe, nego i uslovi i kriterijumi utvrđeni u sudskoj praksi. Pri tome, neophodno je pronaći ravnotežu između dva suprotstavljena interesa: zaštite odnosa poverenja između advokata i stranaka, a time i advokature kao slobodne profesije, s jedne strane, i efikasnosti krivičnog gonjenja, s druge strane.

* Asistent sa doktoratom, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, M.Pisaric@pf.uns.ac.rs

1 Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 12 des Gesetzes vom 18. Dezember 2018 (BGBl. I S. 2639) geändert worden ist, <https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/StPO.pdf>.

2 Služe pronalaženju, obezbeđenju i prikupljanju predmeta za potrebe dokazivanja, a uređene su u 8. odeljku 1. dela Zakonika (§ 94–111q).

1. PRETRESANJE

Pretresanje služi pronalaženju i hvatanju učinioca ili pronalaženju tragova i predmeta koji se privremeno oduzimaju jer mogu da imaju značaj dokaza u krivičnom postupku.³ Pretresa se prostor, lice ili stvar, a razlikuju se dva vida pretresanja: 1) pretresanje okrivljenog na osnovu §102, i 2) pretresanje drugog lica⁴ na osnovu §103.

Materijalni uslov za pretresanje okrivljenog je postojanje *osnova sumnje* da je izvršio krivično delo,⁵ koji je potkrepljen dovoljnom količinom i kvalitetom činjeničnih okolnosti⁶ na osnovu kojih postoji *verovatnoća* da će se ostvariti cilj i svrha pretresanja, tj. da će se pronaći i uhvatiti okrivljeni, odnosno da će se pronaći određeni predmeti koji mogu da posluže kao dokaz, a koji se privremeno oduzimaju pod uslovima iz §94. U pogledu pretresanja *drugog lica* materijalni uslov je drugačije određen:⁷ ako se pretresanje određuje u cilju hvatanja učinioca, sumnja da je učinjeno krivično delo mora biti konkretizovana, odnosno mora da postoji *osnovana sumnja* da je to lice izvršilo krivično delo i da se nalazi u prostoru koji se pretresa, a ako se pretresanje određuje u cilju pronalaženja tragova i otkrivanja i privremenog oduzimanja predmeta, oni moraju da budu tačno i precizno određeni i mora da postoji *veliki stepen verovatnoće* da će se u pretresanom prostoru pronaći.

Formalni uslov da bi se izvršilo pretresanje je postojanje *sudske*⁸ *naredbe*⁹ za koju Zakonik ne propisuje ni formu¹⁰ ni sadržinu. Stav sudske prakse je da se u naredbi navodi krivično delo povodom kog se vrši pretresanje,¹¹ činjenične okolnosti iz kojih proizlazi potreba za pretresanjem, svrha i cilj, a time i obim pretresanja.¹²

- 3 Meyer-Goßner/Schmitt /2018/: *Strafprozessordnung mit GVG und Nebengesetzen*, 61. Auflage, C.H. Beck, p. 357.
- 4 Pod drugim licem se smatra lice za koje ne postoji sumnja da je izvršilac krivičnog dela niti se prema njemu može primeniti neki od osnova za isključenje krivice ili za isključenje krivičnog dela, odnosno protiv njega se ne vodi krivični postupak (Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 492).
- 5 Sumnja ne mora da bude konkretizovana u smislu da je lice osnovano sumnjivo (Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 489).
- 6 Pri tome, pretresanje *ne sme da služi istraživanju činjenica u cilju potkrepljivanja sumnje* da je učinjeno krivično delo (Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 490).
- 7 Pretresanje je dozvoljeno samo ukoliko postoje *činjenične okolnosti* koje ukazuju na to da se lice, trag ili predmet koji se traži nalazi u prostorijama koje treba pretresti (§103 st.1).
- 8 Sudsko određivanje pretresanja služi tome da intervencija u osnovno pravo može da se meri i kontroliše. U slučaju da postoji *opasnost od odlaganja*, to može učiniti i javni tužilac i njegovi istražitelji (§105 st.1) – ukoliko je prethodno podnet zahtev sudu za izdavanje naredbe a postoji naročito opravdana i neposredna opasnost da se svrha pretresanja neće moći da se postigne ukoliko bi se i dalje čekalo na odluku suda (Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 499).
- 9 Naredba nije neophodna samo u slučaju da lice izričito i dobrovoljno omogući pretresanje.
- 10 Naredba se može izdati i *usmeno i putem telefona ili telefaksa* (naročito ukoliko postoji opasnost od odlaganja), ali je potrebno da se o tome sastavi službena beleška u istražnim spisima i da tako izdatu naredbu sud potvrdi naknadnim izdavanjem u pisanoj formi (Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 500).
- 11 Naredbe ima nedostatke ukoliko se ne *opiše u dovoljnoj meri krivično delo* na koje se odnose osnovi sumnje: kratko, ali što je preciznije moguće u skladu sa okolnostima pojedinačnog slučaja (BVerfG, Beschluss vom 9.2.2005, 2 BvR 984/04, 1018/04, 1030/04).
- 12 Radi se o *svojevrsnoj konkretizaciji svrhe i cilja*. Zahteva se, makar primera radi, navođenje tragova i predmeta za koje se očekuje da će se pretresanjem pronaći, pri čemu treba izbegavati opšte formulacije.

Naredba treba da sadrži navedene elemente da bi se pokazalo da je pretresanje bilo opravdano i da se prilikom izdavanja i izvršenja naredbe vodilo računa o načelu srazmernosti.¹³ U tom smislu, *pretresanje* mora da bude *potrebno* da se istraži krivično delo i krivično goni učinilac, a *ostvarenje cilja* pretresanja *verovatno* u *trenutku izdavanja naredbe*. Pretresanje nije opravdano potrebno ukoliko je cilj mogao da se ostvari drugim, manje restriktivnim (tj. manje invazivnim) radnjama i merama. Načelo srazmernosti je ispoštovano ukoliko je uzeto u obzir nekoliko kriterijuma utvrđenih u sudskoj praksi. *Cilj pretresanja* mora biti u *razumnoj srazmeri* sa *težinom* (konkretnog) krivičnog dela i *jačinom* (*stepenom*) *sumnje* da je delo izvršeno.¹⁴ S tim u vezi je i *potencijalni dokazni značaj predmeta* za koje se pretpostavlja da će se pretresanjem pronaći, kao i *stepen verovatnoće* njihovog pronalaska.¹⁵

U pogledu pretresanja *drugog lica* u sudskoj praksi se još više ističe potreba za poštovanjem načela srazmernosti. Ukoliko pretresanje ima za cilj pronalaženje predmeta koji ne mogu da se dovedu u neposrednu vezu sa krivičnim delom koje se istražuje, mora da postoji *poseban razlog* koji ukazuje na njegov dokazni značaj i opravdava ograničenje osnovnog prava lica kod kog se vrši pretresanje.¹⁶ Na ovom načelu se naročito insistira kada se određuje pretresanje lica koja su dužna da čuvaju profesionalnu tajnu, među kojima su i advokati.

1.1. Pretresanje advokatske kancelarije

Pretresanje advokatske kancelarije može se odrediti i na osnovu §102 i na osnovu §103. Ozbiljnost uplitanja u zaštićenu sferu i profesionalnu slobodu advokata prilikom pretresanja advokatske kancelarije zahteva *posebno opravdanje u smislu načela srazmernosti*, što znači da je sud prilikom određivanja pretresanja po oba osnova dužan da izvrši *još pažljivije i sveobuhvatno ispitivanje uslova za intervenciju*, što mora da se jasno vidi u obrazloženju odluke.

Pretresanje mora da bude *potrebno* da se istraži navodno krivično delo i krivično goni njegov učinilac a *srazmerno težini krivičnog dela i stepenu sumnje* da je delo učinjeno, koji prevazilazi nejasne indicije i pretpostavke. Ovaj zahtev nije ispunjen ukoliko ne postoje *razlozi opravdani konkretnim činjenicama*.¹⁷ U tu svrhu potrebno je da se u odluci opiše ponašanje koje se pripisuje okrivljenom, tako da se navedu činjenične okolnosti koje ukazuju da su ostvareni elementi bića krivičnog dela, naročito u slučaju kada se određuje pretresanje advokatske kancelarije advokata koji je okrivljeni – u suprotnom, radi se o naredbi koja je neproporcionalna i nevaljana.¹⁸

Pretresanje advokatske kancelarije je neproporcionalno, a time i nezakonito: a) ako se istražuje delo malog značaja¹⁹ b) ako je mali dokazni značaj predmeta koje

13 Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 501.

14 Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 491.

15 Nepostojanje dokaznog značaja predmeta za koje se pretpostavlja da će se pronaći čini pretresanje nedozvoljenim (BGH StraFo 09, 241, navedeno prema: Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 494).

16 Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 493.

17 LG Rostock, Beschluss vom 21.07.2015–18 Qs 212/14 (2).

18 Činjenični opis ne mora da bude potpun kao u optužnici ili presudi, jer se ni ne zahteva toliki stepen sumnje, odnosno izvesnost da je delo učinjeno (BVerfG, Beschluß vom 04.07.2006–2 BvR 950/05).

19 Pretresanje je neproporcionalno kada se određuje u krivičnom postupku protiv advokata zbog neplaćanja novčane kazne od 15 eura (BVerfG, NJW 2006, 3412).

treba oduzeti ili postoji nejasna sumnje da će se oni pronaći,²⁰ ili c) ako se do saznanja za koje se očekuje da će biti rezultat pretresanja može doći primenom neke druge, manje invazivne mere.²¹

Ono što je specifično za pretresanje advokatske kancelarije je da postoji *rizik* da će se tom prilikom *otkriti podaci o strankama* advokata. Ova lica moraju da budu sigurna da je odnos poverenja sa nosiocem profesionalne tajne zaštićen, jer to predstavlja javni interes u efikasnom i uređenom sistemu ostvarivanja i zaštite prava.²² Iz toga razloga, sud prilikom izdavanja naredbe treba da uzme u obzir i *opseg indirektnog narušavanja profesionalne aktivnosti advokata*.²³ Čak i kada se pretresanje preduzima u krivičnom postupku protiv advokata, sud mora da razmotri njegov *poseban položaj kao pružaoca pravne pomoći* i uzme u obzir činjenicu da se na taj način interveniše, ne samo u osnovna prava okrivljenog advokata, nego i u interes javnosti.²⁴

2. PRIVREMENO ODUZIMANJE PREDMETA KAO SVRHA PRETRESANJA

Postupak pretresanja i privremenog oduzimanja predmeta prilikom pretresanja uređen je u §107–110, uz shodnu primenu §94–98. U skladu sa §94 privremeno se oduzimaju ili obezbeđuju na drugi način predmeti koji mogu da imaju značaj dokaza u krivičnom postupku, tj. i za koje se *ex ante* i sa ozbiljnošću pretpostavlja da mogu da posluže utvrđivanju procesno relevantnih činjenica.²⁵ Njihov *potencijalni dokazni značaj* treba da je u trenutku oduzimanja dovoljan i očigledan i da postoji verovatnoća (ne i izvesnost) da predmeti mogu da se upotrebe u svrhu utvrđivanja činjenica u krivičnom postupku.²⁶

Po pravilu se oduzimaju predmeti *navedeni u naredbi za pretresanje*.²⁷ Svrha, cilj i obim pretresanja kao elementi naredbe su od naročitog značaja u vezi sa *slučajnim nalazom*. Ako se prilikom pretresanja pronađu predmeti koje nemaju veze

20 BVerfG, Beschluss vom 29.01.2015–2 BvR 497/12, Abs. Nr. 16.

21 Primera radi, ako se pretresanje određuje u postupku zbog krivičnog dela uvrede radi pronalaska inkriminišućih izjava, a čiji sadržaj može da se utvrdi iz podnesaka koji se nalazi u sudskom spisu ili potrebne činjenice mogu da se utvrde ispitivanjem svedoka (OLG Rostock, Beschluss vom 20.09.2012 – AGH 5/12 (I/3).

22 VerfGE 113, 29 = NJW 2005, 1917.

23 Landgericht Rostock Beschluss vom 21.07.2015, Az.: 18 Qs 212/14.

24 BVerfG, AnwBl 2015, 440.

25 Systematischer Kommentar zur Strafprozessordnung mit GVG und EMRK, Band II 94–136a StPO /2016/, 5. Auflage, C.H. Beck, München (u daljem tekstu: SK-StPO), 17.

26 Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 358.

27 U skladu sa §98 oduzimanje naređuje sud. Ako postoji neposredna opasnost od odlaganja oduzimanje može da naredi i javno tužilaštvo i njihovi istražitelji. U tom slučaju se u roku od tri dana od dana oduzimanja zahteva sudska potvrda oduzimanja (u vidu rešenja), ukoliko prilikom oduzimanja nije bilo prisutno lice od koga se predmet oduzeo niti punoletni član domaćinstva ili ukoliko se to lice, odnosno u njegovom odsustvu, punoletni član domaćinstva izričito protivio oduzimanju. Lice od koga je predmet oduzet može da podnese sudu zahtev za preispitivanje oduzimanja u bilo koje vreme.

sa krivičnim delom povodom kog je određeno, ali ukazuju na izvršenje drugog krivičnog dela, oni se u skladu sa §108 privremeno oduzimaju, o čemu se obaveštava javni tužilac. Zabranjeno je vršiti pretresanje sistematski i ciljno radi pronalaženja slučajnog nalaza.²⁸

2.1. Zabrana oduzimanja pojedinih predmeta od advokata

Zakonik normira obavezu predaje predmeta koji imaju potencijalni dokazni značaj. Na osnovu §95 držalac se poziva da predmet dobrovoljno preda. Ukoliko odbije, predmeti se prinudno oduzimaju (§94 st. 2), a prema njemu se primenjuju sankcije iz §70²⁹ (osim prema licima koja su od dužnosti svedočenja oslobođena (§52) ili isključena (§53) (§ 95 st. 2).

U §53 su određene kategorije lica isključene od dužnosti svedočenja zbog toga što imaju dužnost čuvanja službene ili profesionalne tajne. Među njima je i *branilac o onome što mu je povereno ili mu je postalo poznato u tom svojstvu* (st. 1 reč. 1 t. 2) i *advokat o onome što mu je povereno ili mu postalo poznato u tom svojstvu* (st. 1 reč. 1 t. 3). U skladu sa §53a isključenje od dužnosti svedočenja se proširuje i na *sarađnike* lica iz §53.³⁰

Iz isključenja od dužnosti svedočenja o navedenim okolnostima izvedena je zabrana oduzimanja pojedinih predmeta od tih lica (koja se proširuje i na lica iz §53a), propisana u §97. Tako se ne mogu oduzeti:

- 1) *komunikacija* između okrivljenog i branioca, odnosno advokata;³¹
- 2) *isprave*³² koje je *sastavio branilac*, odnosno *advokat*³³ o onome što mu je okrivljeni, odnosno stranka poverila ili o drugim okolnostima na koje se odnosi pravo da ne svedoči;
- 3) *drugi predmeti* na koje se odnosi pravo branioca, odnosno advokata da ne svedoče.

Zabrana oduzimanja važi samo ukoliko se predmeti nalaze u faktičkoj vlasti³⁴ advokata (i lica iz §53a).

28 Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 510.

29 §70 predviđa posledice po svedoka koji neopravdano (bez zakonskog razloga) odbije da da iskaz ili položi zakletvu: on se obavezuje da snosi troškove nastale zbog odbijanja i izriče mu se novčana kazna (u slučaju nemogućnosti naplate, izriče mu se kazna zatvora, koji ne može da traje duže od šest meseci, a svakako ne duže od trajanja krivičnog postupka). Ako su ove mere već bile određene, ne mogu se ponovo odrediti u krivičnom postupku koji se vodi zbog istog krivičnog dela.

30 To su lica koji učestvuju u profesionalnoj aktivnosti u ugovornom odnosu ili obavljaju aktivnost za pripremu posla ili drugu pomoćnu aktivnost.

31 Zabrana se odnosi na komunikaciju u pisanom, audio, video i audiovideo obliku, kao i na nosioce komunikacije (medijume), pod uslovom da se komunikacija odnosi na ono što je kao odnos poverenja zaštićeno odredbama §53 i §97 (SK-StPO, 88).

32 Isprave obuhvataju beleške, nacрте podnesaka, podneske, planere i sl. koje je sastavio advokat, u delu i pod uslovom da u njima iznosi svoja zapažanja o pravnim ili činjeničnim problemima u vezi sa predmetom povodom kog je odnos poverenja zaštićen odredbama §53 i §97.

33 Isprave koje je stranka predala advokatu nisu obuhvaćene zabranom oduzimanja i mogu se oduzeti, jer one služe advokatu samo kao izvor informacija.

34 Zabrana oduzimanja ne važi ukoliko komunikacija, isprave i drugi predmeti nisu još uvek ili nisu više u državini advokata (SK-StPO, 90).

Propisana su dva izuzetka od zabrane oduzimanja, pa se od advokata mogu oduzeti predmeti: a) ukoliko određene činjenice ukazuju na sumnju da je to lice saučesnik u krivičnom delu ili da je izvršilo krivično delo pomaganja učiniocu nakon izvršenog krivičnog dela, sprečavanja krivičnog gonjenja (ometanja pravde) ili prikrivanja,³⁵ ili b) ukoliko su predmeti nastali izvršenjem krivičnog dela ili su korišćeni ili namenjeni za izvršenje (§97 st. 2).

U sudskoj praksi je zabrana oduzimanja predmeta od branioca donekle pooštrena.

S obzirom na posebnu zaštitu prava okrivljenog na neometanu usmenu i pisanu komunikaciju sa braniocem (§148), ona se ne može oduzeti čak ni kada nije još uvek ili nije više u državini branioca (nego je, npr. u državini okrivljenog ili u pošti).³⁶ Ne mogu se oduzeti *isprave koje je sastavio branilac* čak ni kada su protivno ili saglasno njegovoj volji u državini trećeg lica. Isprave i predmeti, relevantni za odbranu, do kojih je došao *okrivljeni ili treće lice* mogu se oduzeti od tih lica dok su u njihovoj faktičkoj vlasti, a od branioca se ne mogu da se oduzmu ukoliko su mu predati u svrhu odbrane i dokle god su u njegovoj državini. U suštini, od branioca *se mogu oduzeti* samo oni predmeti koji objektivno i očigledno ne služe odbrani.

Kada se pretresanje određuje u krivičnom postupku protiv advokata na osnovu §102 odnos poverenja između advokata i stranke neće biti narušen jer ni tada ne može da se oduzme komunikacija između okrivljenog i branioca,³⁷ već samo isprave i drugi predmeti, a stečena saznanja mogu da se upotrebe kao dokaz samo u krivičnom postupku protiv advokata, ali ne i protiv stranke.³⁸

Pravilo je da pretresanje advokatske kancelarije *ne sme da se odredi* na način da se vrši *pregled svih akata* u cilju pronalaženja i oduzimanja predmeta koji su obuhvaćeni pravom advokata da ne svedoče³⁹ i koji su shodno tome obuhvaćeni zabranom oduzimanja. Iako treba izbegavati oduzimanje *slučajnog nalaza* u advokatskoj kancelariji,⁴⁰ prosta verovatnoća da će do toga doći ne isključuje mo-

35 Određeno ograničenje se primenjuje u pogledu branioca, jer sudska praksa zahteva „značajne naznake” učešća, odnosno saučesništva. Primera radi, u jednom predmetu je, u vreme kada je izdata naredba za pretresanje, sumnja da su svedoci na glavnom pretresu dali lažni iskaz bila zasnovana na pretpostavkama da je branilac okrivljenog u tom postupku na nedozvoljen način uticao na njih i podstrekao ih da ne govore istinu. Takve pretpostavke nisu bile dovoljne da opravdaju određivanje pretresanja kancelarije branioca. U naredbi za pretresanje nedostajali su konkretni navodi o krivičnom delu, u kojima je okrivljeni branilac učestvovao kao podstrekač, jer je samo navedeno da su postojale indicije za umišljajno lažno svedočenje. Bez navođenja u kojoj meri su svedoci lažno svedočili, pretpostavka da je okrivljeni branilac imao kontrolni uticaj na njihove lažne izjave i da ih je podstrekao na to, nije bila opravdana u dovoljnoj meri (LG Rostock, Beschluss vom 21.07.2015, Az.: 18 Qs 212/14).

36 SK-StPO, 92.

37 SK-StPO, 95.

38 Ukoliko je advokat okrivljen kao izvršilac ili saučesnik krivičnog dela, oduzimanje isprava je dozvoljeno samo u delu u kom se sadržaj isprave odnosi na krivično delo koje se njemu stavlja na teret (LG Berlin NStZ 1993, 146, navedeno prema: SK-StPO, 88).

39 Meyer-Goßner/Schmitt, *op.cit.*, p. 494.

40 Upotreba slučajnog nalaza je ograničena kada se pretresanje vrši kod lica koja u skladu sa § 53 stav 1, reč., t. 5 (novinari). U slučaju da se pronade slučajni nalaz, a na te predmete se može proširiti pravo tog lica da ne svedoči, upotreba takvih predmeta kao dokaza je dozvoljena samo

gućnost njegovog oduzimanja.⁴¹ Ipak, nije dozvoljeno oduzeti kao slučajni nalaz predmete koji su u već pokrenutom krivičnom postupku zaštićeni zabranom oduzimanja.⁴²

3. PRIMERI IZ SUDSKE PRAKSE

3.1. Pretresanje advokatske kancelarije na osnovu §102

3.1.1. Primer 1⁴³

U prekršajnom postupku protiv advokata zbog neplaćanja novčane kazne od 15 eura usled nepropisnog parkiranja putničkog vozila, okrivljeni je tvrdio da se za kratak vremenski period zadržao u zgradi suda radi predaje podnesaka u pisarnicu. Organ postupka je zatražio od pisarnice da dostavi evidenciju o pristupanju advokata spornih datuma, ali na osnovu tih podataka nije mogao nesporno da utvrdi da li je parkiranje vozila bilo opravdano. Zbog toga je sud naredio pretresanje advokatske kancelarije u cilju pronalaženja i oduzimanja listova dnevnika, poslovnog kalendara i sličnih isprava, na osnovu čega bi utvrdio gde se nalazio advokat u spornom vremenskom periodu. Prilikom izvršavanja naredbe policija je iz kancelarije oduzela naslovnicu kalendara iz te godine i kalendarske stavke za sporne datume. Advokat je podneo žalbu protiv odluke o pretresanju i oduzimanju predmeta, koju je drugostepeni organ odbio kao neosnovanu. Nakon toga advokat se obratio Ustavnom sudu.

Ustavni sud nije razmatrao zakonitost postupka pretresanja niti oduzimanja predmeta, nego se zadržao na tome što je utvrdio da *sudovi nisu prilikom donošenja osporenih odluka uzeli u obzir princip srazmernosti*.

Kada se istraga vodi protiv advokata, postoji opasnost da istražni organi prilikom pretresanja kancelarije pronađu podatke o njegovim strankama. Na taj način se ugrožavaju *ne samo osnovna prava stranaka, nego i odnos poverenja između advokata i stranaka koji je ustanovljen u javnom interesu delotvornog i urednog sistema za ostvarivanje i zaštitu prava*. Značajno zadiranje u ovo Ustavom zaštićeno područje života *zahteva posebno opravdanje*, što znači da pretresanje mora da bude *potrebno* da se istraži navodno delo „*obećavajuće*” s obzirom na cilj određen u naredbi, a sama *intervencija srazmerna ozbiljnosti navodnog dela i snazi sumnje da je ono učinjeno*.

U ovom slučaju radi o delu malog značaja, pa pretresanje advokatske kancelarije predstavlja *grubu nesrazmeru i proizvoljnost*, zbog čega su osporene odluke poništene kao neustavne.

ukoliko se krivični postupak vodi za krivično delo za koje je zaprećena kazna zatvora od najmanje pet godina zatvora a ne radi se o krivičnom delu iz § 353b Krivičnog zakonika. Mogućnost upotrebe slučajnog nalaza na ovaj ili sličan način nije ograničena ukoliko se pretresanje vrši kod branioca ili advokata.

41 SK-StPO, 460.

42 SK-StPO, 462.

43 BVerfG, Beschluss vom 7.9.2006–2 BvR 1141/05.

Primer 2⁴⁴

Javno tužilaštvo je, po prijemu krivične prijave advokatske komore a povodom pritužbe stranke, pokrenulo istragu protiv advokata zbog neosnovane i prekomerne naplate troškova u ostavinskom postupku. Uz krivičnu prijavu priloženi su sporni troškovnici, a javno tužilaštvo ih je i po službenoj dužnosti pribavilo od suda pred kojim se vodio postupak. I pored toga, sud je naredio pretresanje advokatske kancelarije, s obrazloženjem da je za potpuno razjašnjenje činjenica neophodno da se pronađu priručnici, dnevnici i druge isprave i da se podaci u njima uporede sa pribavljenim troškovnicima. Prilikom pretresanja advokat je dobrovoljno predao sve tražene isprave. Žalba protiv odluke o pretresanju odbijena je kao neosnovana, nakon čega se advokat obratio Ustavnom sudu.

Stav Ustavnog suda je da *nisu bili ispunjeni uslovi za pretresanje advokatske kancelarije*, jer ni obrazloženje naredbe o pretresanju niti odluka po žalbi ne pokazuju da su ispunjeni zahtevi *u smislu načela srazmernosti*. Naime, Sud je utvrdio da *nisu postojali dovoljno opravdani razlozi za pretresanje koji bi prevazišli nejasne indicije i puke pretpostavke*. Pored toga, pretresanje mora da bude *potrebno* da se istraži navodno krivično delo i da se krivično goni učinilac, *što nije slučaj ukoliko su organima gonjenja na raspolaganju druga, manje restriktivna sredstva*. Ovaj zahtev nije ispunjen, jer su bitne činjenice od kojih zavisi postojanje elemenata bića krivičnog dela mogle da se utvrde iz troškovnika koji su priloženi uz krivičnu prijavu, kao i iz spisa suda pred kojim su sporni troškovi nastali. Na ovaj način i u navedenim okolnostima, izdavanjem i izvršavanjem naredbe za pretresanje advokatske kancelarije *prekršen je princip srazmernosti*, pa su odluke poništene kao neustavne.

Primer 3⁴⁵

U krivičnom postupku protiv advokata za krivično delo prinude učinjeno u vezi sa njegovim branjenikom u drugom krivičnom postupku naređeno je pretresanje advokatske kancelarije i oduzimanje određenih predmeta. Po zahtevu okrivljenog sud je oduzete predmete pregledao, pa je potvrdio oduzimanje šest čeličnih ormara sa indeksnim karticama koje sadrže podatke o strankama, jer sadrže i podatke relevantne za postupak. Sud je prilikom preispitivanja oduzimanja predmeta našao da prosta činjenica da okrivljeni ima obimnu arhivu ne dovodi do zabrane oduzimanja predmeta, jer bi u suprotnom okrivljeni sakrivanjem relevantnih podataka među velikim brojem podataka, koji se ne odnose na njegovog branjenika nego na druge stranke, mogao da ometa krivični postupak.

Prilikom preispitivanja ove odluke, žalbeni sud je, uzimajući u obzir specifične zakonske uslove za pretresanje kancelarije okrivljenog advokata, ocenio da je *pretresanje* u konkretnom predmetu bilo *opravdano postojanjem ozbiljne i značajne početne sumnje* protiv okrivljenog, a da *ga obim isprava koje su oduzete ne čini nezakonitim*.

Ipak, prilikom pretresanja i oduzimanja predmeta *nisu uzeti u obzir interesi trećih lica*, odnosno velikog broja stranaka advokata, koji nemaju nikakve veze sa pred-

44 BverfG, Beschluss vom 5.5.2011–2 BvR 1011/10.

45 LG Berlin, Beschluß vom 08.04.1992–511 Qs 22/92, 511 Qs 23/92 u. 511 Qs 26/92.

metnim krivičnim delom. Zbog toga je sud trebao da omogući okrivljenom da izvrši uvid u oduzete isprave, kako bi mogao da traži da se izdvoje one za koje ne postoji neposredna veza sa krivičnim delom koje mu se stavlja na teret. Zaštita interesa trećih lica u pogledu podataka koji su predali advokatu i koje je on dužan da čuva kao profesionalnu tajnu *nalagala je da sud* prilikom pregledanja oduzetih isprava odluči da *u spisima predmeta ostanu samo* one koje su nedvosmisleno i neposredno povezane sa krivičnim delom povodom kog je pretresanje advokatske kancelarije bilo određeno. Zbog toga je odluka suda kojom je potvrdio oduzimanje svih isprava ocenjena kao nezakonita.

Primer 4⁴⁶

Nakon saslušanja okrivljenog na glavnom pretresu na okolnosti nezakonito ostvarene dobiti, javni tužilac je pokrenuo istragu protiv njegovog branioca za krivično delo pranja novca zbog postojanja osnova sumnje da je sestra okrivljenog prenela određeni iznos nezakonito stečene dobiti na njegov račun na ime naknade za odbranu. Sud je izdao naredbu za pretresanje advokatske kancelarije u cilju pronalazjenja isprava koje se odnose na taj transfer, polazeći od toga da je branilac znao da se radi o dobiti stečenoj izvršenjem krivičnog dela. Žalba advokata je odbijena kao neosnovana, nakon čega je podneo ustavnu žalbu.

Ustavni sud smatra da pretresanje *nije bilo opravdano* jer se ne zasniva na konkretnim činjenicama. Naime, o postojanju *potrebnog stepena sumnje* da je učinjeno krivično delo se ne može zaključiti iz proste činjenice da je sestra okrivljenog platila naknadu braniocu. Postojanje ovakve sumnje morao je da proveri sud prilikom *prethodnog odobrenja pretresanja*, odnosno *naknadne kontrole oduzetih predmeta*, što podrazumeva pažljivo ispitivanje uslova intervencije i sveobuhvatno razmatranje, kako bi se utvrdila prikladnost intervencije u konkretnom slučaju.

Inkriminacija pranja novca dovodi u pitanje *pravo branioca na slobodno obavljanje profesije*, jer rizik da bude kažnjen zbog primanja naknade ugrožava njegovo pravo da ekonomski iskoristi profesionalna dostignuća. Uplitanje u profesionalnu slobodu advokata i instituciju izabranog branioca zahteva redukciju Ustavom utvrđenog načela srazmernosti, i stoga je opravdano *samo ako se nedvosmisleno utvrdi da je branilac u trenutku primanja naknade bio svestan* da se radi o sredstvima koja su ostvarena izvršenjem kataloški nabrojanih krivičnih dela.

Iako prilikom razmatranja da li protiv branioca postoji početna sumnja da je izvršio krivično delo pranje novca postoje *teškoće u dokazivanju subjektivnih elemenata* bića krivičnog dela, ova sumnja treba da se zasniva na jasnim činjeničnim okolnostima da branilac u trenutku kada je primio naknadu nije postupao u dobroj veri, a objektivni pokazatelji za utvrđivanje subjektivnih elemenata mogu se naći, na primer, u vanredno visokom iznosu naknade ili načinu isplate.

Kako prilikom donošenja osporenih odluka sudovi *nisu u potrebnoj meri razmotrili okolnosti iz kojih proističe osnov sumnje* da je branilac učinio krivično delo pranja novca, odnosno da je imao određeno saznanje i svest o poreklu naknade u trenutku njenog prihvatanja, *prekršen je princip srazmernosti i istovremeno ugrožena sloboda obavljanja profesije*, pa su osporene odluke poništene.

46 BVerfG, Beschluss vom 14.1.2005–2 BvR 1975/03.

Primer 5⁴⁷

Tokom istrage u SAD pronađena je baza podataka pružaoca usluga elektronskih komunikacija, koji je prikupljao podatke o transakcijama klijenata i prosledivao ih provajderima veb-stranica sa dečjom pornografijom. Među klijentima je bio i advokat, protiv kog je javno tužilaštvo u Nemačkoj pokrenulo istragu zbog krivičnog dela posedovanja dečje pornografije. Odlukom suda određeno je pretresanje kancelarije i stana okrivljenog radi pretraživanja računara u cilju pronalaska pornografskih sadržaja. Tom prilikom je napravljena kopija svih podataka sačuvanih na eksternom hard-disku u kancelariji, a iz stana je oduzet hard-disk na kom su sačuvane adrese stranaka i korespondencija sa njima, sažeta rezervna kopija svih podataka advokatske kancelarije i kompletan poreski obračun sa detaljima transakcija sa strankama. Okrivljeni je izjavio žalbu protiv odluka o pretresanju i oduzimanju predmeta i zatražio da se ove odluke ukinu jer nije postojao dovoljan stepen sumnje da je izvršio krivično delo koje mu se stavlja na teret, a nije ispoštovana ni zabrana oduzimanja određenih predmeta iz advokatske kancelarije. Drugostepeni sud je odbio žalbu kao neosnovanu, pa je okrivljeni podneo ustavnu žalbu.

Ustavni sud je utvrdio da se u naredbi jasno navodi da je *cilj pretresanja pronalaženje precizno određenih predmeta sa pornografskim sadržajem, a da se početna sumnja zasniva na konkretnim činjenicama*. Pored toga, mera prinude je bila pogodna za pronalaženje dokaza a „blaži” načini pronalaženja nisu bili dostupni.

Opasnost da se izvršenjem naredbe pristupi podacima koji su irelevantni za konkretan krivični postupak, kao i zaštićenim i poverljivim podacima o strankama advokata, uzeta je u *obzir prilikom naknadnog pregleda oduzetih predmeta*. Naime, u skladu sa §110 izvršen je pregled isprava i elektronskih uređaja za skladištenje podataka oduzetih prilikom pretresanja, kako bi se izbeglo prikupljanje zaštićenih i poverljivih podataka, koji nisu od dokaznog značaja za konkretan krivični postupak. Istražni organi su podatke u oduzetim hard-diskovima „razvrstali” prema procesnoj relevantnosti uz pomoć termina i programa za pretragu, što potvrđuje priloženi izveštaj o automatizovanoj pretrazi. Podaci na oduzetim hard-diskovima koji nemaju veze sa krivičnim delom, među kojima su i podaci o strankama advokata, izbrisani su i nisu korišćeni u krivičnom postupku.

Zbog svega toga, osporeno pretresanje i oduzimanje predmeta ocenjeni su kao zakoniti.

3.2. Pretresanje advokatske kancelarije na osnovu § 103

3.2.1. Primer 1⁴⁸

U krivičnom postupku za krivično delo poreske utaje određeno je pretresanje advokatske kancelarije branioca okrivljenog radi pronalaženja i oduzimanja određenih isprava koje bi mogle da služe utvrđivanju prihoda. U obrazloženju odluke se pošlo od pretpostavke da je okrivljeni braniocu predao navedene isprave i da su se one nalazile u njegovoj faktičkoj vlasti makar jedan kratak vremenski period.

47 BVerfG, Beschluss vom 5.7.2005–2 BvR 497/03.

48 LG Fulda, Beschluss vom 12. 10. 1999–2 Qs 51/99.

Povodom žalbe branioca drugostepeni sud je utvrdio da *nisu bili ispunjeni uslovi* za pretresanje njegove advokatske kancelarije.

Postojanje sumnje da je okrivljeni izvršio krivično delo nije bilo dovoljno, jer potreba za pretresanjem kod drugog lica mora biti *opravdana postojanjem određenih činjenica (a ne pretpostavkama) koje čine verovatnim da će pretresanje dovesti do otkrivanja konkretnih dokaza*. Prosta činjenica da se radi o braniocu ne opravdava zaključak da se traženi predmeti nalaze u advokatskoj kancelariji i da će se pronaći njenim pretresanjem, jer *ne postoji opšteprihvaćena empirijska zakonitost da su predmeti okrivljenog u faktičkoj vlasti branioca*. Verovatnoća da je okrivljeni predmete od dokaznog značaja predao braniocu nije veća od mogućnosti da je okrivljeni branioca „lišio” takvih predmeta, naročito inkriminišućih, ili da ih je već uništio.

Nezakonitost osporene odluke proizlazi iz *nedozvoljene svrhe*, jer se pretresanje *ne može da se odredi u cilju pronalaženja predmeta koji su izuzeti od oduzimanja*. Sporne isprave obuhvaćene su pojmom „drugi predmeti” u smislu §97 st.1 t. 3, zbog čega su nezakonite i naredba za pretresanje određena u cilju njihovog pronalaženja i naredba za njihovo oduzimanje. Naime, predmeti su izuzeti od oduzimanja ako proizlaze iz odnosa poverenja između branioca i okrivljenog, tj. prava branioca ne svedoči u skladu sa §53 o činjenicama koje su mu poverene ili su mu postale poznate u tom svojstvu. Ovo se *odnosi i na sadržaj isprava koje su mu predate*, bez obzira na to *kada su one nastale* (iako su nastale pre zasnivanja odnosa poverenja koji se zabranom oduzimanja predmeta štiti) i *ko ih je predao* (pojedine predmete je braniocu predao bračni drug okrivljenog). Odlučujući faktor je da li su te isprave *predate braniocu u svrhu odbrane*. Zabrana oduzimanja predmeta koje je okrivljeni predao svom braniocu proizlazi iz procesne funkcije branioca koju može delotvorno da vrši samo ako poznaje sve činjenice konkretnog slučaja i ako može da se osloni na predmete koje mu je okrivljeni predao. Princip slobodne odbrane bi bio ograničen a odnos poverenja između advokata i stranke narušen ukoliko bi se okrivljeni plašili da će istražni organi moći u bilo kom trenutku da oduzmu predmete koje je braniocu predao.

Izuzetak od zabrane oduzimanja bi postojao u slučaju da se predmeti ne predaju braniocu u svrhu odbrane, nego, na primer, ako okrivljeni preda advokatu isprave radi čuvanja a ne poveri mu odbranu u konkretnom predmetu. Osim toga, zabrana oduzimanja ne bi važila ako okrivljeni preda braniocu predmete od dokaznog značaja radi skrivanja ili ako je očigledno da branilac zloupotrebljava svoj privilegovani položaj da bi određene predmete od dokaznog značaja učinio nedostupnim organima. Takođe, zabranom oduzimanja nisu obuhvaćeni predmeti koji su nastali izvršenjem krivičnog dela ili su korišćeni kao sredstvo izvršenja.

Kako u konkretnom predmetu ne postoji nijedan razlog za isključenje zabrane oduzimanja predmeta koji su predati braniocu u svrhu odbrane, radi se predmetima koji su zaštićeni zabranom oduzimanja iz §97, shodno čemu je odluka o pretresanju advokatske kancelarije branioca okrivljenog radi njihovog pronalaženja i oduzimanja protivna zakonu.

Primer 2⁴⁹

Kod okrivljenog je tokom pretresanja prilikom hapšenja pronađeno i oduzeto nekoliko diplomatskih pasoša države X, za koje je postojala sumnja da su falsifikovani, i nekoliko pisama ministarstva spoljnih poslova te države. Branilac 1 je u podnesku tvrdio da se ne radi o falsifikovanim pasošima, pozivajući se na mišljenje biroa Interpola u državi X, koje nije priložio. Istražni organi su bez uspeha pokušali da dobiju ovo mišljenje od izdavaoca. U međuvremenu, branilac 1 je otkazao punomoć i na njegovo mesto stupio je branilac 2, međutim, ni on nije na zahtev javnog tužilaštva dostavio sporno mišljenje. Sud je naredio pretresanje advokatske kancelarije prethodnog branioca i branioca 2 radi pronalaženja i oduzimanja mišljenja biroa Interpola u državi X i pisama ministarstva spoljnih poslova te države. Prilikom pretresanja kod branioca 2 pronađene su i oduzete dve kopije spornih pisama iz njegovih spisa.

Branilac 2 je izjavio žalbu protiv odluka o pretresanju i o oduzimanju predmeta, a drugostepeni sud je, ocenivši je kao osnovanu, osporene odluke proglasio nezakonitim jer *nisu bili ispunjeni uslovi* za pretresanje advokatske kancelarije.

Stav žalbenog suda je da pretresanje drugih lica shodno §103 može da se odredi *samo ukoliko postoje određene činjenice a ne samo puke pretpostavke* na kojima se zasniva verovatnoća da će pretresanje dovesti do otkrivanja određenih predmeta. Ovaj uslov nije bio ispunjen u pogledu pisama ministarstva spoljnih poslova države X, jer se u korespondenciji između branioca 2 i istražnih organa pominje samo mišljenje biroa Interpola te države, na koje se u podnesku pozvao branilac 1, ali ne i sporna pisma, u pogledu kojih nije postojao nikakav dokaz da se nalaze u posedu branioca 2. Prosta činjenica da je advokat branilac okrivljenog ne može da opravda zaključak da su se tražena pisma nalazila u njegovoj kancelariji i da bi se njenim pretresanjem ona pronašla.

Štaviše, nezakonitost osporenih odluka prvostepenog suda, pa i u delu koji se odnosi na sporno mišljenje, posledica je *nedozvoljenosti svrhe pretresanja*, jer se ono *ne sme odrediti niti preduzeti radi pronalaženja i oduzimanja predmeta koji su izuzeti od oduzimanja*. Predmeti radi čijeg oduzimanja je određeno pretresanje advokatske kancelarije branioca 2 nisu se mogli oduzeti shodno § 53 st. 1 t. 2 i § 97 st. 1 t. 3, jer se radi o predmetima koji su zaštićeni od oduzimanja s obzirom na to da se njihov sadržaj odnosi na odnos poverenja između branioca i okrivljenog. Pri tome, ne mogu se oduzeti ni isprave koje je treće lice predalo braniocu u svrhu odbrane (u ovom slučaju prethodni branilac), jer su činjenice koje se dokazuju ovim ispravama obuhvaćene pravom branioca da ne svedoči, čak ni kada bi se radilo o ispravama koje bi dovele do oslobođenja okrivljenog od optužbe. Ova zabrana bi mogla da se isključi, samo u krajnjem slučaju da je branilac očigledno zloupotrebio svoj privilegovani položaj kako bi organe postupka „lišio” potrebnih isprava ili predmeta, odnosno pod uslovom da se utvrdi da ovakva privilegija braniocu služi isključivo za ostvarivanje ciljeva koji nisu u skladu sa odredbama Zakonika a da ne mogu jasno da se utvrde okolnosti zbog kojih bi ostvarivanje prava suprotno propisanom

49 OLG Frankfurt a.M., Beschluss vom 21.6.2005–3 Ws 499 + 501/05.

cilju bilo prihvatljivo (pri čemu, ukoliko postoji sumnja, važi pretpostavka u korist prihvatljivosti, pa i u slučaju nepravilne upotrebe procesnih prava). U konkretnom predmetu, ne postoje dokazi da je branilac 2 pod navedenim uslovima uskratio određene spise organima postupka – prosta činjenica da branilac nije odgovorio na zahtev za njihovo dostavljanje ne ukazuje na očiglednu zloupotrebu privilegije da traženi predmeti od njega ne smeju da se oduzmu.

Kako se osporene odluke odnose na pretresanje advokatske kancelarije radi oduzimanja predmeta koji su predati braniocu u svrhu odbrane (iako ih je predalo treće lice, a ne okrivljeni) a koji su izuzeti od oduzimanja, pri čemu *ne postoje izričite i jasne okolnosti koje ukazuju da se radi o zloupotrebi branioca*, one su protivne zakonu.

Primer 3⁵⁰

Prilikom pretresanja poslovnog prostora privrednih društava A i B u krivičnom postupku protiv dva direktora zbog krivičnog dela prevare pronađeni su podnesci advokata koji je zastupao privredno društvo V u sporu protiv ovih privrednih društava. Sud je naredio pretresanje advokatske kancelarije u cilju pronalaženja i oduzimanja podnesaka, beležaka, priručnika i drugih isprava u vezi sa sporom, a koji bi mogli da sadrže relevantne podatke za krivični postupak. Sud je potvrdio oduzimanje isprava pronađenih tom prilikom, ceneći da je naredba o pretresanju proporcionalna i da se tražene isprave mogu oduzeti, a zabrana oduzimanja predmeta od advokata primenjuje se samo ukoliko je stranka advokata okrivljeni u krivičnom postupku. Advokat je izjavio žalbu protiv odluka o pretresanju i o potvrđivanju oduzimanja predmeta, ali je ona odbijena kao neosnovana. Nakon toga advokat se obratio Ustavnom sudu.

Ustavni sud je utvrdio da prilikom donošenja osporenih odluka sudovi *nisu u dovoljnoj meri uzeli u obzir načelo srazmernosti*. Naime, sud mora da *ceni obim indirektnog uticaja na profesionalnu aktivnost advokata* kada procenjuju proporcionalnost pretresanja kancelarije radi oduzimanja predmeta, jer se ovim radnjama ozbiljno narušava sloboda advokature, kao i pravo na poverljivu komunikaciju između advokata i stranaka.

Neophodnost određivanja pretresanja radi pronalaska određenih isprava je *upitna*, jer su u trenutku izdavanja naredbe istražnim organima već bili dostupni podnesci pronađeni prilikom pretresanja u privrednim društvima A i B. Iz tog razloga postojala je samo *nedovoljno jasna mogućnost* da bi isprave u advokatskoj kancelariji mogle da sadrže relevantne podatke za krivični postupak, tj. *nisu postojale dovoljno jasne i očigledne, konkretne činjenice koje bi mogle opravdati očekivanje* da bi prepiska između advokata i stranke (privrednog društva V) mogla da predstavlja dokaz o krivičnim delima privrednih društava A i B. Osim toga, procesno relevantne činjenice, koje bi možda bile vidljive iz prepiske između advokata i stranke, mogle su da se *utvrde odgovarajućim procesnim alternativama*, odnosno manje restriktivnim merama (npr. svedočenjem zaposlenih u advokatskoj kancelariji).

50 BVerfG, Beschluss vom 11.7.2008–2 BvR 2016/06.

U skladu sa načelom srazmernosti, s obzirom na *malu verovatnoću da će pretresanje rezultirati odgovarajućim dokazima*, pri čemu je *svrha pretresanja mogla da se ostvari manje intruzivnom radnjom*, bilo je potrebno da u osporenim odlukama postoji posebno obrazloženo opravdanje za određivanja pretresanja i oduzimanja navedenih predmeta. Međutim, to nije bio slučaj, jer se sudovi nisu osvrnuli niti na ozbiljnost navodnih krivičnih dela niti na indirektni uticaj na profesionalnu aktivnost advokata. Iz tog razloga su odluka o pretresanju advokatske kancelarije i o oduzimanju pronađenih isprava poništene.

ZAKLJUČAK

U Nemačkoj se u oceni zakonitosti pretresanja advokatske kancelarije i oduzimanja predmeta pronađenih tom prilikom vodi računa o zabrani pregleda, oduzimanja i upotrebe određenih predmeta. Ta zabrana je u vezu sa isključenjem od dužnosti svedočenja advokata (i njihovih saradnika) o onome ono što mu je povereno ili što je saznao u tom svojstvu a što je dužan da čuva kao profesionalnu tajnu. Iz tog razloga pretresanja advokatske kancelarije ne može da se odredi u cilju pronalazjenja i oduzimanja predmeta koji su obuhvaćeni zabranom oduzimanja.

Relevantne zakonske odredbe služe zaštiti slobodne profesije, za čije delotvorno obavljanje je potrebno da se obezbede uslovi za stvarnu zaštitu odnosa poverenja između advokata i stranaka, jer to predstavlja javni interes.

Zbog toga se prilikom određivanja, preduzimanja i ispitivanja zakonitosti pretresanja advokatske kancelarije i oduzimanja predmeta pronađenih tom prilikom, s posebnom pažnjom razmatra, pored odredaba procesnog zakona, i ispunjenost zahteva koji su u sudskoj praksi kreirani polazeći od načela srazmernosti.

LITERATURA

- Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 12 des Gesetzes vom 18. Dezember 2018 (BGBl. I S. 2639) geändert worden ist.
- Meyer-Goßner/Schmitt /2018/: *Strafprozessordnung mit GVG und Nebengesetzen*, 61. Auflage, C.H. Beck, München.
- Systematischer Kommentar zur Strafprozessordnung mit GVG und EMRK*, Band II 94–136a StPO /2016/, 5. Auflage, C.H. Beck, München.
- BVerfG, Beschluss vom 14.1.2005–2 BvR 1975/03.
- BVerfG, Beschluss vom 5.7.2005–2 BvR 497/03.
- BVerfG, Beschluss vom 9.2.2005, 2 BvR 984/04, 1018/04, 1030/04.
- BVerfG, Beschluss vom 7.9.2006–2 BvR 1141/05.
- BVerfG, Beschluss vom 11.7.2008–2 BvR 2016/06.
- BVerfG, Beschluss vom 5.5.2011–2 BvR 1011/10.
- BVerfG, Beschluss vom 29. 01.2015–2 BvR 497/12, Abs. Nr. 16.
- OLG Frankfurt a.M., Beschluss vom 21.6.2005–3 Ws 499 + 501/05.
- OLG Rostock, Beschluss vom 20.09.2012-AGH 5/12 (I/3).

LG Berlin, Beschluss vom 08.04.1992–511 Qs 22/92, 511 Qs 23/92 u. 511 Qs 26/92.

LG Fulda, Beschluss vom 12.10.1999–2 Qs 51/99.

LG Rostock, Beschluss vom 21.07.2015–18 Qs 212/14 (2).

*Milana Pisarić**

Faculty of Law, University of Novi Sad

SEARCH AND SEIZURE AT A LAWYER'S OFFICE IN GERMANY

SUMMARY

Search at a lawyer's office and seizure of certain objects found on that occasion for the purposes of criminal proceedings in Germany are carried out with certain legal restrictions, which serve as a procedural safeguard of confidence between lawyer and party. In addition, some criteria have been created in case law to justify intervention in this protected sphere. The subject of the paper is presentation and analysis of those legal provisions and attitudes from court practice.

Key words: criminal proceedings, search and seizure, lawyer's office, Germany.

* Teaching assistant, PhD, M.Pisaric@pf.uns.ac.rs

Natalija Živković*

DOKAZNI ZNAČAJ FOTOGRAFIJA, AUDIO I VIDEO SNIMAKA KOJI NISU PROIZAŠLI IZ DOKAZNIH RADNJI

Apstrakt: Zakonikom o krivičnom postupku regulisano je sprovođenje dokaznih radnji od strane organa postupka, a u okviru nekih od njih moguće je sačinjavanje fotografija, audio i video zapisa u dokaznu svrhu. S obzirom na to da građani nisu ovlašćeni da sprovedu dokazne radnje, a nesporno je da danas sa razvojem tehnologije mogu u gotovo svakom trenutku da snimaju i fotografišu dešavanja oko sebe, predmet ovoga rada jeste utvrđivanje dokaznog značaja fotografija i audio i video zapisa koje su sačinili građani. Zakonik samo na jedan uopšten način propisuje određene dokazne zabrane. Pitanje dokaznog kredibiliteta navedenih fotografija i snimaka postavlja se pre svega u vezi sa povredom prava na privatnost osoba koje su fotografisane odnosno snimane, te stoga autor analizira relevantne zakonske odredbe koje imaju za cilj da zaštite pravo na privatnost građana kao i određenu sudsku praksu. Autor iznosi zaključke kada i u kojim situacijama bi trebalo dozvoliti korišćenje fotografija i audio i video snimaka koje su sačinili građani kao dokaza u krivičnom postupku.

Ključne reči: fotografije, video zapisi, građani, dokazni značaj, pravo na privatnost.

UVOD

Maksime koje ukazuju na snagu slike poput „slika vredi hiljadu reči”, „videti je verovati” i tsl., u mnogim kulturama su uobičajene i većini ljudi dobro poznate.¹ U krivičnom postupku fotografije, audio i video snimci predstavljaju „neme svedoke”. Ukoliko se tokom postupka ne dovede u pitanje njihova autentičnost niti zakonitost njihovog pribavljanja, u većini slučajeva imaju izuzetan dokazni značaj.

Danas, sa razvojem tehnologije, većina populacije poseduje uređaje sa kojima može u gotovo svakom trenutku da snima i fotografiše dešavanja oko sebe. Međutim, to ima i svoju tamnu stranu jer kroz objektiv mobilnog telefona, budno oko nadzorne kamere ili radoznalo uho skrivenog mikrofona, čini se da pravo na privat-

* Master prava, nataly.zivkovic@gmail.com

1 J. Mnookin /1998/: The Image of truth: Photographic Evidence and the Power of Analogy, *Yale Journal of Law & the Humanities*, vol. 10, n° 1, art. 1, p. 1.

nost sve više propada.² Sa jedne strane, na taj način mogu biti zabeleženi krivično-pravno relevantni događaji, a sa druge strane postavlja se pitanje da li je dozvoljena upotreba tih snimaka i fotografija u krivičnom postupku. Primera radi, na kamera postavjenim u tramvaju „dvojci” zabeležen je seksualni napad na tinejdžerku od strane muškarca, koji je odjeknuo društvenim mrežama. Isto tako, na kameri nečijeg mobilnog telefona zabeleženo je kako se radnica Centra za zaštitu odojčadi, dece i omladine „Zvečanska” grubo ophodi prema detetu, te je ovaj snimak procurio u javnost nakon čega je podneta krivična prijava protiv radnice.

U prethodno ilustrovanim slučajevima, postavlja se pitanje da li zabeleženi video snimci i fotografije mogu biti korišćeni kao dokaz u krivičnom postupku. Članom 16 Zakonika o krivičnom postupku – ZKP³ na jedan uopšten način propisane su određene dokazne zabrane. Kako se navedeno pitanje dokazne validnosti fotografija i snimaka postavlja u vezi sa povredom prava na privatnost, napomenimo i to da je Ustavom RS⁴ i Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava – EKLJP⁵ zajemčeno pravo na privatnost, te da su Krivičnim zakonikom propisana određena krivična dela gde je zaštitni objekat pravo na privatnost. Stoga, postavlja se pitanje, da li možemo slobodno da snimamo sugrađane i dešavanja oko nas i mogu li takav snimak odnosno fotografija da se koriste kao dokaz u krivičnom postupku.

1. PRIBAVLJANJE FOTOGRAFIJA, AUDIO I VIDEO SNIMAKA DOKAZNIM RADNJAMA

Fotografije, audio i video snimci u dokaznom smislu podvode se pod ispravu, odnosno na glavnom pretresu sprovodi se dokazna radnja dokazivanje ispravom. Kada je u pitanju njihovo tajno pribavljanje od strane organa postupka, takvo postupanje regulisano je posebnom dokaznom radnjom tajno praćenje i snimanje, a mogu se pribaviti i angažovanjem prikrivenog islednika. Ove dve specijalne istražne tehnike mogu se sprovesti samo u pogledu određenih krivičnih dela i omogućavaju organu postupka da tajnim postupanjem zabeleže u vidu fotografija i audio i video snimaka određene radnje odnosno ponašanje lica nad kojim se ove posebne dokazne radnje sprovode.

Pored fotografija i audio i video snimaka pribavljenih navedenim specijalnim istražnim tehnikama, nesporan dokazni značaj imaju i fotografije i snimci koji predstavljaju tehnički prilog drugim radnjama dokazivanja. Tu se može raditi o fotografijama i snimcima sačinjenim tokom uviđaja, rekonstrukcije, obdukcije, drugih veštačenja itd.⁶

2 Words Fade Away, but Recordings Remain: the Admissibility into Evidence of Audio and Video Recordings, dostupno na <https://langlois.ca/words-fade-away-recordings-remain-admissibility-evidence-audio-video-recordings/>, 14. decembar 2019.

3 Zakonik o krivičnom postupku, „Službeni glasnik RS”, br.72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 i 35/2019.

4 Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS”, br. 98/2006.

5 Council of Europe, *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14*, 4 November 1950.

6 M. Škulić /2006/: Dokazni značaj u krivičnom postupku fotografija, audio i video snimaka kada nije u pitanju radnja audio i video nadzora iz člana 232. Zakonika o krivičnom postupku, *Bilten Okružnog suda u Beogradu*, n° 70, p. 10.

Sa druge strane, s obzirom na to da se regulisanjem sprovođenja dokaznih radnji uređuje pribavljanje dokaza od strane organa postupka, postavlja se pitanje, u kojoj meri se u krivičnom postupku mogu kao dokaz koristiti fotografije i video snimci koje su sačinili građani ili koji su zabeleženi na sigurnosnim kamerama ili na sličan način. Fotografije i snimci pribavljeni na takav način bi se u dokaznu građu mogli uključiti na jedan od sledećih načina. Može ih u skladu sa odredbama ZKP-a pribaviti ovlašćeni organ postupka, npr. fotografija pribavljena pretragom računara okrivljenog ili snimak nadzorne kamere koji je tržišni centar predao javnom tužiocu na njegov zahtev, ili građanin može sam da ih priloži potkrepljujući krivičnu prijavu ili svoj iskaz pri svedočenju.⁷

Članom 145 ZKP-a iz 2006⁸, kao i članom 132a koji je uveden 2009. izmenama i dopunama ZKP-a iz 2001⁹ bio je regulisan niz situacija korišćenja fotografija ili snimaka na kojima se nalazi okrivljeni, a koji su pribavljeni aktivnošću građana i to sa ili bez izričite odnosno prećutne saglasnosti okrivljenog, ili su zabeleženi na sigurnosnim kamerama. Postavlja se pitanje, zašto zakonodavac sada, kada se navedeno pitanje javlja u još intenzivnijem obliku, nije striktno regulisao sporne situacije.

2. O PRAVNO NEVALJANIM DOKAZIMA – ZKP

I u državama anglosaksonskog pravnog sistema i u evropskokontinentalnim zemljama postoje pravila o izuzimanju pravno nevaljanih dokaza, s tim što od države do države zavisi dokle dopire navedena zabrana. Generalno govoreći, takva pravila strože su postavljena u SAD-u i drugim državama *common law* sistema. Razlog leži u tome što se strogim pravilima o pravno nevaljanim dokazima želi kontrolisati zakonitost rada policije, a sam postupak je postavljen kao „dokazni dvoboj” stranaka gde traganje za materijalnom istinom nije prioritet. Za razliku od toga, u evropskokontinentalnim zemljama gde je zastupljeno načelo materijalne istine nema mesta tako strogim dokaznim zabranama.¹⁰ U evropskokontinentalnim državama u svakom pojedinačnom slučaju ispituje se u kojoj meri je pribavljanje dokaza uticalo na povredu prava okrivljenog i da li bi njihovo korišćenje uticalo na pravičnost postupka u celini.¹¹

U našem zakonodavstvu ZKP nalaže da se sudske odluke ne mogu zasnivati na dokazima koji su, neposredno ili posredno, sami po sebi ili prema načinu pribavljanja u suprotnosti sa Ustavom, ovim zakonikom, drugim zakonom ili opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i potvrđenim međunarodnim ugovorima, osim u postupku koji se vodi zbog pribavljanja takvih dokaza (čl. 16 st. 1). Stoga se može reći da je nezakoniti dokaz osnov koji sadržinski ili formalno predstavlja povredu osnov-

7 I. Martinović, D. Tripalo /2017/: Zvučno i slikovno snimanje u kaznenom materijalnom i procesnom pravu – Teorijski i praktični izazovi novih tehnologija i zakonskih rešenja, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, vol. 24, n° 2, p. 509.

8 Zakonik o krivičnom postupku, „*Sl. glasniku RS*”, br. 46/06, 49/07 i 122/08.

9 Zakonik o krivičnom postupku, „*Sl. list SRJ*”, br. 70/2001 i 68/2002 i „*Sl. glasnik RS*”, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 – dr. zakon, 49/2007, 20/2009 – dr. zakon i 72/2009.

10 Više o razlikama između „strogog američkog režima” u pogledu izuzimanja nezakonitih dokaza i evropskih rešenja vidi V. Bajović /2013/: O pravno nevaljanim dokazima i „plodovima otrovnog drveta”, *Pravni Život*, n° 9, Tom 1, pp. 743–749.

11 V. Bajović: *ibid.*, p. 747.

nih ljudskih prava i ne može se koristiti za izvođenje zaključka o činjenicama koje se utvrđuju u krivičnom postupku.¹² Drugim rečima, iz zakonske definicije proizlazi da je pravno nevaljan onaj dokaz koji je sam po sebi nedopušten ili onaj dokaz koji je inače zakonit ali je u konkretnom slučaju pribavljen na pravno nevaljan način. Fotografije, audio i video snimci sami po sebi jesu dozvoljen dokaz, međutim način njihovog pribavljanja može biti protivpravan. Imajući u vidu da se pribavljanjem fotografija i snimaka od strane građana ne mogu kršiti procesna pravila koja se odnose na način sprovođenja dokaznih radnji od strane organa postupka, jer građani ni ne mogu da sprovedu dokazne radnje¹³, potrebno je pre svega analizirati da li tako prikupljeni dokazi proizlaze iz krivičnog dela ili neke druge protivpravne radnje.

2.1. Ustavne garancije i EKLJP

Za razliku od Ustava RS iz 1990. i Povelje o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama iz 2003., Ustav RS iz 2006. ne garantuje pravo na privatni i porodični život. Umesto toga, Ustav štiti samo pojedine aspekte prava na privatni život, kao što su: nepovredivost stana, nepovredivost tajne pisama i drugih sredstava opštenja i zaštita podataka o ličnosti (članovi 40–42).

Evropska konvencija o ljudskim pravima u članu 8 utvrđuje da svako ima pravo na nepovredivost ličnog i porodičnog života, doma i prepiske, ali se ne precizira šta obuhvata pojam ličnog i porodičnog života. Pritom, Evropski sud za ljudska prava – ESLJP zauzima stav da se sadržina prava na privatnost ne može unapred taksativno odrediti.¹⁴ Međutim, ESLJP naglašava da pojam privatnog života nije ograničen na „unutrašnji krug” pojedinca isključujući spoljašnji svet, već ono obuhvata pravo svakog pojedinca da se obraća drugima kako bi uspostavio i razvio odnose sa njima i sa spoljnim svetom, odnosno pravo na „privatni društveni život”.¹⁵ Nejasnoće pri definisanju pojma privatnosti uslovljene su time što se privatnost ne može definisati mimo datog konteksta, odnosno izvan konkretnog prostora, vremena i situacije u kojima se štiti lična sfera jedne individue.¹⁶

2.2. Krivični zakonik

Krivični zakonik – KZ¹⁷ ne dozvoljava neovlašćeno fotografisanje, prisluškivanje i snimanje. Za razmatranje predmeta ovog rada, relevantna su krivična dela neovlašćeno prisluškivanje i snimanje i neovlašćeno fotografisanje. Ova krivična dela spadaju u krivična dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina i nalaze se u 14. glavi Krivičnog zakonika.

12 G. Ilić /2015/: O nezakonitim dokazima u krivičnom postupku – in: *Kaznena reakcija u Srbiji*, V deo (Đ. Ignjatović, ed.), Beograd, p. 76.

13 Tako i M. Kovačević /2019/: Privatno snimljeni sadržaji kao dokaz u krivičnom postupku, *Pravni zapisi*, n° 1, pp. 167–168.

14 *Costello-Roberts v. United Kingdom*, Application no. 13134/87, Strasbourg 25 March 1993; *Pretty v. the United Kingdom*, Application no. 2346/02, Strasbourg 29 April 2002.

15 *Niemietz v. Germany*, Application no. 13710/88, Strasbourg 16 December 1992.

16 M. Kovačević /2013/: Video-nadzor na javnim mestima i pravo na privatnost, *Teme*, n° 4, p. 1798.

17 Krivični zakonik, „Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

2.2.1. Neovlašćeno prisluškivanje i snimanje (čl. 143 KZ)

Radnja izvršenja ovog krivičnog dela propisana je alternativno, a između ostalog podrazumeva tonsko snimanje razgovora, izjave ili nekog saopštenja koje nije namenjeno licu koje snima. Iako zakon posebno ne govori o neovlašćenom prisluškivanju i tonskom snimanju telefonskih razgovora, s obzirom na rasprostranjenost komuniciranja putem telefona u praksi je to najčešći način vršenja ovog krivičnog dela.¹⁸ Objekt radnje krivičnog dela je tuđ razgovor, a u praksi i teoriji je sporno da li pojam tuđ razgovor obuhvata i razgovor u kome učestvuje izvršilac ovog krivičnog dela ako neovlašćeno, odnosno bez pristanka drugog lica tonski snima taj razgovor.¹⁹ Radnja krivičnog dela, odnosno neovlašćeno snimanje može biti izvršeno samo sa umišljajem i to po pravilu direktnim. To praktično znači da nema krivičnog dela ukoliko neko slučajno tonski snimi razgovor. Donekle je zamislivo da neko slučajno snimi razgovor u kome je sagovornik, tako što nije primetio da mu je na telefonu uključen snimač govora. Sa druge strane, teško je zamislivo da neko slučajno snimi razgovor u kome nije sagovornik, jer bi to praktično značilo da je na njegovom telefonu slučajno ostao uključen snimač razgovora i da je telefon slučajno ostavio na mestu gde druga lica vode razgovor.

Dakle, ukoliko bi tonski snimak bio pribavljen tako što bez znanja lica koja razgovaraju snimamo njihov razgovor, odnosno izjavu ili obavještenje, takav tonski snimak bio bi proizvod krivičnog dela, te bi predstavljao pravno nevaljan dokaz. Sporno je da li je dozvoljeno tajno snimati razgovor u kome smo sagovornik. A ukoliko bismo slučajno tonski snimili razgovor, ne bi postojalo krivično delo pa bismo takav tonski snimak mogli koristiti kao dokaz u krivičnom postupku.

Napomenimo na kraju, da je članom 41 stavom 2 Ustava propisano da su odstupanja od prava na tajnost pisama i drugih sredstava komunikacije dozvoljena samo na određeno vreme i na osnovu odluke suda, ako su neophodna radi vođenja krivičnog postupka ili zaštite bezbednosti Republike Srbije, na način predviđen zakonom. Pod drugim sredstvom komuniciranja možemo primera radi podrazumevati razgovor preko mobilnog telefona. Dakle, građani ne mogu samoinicijativno drugima ograničavati navedeno pravo za potrebe krivičnog postupka niti u bilo koju drugu svrhu, već to može biti učinjeno isključivo na osnovu sudske odluke.

2.2.2. Neovlašćeno fotografisanje (čl. 144 KZ)

Radnja izvršenja ovog krivičnog dela takođe je propisana alternativno. Krivično delo čini onaj ko između ostalog neovlašćeno načini fotografski, filmski, video ili

18 Z. Stojanović /2018/: *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd, p. 525.

19 Z. Stojanović, jedan od tvoraca KZ iz 2006. smatra da tuđ razgovor obuhvata i razgovor u kome učestvuje izvršilac ovog krivičnog dela ako bez pristanka drugog lica tonski snima taj razgovor (Z. Stojanović: *ibid.*, p. 525). Sa druge strane, sudija M. Majić ističe da je sagovorniku razgovor uvek namenjen, te da je tekst norme poprilično jasan po tom pitanju (Blog sudije Majića: Čl. 143 KZ, dostupno na <https://misamajic.com/Pitanje/cl-143-kz/>, 16. decembar 2019). Primera radi u Hrvatskoj ne postoje ovakve nedoumice jer je članom 143. Kaznenog zakona propisano da će se kazniti onaj „tko neovlašćeno zvučno snimi nejavno izgovorene reči drugoga”. To praktično znači da nije bitno da li je onaj ko snima učesnik razgovora već je dovoljno da izgovorene reči nisu namenjene javnosti.

drugi snimak nekog lica i time osetno zadre u njegov lični život. Dakle zabranjeno je fotografisati ili snimati drugo lice bez njegovog znanja ukoliko mu time osetno zadiremo u lični život. Z. Stojanović smatra da taj uslov uglavnom isključuje mogućnost da se ovo krivično delo izvrši snimanjem nekog lica na javnom mestu. Međutim, dalje navodi da bi moglo da bude sporno da li osetno zadiranje u privatni život postoji kada neko na javnom mestu misleći da ga niko ne posmatra, odnosno da je sam, te da ne može biti snimljen, preduzme neku radnju čijim bi se snimanjem osetno zadržalo u njegov privatni život. Z. Stojanović smatra da bi trebalo uzeti da u takvim situacijama postoji osetno zadiranje u privatni život.²⁰ Na kraju ističe da u svim ostalim slučajevima osim tamo gde postoji skoro opšta saglasnost da se osetno zadire u lični život (npr. snimanje nečijih seksualnih aktivnosti) treba ceniti sve okolnosti konkretnog slučaja da bi se došlo da zaključka da li je ispunjen uslov osetnog zadiranja u privatni život.²¹

Ovo krivično delo može biti izvršeno samo sa umišljajem, a sporno je da li umišljaj mora da obuhvati uslov da se snimkom osetno zadire u lični život snimanog lica. Stoga, slučajno načinjene fotografije i video snimci što je u praksi jako teško zamislivo, ne bi predstavljale krivično delo.

2.3. Šta drugi zakoni dozvoljavaju?

2.3.1. Zakon o javnom informisanju i medijima

Zakon o javnom informisanju i medijima²² uređuje način ostvarivanja slobode javnog informisanja. Navedenim zakonom propisano je kada pravo na privatnost biva ograničeno u smislu da se fotografije, video i audio zapisi mogu objaviti bez pristanka lica na koje se odnose. To bi moglo da posluži i kao smernica pri rešavanju pitanja kada fotografije i snimci koji nisu pribavljeni dokaznim radnjama organa postupka mogu da se koriste kao dokaz u krivičnom postupku.²³ Ako Zakon dozvoljava da se neka fotografija ili video zapis javno objave i samim tim za njega saznaju svi građani, onda nije logično zabraniti da se sudska odluka zasniva na takvom dokazu.

Tako je članom 82 st. 1 Zakona utvrđeno da informacija iz privatnog života, odnosno lični zapis može izuzetno da se objavi bez pristanka lica iz čl. 80. i 81. ovog zakona ako u konkretnom slučaju interes javnosti da se upozna sa informacijom, odnosno zapisom preteže u odnosu na interes da se spreči objavljivanje. Zatim je u

20 Z. Stojanović: *op.cit.*, p. 527.

21 U jednom predmetu, okrivljena je optužena da je izvršila krivično delo neovlašćeno fotografisanje na taj način što je snimala privatnog tužioca dok je u svom dvorištu vršio automehaničarske poslove. I prvostepeni i Apelacioni sud su utvrdili da u konkretnom slučaju nije došlo do osetnog zadiranja u intimni život s obzirom na mesto i vreme snimanja, položaj lica koja su na fotografijama snimljena, kao i okolnostima pod kojima su te fotografije sačinjene, te je doneta oslobađajuća presuda. – Presuda Osnovnog suda u Valjevu br. K. 1648/12 od 17.04.2013. i presuda Apelacionog suda u Beogradu br. Kž1 3799/13 od 14.08.2013.

22 Zakon o javnom informisanju i medijima, „*Sl. glasnik RS*”, br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016 – autentično tumačenje.

23 Tako i D. Lazić, I. Radisavljević /2018/: Dokazni značaj amaterskih audio i video zapisa, *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, p. 379.

stavu 2 istog člana *exempli causa* nabrojano 11 situacija kada se naročito smatra da interes javnosti preteže u odnosu na interes privatnosti.

Jedna od *exempli causa* navedenih slučajeva mogućeg odstupanja od prava na privatnost je ako je lice svojim javnim izjavama, odnosno ponašanjem u privatnom, porodičnom ili profesionalnom životu privuklo pažnju javnosti i na taj način dalo povoda za objavljivanje informacije, odnosno zapisa (čl. 82 st. 2 tač. 3). Dalje, tačkom 9 propisano je da privatnost može biti ograničena ako se zapis odnosi na mnoštvo likova ili glasova (navijača, koncertne publike, demonstranata, uličnih prolaznika i sl.), a tačkom 10 da do ograničenja može doći ako se radi o zapisu s javnog skupa. U navedenim situacijama može doći do ostvarenja nekog krivičnog dela. Primera radi, na utakmici, koncertu ili javnom skupu dođe do tuče u kojoj neko lice izgubi život, ili ako se neko neadekvatno ponaša na ulici na taj način što vređa drugoga ili ga telesno povređuje ili ako državni službenik traži mito. U skladu sa navedenim zakonskim odredbama, u takvim situacijama bilo bi dozvoljeno sačinjen snimak ili fotografiju javno objaviti. Posebno je interesantna tačka 5 kojom je propisano da privatnost može biti ograničena ako je objavljivanje u interesu pravosuđa, nacionalne bezbednosti ili javne bezbednosti. Ova odredba je poprilično neodređena te nije sasvim jasno šta se podrazumeva pod „interesom pravosuđa”. Ovaj pojam ne bi trebalo suviše ekstenzivno tumačiti, jer ako bi ovlašćenja u pogledu sačinjavanja i objavljivanja fotografija i snimaka u „interesu pravosuđa” bila jako široka, to bi moglo voditi zloupotrebama, te pretvoriti novinare u privatne detektive. To svakako nije bila intencija zakonodavca kada je propisao da se privatnost može ograničiti u „interesu pravosuđa”, a „na taj način bi između ostalog i pojedini instituti bili obemišljeni (npr. posebne dokazne radnje)”²⁴.

2.3.2. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti

Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti²⁵ uređuje se pravo na zaštitu fizičkih lica u vezi sa obradom podataka o ličnosti. Članom 3 stav 2 ovog Zakona propisano je da se ovaj zakon ne primenjuje na obradu podataka o ličnosti koju vrši fizičko lice za lične potrebe, odnosno potrebe svog domaćinstva. Dakle, Zakon ne štiti građane od obrade njihovih ličnih podataka od strane fizičkih lica za lične odnosno porodične potrebe. Postavlja se pitanje, ukoliko bi neko fizičko lice sačinilo fotografiju ili video zapis drugog lica u svrhu obezbeđivanja dokaza za krivični postupak gde bi se pojavilo kao oštećeni, da li bi takvo sačinjavanje fotografija i video zapisa bilo za lične ili javne potrebe.

2.3.3. Zakon o detektivskoj delatnosti

Zakon o detektivskoj delatnosti²⁶ uređuje rad pravnih lica, preduzetnika i fizičkih lica koji vrše poslove iz oblasti delatnosti pružanja detektivskih usluga. U većini zakonodavstava privatnim detektivima nije dozvoljeno da se bave delatnostima za koje je nadležna kriminalistička policija.²⁷ Tako je članom 2 Zakona propisano da

24 D. Lazić, I. Radisavljević: *ibid.*, p. 379.

25 Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, „Sl. glasnik RS”, br. 87/2018.

26 Zakon o detektivskoj delatnosti, „Sl. glasnik RS”, br. 104/2013 i 87/2018.

27 Z. Kesić /2013/: Popularni imidž privatnog detektiva i njegova demistifikacija, *Bezbednost*, n° 2, p. 91.

privatni detektivi ne mogu vršiti poslove koji su u isključivoj nadležnosti državnih organa i primenjivati operativne metode i sredstva, odnosno operativno-tehnička sredstva i metode koje nadležni organi vrše, odnosno primenjuju na osnovu posebnih propisa. Stoga, detektiv mora da poznaje propise koji se tiču krivičnomaterijalnog i krivičnoprocesnog prava kako ne bi preuzeli na sebe obavljanje poslova koji su u isključivoj nadležnosti državnih organa.²⁸ Međutim, bez obzira na monopol koji policija ima u kriminalističkim istragama, u svetu ne mali broj građana daje prednost privatnim detektivima.²⁹ Šta više, u poslednje vreme se sve veći broj privatnih detektiva angažuje i u istragama krivičnih dela, i to obično na poslovima prikupljanja dokaza za potrebe odbrane optuženog lica. Tu se detektivske usluge uglavnom svode na identifikovanje svedoka i prikupljanje informacija od njih, ali i na prikupljanje određenih dokaza materijalne prirode.³⁰ Kada su u pitanju ovlašćenja detektiva, Zakonom je propisano da detektiv može obrađivati podatke o krivičnim delima koja se gone po privatnoj tužbi i o učiniocima tih krivičnih dela (čl. 10 st. 1 tač. 8).

Dakle, iz navedenog se može zaključiti da kada je u pitanju angažovanje privatnog detektiva u svrhu prikupljanja dokaza, to se može učiniti samo u pogledu krivičnih dela koja se gone po privatnoj tužbi, a i tada je delovanje detektiva ograničeno zabranom vršenja poslova i primene operativno-tehničkih sredstva i metoda koji su u isključivoj nadležnosti državnih organa. Stoga, ukoliko bi lice angažovalo privatnog detektiva da sačini fotografije ili audio i video snimke kako bi ih koristio kao dokaz u krivičnom postupku, detektiv ne bi imao ništa više ovlašćenja u tom pogledu nego običan građanin. Detektiv ne bi mogao da sprovodi radnje koje spadaju u domen specijalnih istražnih tehnika niti druge operativne radnje na čije preduzimanje je ovlašćena policija. Angažovanje privatnog detektiva bilo bi svrsishodnije u parničnom postupku, gde ne postoje pravila o pravno nevaljanim dokazima, te bi i fotografija odnosno snimak koji je sačinio detektiv prekorachenjem zakonskih ovlašćenja mogli da budu validan dokaz u postupku.

2.3.4. Zakon o privatnom obezbeđenju

Postavljanje sigurnosnih kamera od strane fizičkih ili pravnih lica, u svrhu bezbednosne zaštite lica i imovine danas je uobičajena pojava. Zakon o privatnom obezbeđenju³¹ reguliše navedenu delatnost. Tako je Zakonom propisano da tehnička sredstva koja se koriste u obavljanju poslova privatnog obezbeđenja nije dozvoljeno koristiti na način kojim se narušava privatnost drugih (čl. 31 st. 2). Ukoliko se radi o zaštiti objekta ili prostora koji se koriste za javnu upotrebu, a zaštita se vrši uz upotrebu uređaja za snimanje slike, na vidljivom mestu mora biti istaknuto obaveštenje da je objekat ili prostor zaštićen video obezbeđenjem (čl. 32 st. 1). *Ratio legis* navedenog obaveštenja je da se informiše lice o snimanju kako ne bi došlo do krivičnog dela neovlašćenog fotografisanja. Pri tome, treba imati na umu da po-

28 D. Jovičić /2012/: *Detektivska djelatnost*, Banja Luka, p. 134, navedeno prema A. Bošković /2015/: *Analiza krivičnopravnih i drugih zakonskih odredbi od značaja za detektivsku delatnost, Bezbednost*, n° 2, p. 110.

29 Z. Kesić: *op.cit.*, p. 92.

30 Z. Kesić: *ibid.*, p. 94.

31 Zakon o privatnom obezbeđenju, „*Sl. glasnik RS*”, br. 104/2013, 42/2015 i 87/2018.

stoje situacije gde posetilac nema izbora nego da prihvati ulazak u snimani prostor jer inače ne bi mogao da pristupi nekoj usluzi.³² Ukoliko se radi o zaštiti objekta ili prostora koji se ne koriste za javnu upotrebu, već se radi o prostoru koji je u isključivom vlasništvu privatnog lica, primera radi privatan stan ili kuća, tada nije potrebno istaknuti navedeno obaveštenje.³³

3. DOKAZNI ZNAČAJ PRAVNO NEVALJANIH DOKAZA

Kako je već spomenuto, sudske odluke ne mogu se zasnivati na dokazima koji su, neposredno ili posredno, sami po sebi ili prema načinu pribavljanja u suprotnosti sa Ustavom, Zakonikom o krivičnom postupku, drugim zakonom ili opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i potvrđenim međunarodnim ugovorima, osim u postupku koji se vodi zbog pribavljanja takvih dokaza (čl. 16 st. 1). Članom 84 st. 1 ZKP-a propisano je da dokazi koji su pribavljeni protivno članu 16. stav 1. ovog zakonika (nezakoniti dokazi) ne mogu biti korišćeni u krivičnom postupku. Dakle, odredba čl. 84 st. 1 ZKP-a proširuje polje neprimene nezakonitog dokaza, budući da govori o nemogućnosti korišćenja takvog dokaza u krivičnom postupku.³⁴ G. Ilić ističe da s obzirom na to da postoje dokazi za koje je izričito propisano da se na njima ne može zasnivati sudska odluka, možemo primenjujući *argumentum a contrario* zaključiti da je zakonodavac prepustio sudu da oceni da li su ostale povrede do kojih je došlo u načinu pribavljanja dokaza, po svom karakteru takve da bi se dokaz smatrao nezakonitim. Stoga navodi da bi se moglo govoriti o apsolutnoj i relativnoj nezakonitosti dokaza s obzirom na način njihovog pribavljanja.³⁵

U austrijskoj doktrini ukazuje se da bi trebalo razlikovati dokaze koje je organ postupka pribavio na nezakoniti (zabranjeni) način od dokaza koje su stranke pokušale pribaviti ili pribavile na nezakonit način i upotrebile ih u postupku.³⁶ Z. Karas naglašava da ako bi se od građana tražilo da isključivo prijavljuju krivična dela državnim organima, a da ne vrše snimanje izvršioca krivičnog dela, nejasno je koji bi dokazi preostali za potvrđivanje njihovih navoda posebno onda kada se radi o neočekivanim situacijama ili hitnom postupanju. Primera radi, ako učinilac krivičnog dela davanja mita nagovara građanina na primanje mita i građanin to snimi, ne bi trebao stvarati prepreke upotrebi takvog dokaza. Autor nadalje ukazuje da povreda u pribavljanju dokaza ne može poništiti krivično delo niti ukloniti njegove

32 V. Dimitrijević /2010/: Video-nadzor u javnom i privatnom prostoru, *Pravni zapisi*, n° 2, pp. 398.

33 Presudom VKS-a br. Kzz 1411/2018 od 11.12.2018. utvrđeno je da se kao dokaz u krivičnom postupku koji je vođen protiv okrivljenog zbog izvršenja krivičnog dela uništenje i oštećenje tuđe stvari, mogu koristiti snimci sa sigurnosnih kamera postavljenih u dvorištu zgrade koje se koristi za parkiranje automobila stanara zgrade, imajući u vidu da su sigurnosne kamere postavljene iz bezbednosnih razloga, te da snimci sa istih mogu da služe za utvrđivanje činjenica koje su u interesu bezbednosti stanara zgrade, ali i šire – u javnom interesu, a naročito imajući u vidu da autentičnost snimaka nije osporavana.

34 G. Ilić: *op.cit.*, p. 81.

35 G. Ilić: *ibid.*, p. 82.

36 M. Dika /2016/: O nedopuštenim dokazima u parničnom postupku, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, n° 1, p. 19.

štetne posledice.³⁷ Tako i M. Damaška ukazuje da se izbacivanje samo nekih izvora informacija može objasniti željom za poboljšanjem pouzdanosti utvrđivanja činjenica, dok je odbacivanje drugih očigledno svesna žrtva tačnog utvrđivanja činjenica radi drugih vrednosti³⁸, u slučajevima o kojima govorimo prava na privatnost. Na kraju, T. Vasiljević je isticao da „vrednost nezakonito pribavljenog dokaza ne može se osporiti samo zato što je nezakonito pribavljen, jer se nesumnjivo utvrđene činjenice ne mogu nepriznati. To ni u kom slučaju ne isključuje krivičnu odgovornost organa koji je pribavio dokaze na nezakonit način”³⁹ Pri tome, u slučajevima o kojima govorimo moglo bi se raditi o odgovornosti građanina koji je načinio snimak, a ne o odgovornosti organa postupka.

Napomenimo i to da je članom 280 st. 3 ZKP-a propisano da je podnosilac krivične prijave iz stava 1. ovog člana dužan da navede dokaze koji su mu poznati i preduzme mere da bi se sačuvali tragovi krivičnog dela, predmeti na kojima je ili pomoću kojih je učinjeno krivično delo i drugi dokazi. Iako ova odredba govori o obezbeđivanju već postojećih tragova, predmeta i dokaza krivičnog dela, ostavlja prostora tumačenju da građanin može i sačiniti određenu fotografiju odnosno video zapis u cilju dokazivanja krivičnog dela.

Na kraju, EKLJP ne sadrži pravila o tome kada bi način pribavljanja odnosno upotrebe nekog dokaza trebalo smatrati nezakonitim. ESLJP govori o dva aspekta slučaja u kojem se ističe da su nacionalne vlasti u krivičnom postupku dopustile upotrebu nezakonitog dokaza. Prvo, ispituje se da li je narušena „pravičnost postupka” u svetlu člana 6. Konvencije, i drugo da li je došlo do povrede nekog drugog prava iz Konvencije (npr. zabrane mučenja, nečovečnog i ponižavajućeg postupanja iz čl. 3. ili prava na poštovanje privatnog i porodičnog života iz čl. 8. EKLJP-a).⁴⁰ Ako ustanovi povredu, ESLJP utvrđuje da je nacionalni organ postupka pri pribavljanju ili upotrebi dokaza povredio određeno pravo iz konvencije. No, Sud ne kaže da se tako nezakonito pribavljeni dokaz ne sme upotrebiti kod donošenja presude jer pitanje njegove pravne upotrebljivosti mora da reši nacionalno pravo.⁴¹

ZAKLJUČAK

Svi relevantni dokazi bi trebalo biti otkriveni. Međutim, puna primena ovog principa može negativno uticati na osnovna ljudska prava, a posebno na pravo na privatnost. Zbog toga je navedeno pravilo podložno izuzecima, uključujući one koji ograničavaju prihvatljivost fotografija i audio i video snimaka, nastalih pod odre-

37 Ž. Karas /2015/: Sudska praksa o zakonitosti dokaza: tajno snimanje sugovornika; vaganje nezakonitih dokaza; snimka nadzora, *Policija i sigurnost*, n° 4, pp. 355. Autor ističe i to da se u takvim situacijama zapravo radi o obliku sličnom nužnoj obrani radi očuvanja svojih prava. – Ž. Karas: *ibid.*, p. 356.

38 M. Damaška /1972/: Evidentiary Barriers to Conviction and Two Models of Criminal Procedure: A Comparative Study, *University of Pennsylvania Law Review*, vol. 121, p. 525.

39 T. Vasiljević /1981/: *Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ*, Beograd, p. 309.

40 D. Krapac /2010/: Nezakoniti dokazi u kaznenom postupku prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 60, n° 6, pp. 1213–1214.

41 D. Krapac: *ibid.*, p. 1214.

đenim okolnostima, kao dokaza u krivičnom postupku. Fotografije, audio i video snimci sami po sebi jesu dozvoljen dokaz, međutim kada govorimo o fotografijama i snimcima koje su sačinili građani ili koji su zabeleženi na sigurnosnim kamerama, način njihovog pribavljanja može biti protivpravan.

Prvo, fotografije i snimci koje su sačinili građani, ne smeju proizlaziti iz krivičnog dela. Dakle, ukoliko bi tonski snimak bio pribavljen tako što umišljajno, bez znanja lica koja razgovaraju, dakle tajno snimamo njihov razgovor, odnosno izjavu ili obaveštenje, takav tonski snimak bio bi proizvod krivičnog dela, te ne bi mogao biti korišćen kao dokaz u krivičnom postupku. Ukoliko bi postojala prećutna ili izričita saglasnost okrivljenog ili drugog lica koje je učesnik razgovora smatramo da bi s obzirom na postojanje saglasnosti takav snimak mogao da se koristi kao dokaz. Takođe smo mišljenja da i ukoliko u trenutku snimanja nema saglasnosti lica čiji razgovor je snimljen, takav snimak može biti dokaz ukoliko se naknadno bar jedan od učesnika razgovora, a to će po pravilu biti oštećeni, saglasi sa korišćenjem navedenog snimka kao dokaza. Sa druge strane, ukoliko se radi o razgovoru u kome je lice koje snima razgovor sagovornik, smatramo da je logično i opravdano da i takav snimak predstavlja dozvoljen dokaz.

Dalje, Krivičnim zakonikom zabranjeno je fotografisati ili snimati drugo lice bez njegovog znanja ukoliko mu se time osetno zadire u lični život. Mišljenja smo da u situaciji kada neko vrši krivično delo, takvo ponašanje prevazilazi granice njegovog privatnog života i ulazi u sveru „javnog interesa”. Stoga, smatramo da bi fotografije i snimci nastali snimanjem nekoga kako vrši krivično delo na javnim površinama, javnim objektima i prostorima predstavljali dozvoljen dokaz, dok bi se ograničenja mogla javiti kod fotografija i snimaka nastalih na prostoru koji je u privatnom vlasništvu okrivljenog (stan, kuća i sl.). Opet, u svakom konkretnom slučaju, trebalo bi imati u vidu pod kakvim okolnostima je sačinjena fotografija odnosno snimak, a pre svega u smislu da li se radi o iznenada napravljenoj fotografiji/snimku (npr. videvši nekog kako vrši krivično delo, odlučimo da to snimimo) ili se radi o unapred planiranom praćenju i fotografisanju/snimanju nekoga, odnosno o unapred postavljenim kamerama na određeno mesto kako bismo nekoga snimili.

U prilog tome da fotografije i snimci na kojima je zabeleženo kako neko vrši krivično delo predstavljaju dozvoljen dokaz, govori i odredba Zakona o javnom informisanju i medijima koja utvrđuje odstupanja od prava na privatnost ako je lice svojim javnim izjavama, odnosno ponašanjem u privatnom, porodičnom ili profesionalnom životu privuklo pažnju javnosti i na taj način dalo povoda za objavljivanje informacije, odnosno zapisa. U tom smislu, vršenje krivičnog dela svakako jeste ponašanje koje privlači pažnju javnosti. Ipak, ostajemo pri tome da fotografije i snimci koji su tajno sačinjeni u prostoru koji je u privatnom vlasništvu okrivljenog ne bi mogle da se koriste kao dokaz jer bi to zapravo predstavljalo sprovođenje „specijalne istražne tehnike” od strane građana. Takođe, iz istog razloga, ne bi mogli da koristimo kao dokaz fotografije i snimke nastale usled tajnog praćenja od strane građana. U suprotnom, kada bi građani mogli slobodno da prate nekog, snimaju ga i postavljaju kamere, praktično bi imali veća istražna ovlašćenja od organa postupka.

Drugo, ukoliko se radi o fotografijama i snimcima koji su zabeleženi na sigurnosnim kamerama postavljenim radi zaštite bezbednosti ljudi i imovine, a koje nadziru javne površine odnosno objekte ili prostor koji je u isključivom privatnom vlasništvu i ukoliko su kamere postavljene u skladu sa Zakonom o privatnom obezbeđenju, smatramo da takvi snimci i fotografije predstavljaju dozvoljen dokaz. Čak i ukoliko nije ispoštovana zakonska obaveza postavljanja obaveštenja o video nadzoru kada se radi o javnim površinama odnosno objektima, smatramo da bi i tada takve fotografije i snimci mogli da se koriste kao dokaz u postupku. Razlog tome leži u činjenici da svaki prosečan čovek ima svest da se prostori i objekti poput aerodroma, železničkih stanica, metroa, stadiona, banaka, menjačnica itd. snimaju iz bezbednosnih razloga, te je tu teško govoriti o povredi prava na privatnost.⁴² Tu je bitno da se radi o bezbednosnim merama, te da je uređaj za snimanje bez obzira da li je vidljiv ili skriven, postavljen unapred u preventivne svrhe, a da se ne radi o montiranju takvog uređaja baš radi snimanja konkretnog lica ili konkretne situacije.⁴³

Na kraju, možemo zaključiti da razlog što zakonodavac više ne reguliše situacije kada se fotografije i snimci sačinjeni od strane građana, odnosno zabeleženi na sigurnosnim kamerama mogu koristiti kao dokaz, leži u činjenici da nije moguće unapred predvideti sve sporne situacije, te unapred utvrditi da li interes za pravdom preteže u odnosu na intezitet povrede prava na privatnost. Iako zakonske odredbe izričito onemogućavaju upotrebu nezakonitih dokaza, u teoriji je prisutan stav da se na osnovu *argumentum a contrario* tumačenja zakonskih odredbi može govoriti o apsolutnoj i relativnoj nezakonitosti dokaza s obzirom na način njihovog pribavljanja. Pored toga, trebalo bi razlikovati dokaze koje je organ postupka pribavio na nezakoniti način od dokaza koje su građani pribavili na nezakonit način, odnosno tu bi trebalo primeniti blaže kriterijume pogotovo ako je građanin povredio nečije pravo na privatnost iz nužde obezbeđenja dokaza, a naročito ako je oštećen krivičnim delom.⁴⁴

Na kraju, ukoliko je isključena mogućnost fotomontaže, videomontaže ili drugog oblika lažiranja dokaza, to što je povređeno nečije pravo na privatnost ne može negirati da se fotografijom odnosno snimkom nesumnjivo utvrđuje neka činjenica. Stoga, sud ima zadatak da u svakom konkretnom slučaju utvrdi da li interes za pravdom prevazilazi stepen povrede prava na privatnost, te da li fotografiju odnosno snimak treba izuzeti iz spisa kao nezakonit dokaz. Naravno, sve ovo pod uslovom,

42 Tako je ESLJP u jednoj presudi utvrdio da nije došlo do povrede prava na privatnost iz čl. 8 EKLJP, a u presudi je izmeđuostalog naveo da je očekivanje podnosioca predstave o zaštiti prava na privatnost na njegovom radnom mestu nužno ograničeno s obzirom na to da je njegovo radno mesto – supermarket, otvoren za javnost. Sud takođe konstatuje da je zaštita prava na privatnost očigledno niža na mestima koja su vidljiva ili dostupna široj javnosti. (*Lopez Ribalda and others v. Spain*, Application no. 1874/13 and 8567/13, Strasbourg 17 October 2019, par. 93,125).

43 M. Škulić /2009/: *Osnovne novine u krivičnom procesnom pravu Srbije-Izmene i dopune Zakonika o krivičnom postupku i odredbe Zakona o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima*, Beograd, p. 16.

44 ESLJP je u pomenutoj presudi *Lopez Ribalda and others v. Spain*, odluku da nije došlo do povrede čl. 8 Konvencije izmeđuostalog opravdao time da poslodavac snimke koje je pribavio tajnim video nadzorom nije koristio u druge svrhe osim da bi pronašao odgovorne za evidentirani gubitak robe i imao dokaz za disciplinski postupak (par. 127,128).

da zakonodavac za određene situacije ne predviđa izričito nemogućnost korišćenja dokaza. Pri tome, ako je do izuzimanja fotografije odnosno snimka iz spisa predmeta došlo tek na glavnom pretresu nakon što su se sudije upoznale sa njima, sudije neće moći da izbace iz glave da takva fotografija tj. snimak nesumnjivo potvrđuju neku činjenicu. Iako sudije u obrazloženju presude neće moći takvim fotografijama i snimcima da obrazlažu svoje uverenje, takvi nezakoniti dokazi imaju indirektni dokazni značaj.

LITERATURA

- Bajović V. /2013/: O pravno nevaljanim dokazima i „plodovima otrovnog drveta”, *Pravni Život*, n° 9, Tom 1.
- Blog sudije Majića: Čl. 143 KZ, <https://misamajic.com/Pitanje/cl-143-kz/>, 16. decembar 2019.
- Bošković A. /2015/: Analiza krivičnopravnih i drugih zakonskih odredbi od značaja za detektivsku delatnost, *Bezbednost*, n° 2.
- Damaška M. /1972/: Evidentiary Barriers to Conviction and Two Models of Criminal Procedure: A Comparative Study, *University of Pennsylvania Law Review*, vol. 121.
- Dika M. /2016/: O nedopuštenim dokazima u parničnom postupku, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, n° 1.
- Dimitrijević V. /2010/: Video-nadzor u javnom i privatnom prostoru, *Pravni zapisi*, n° 2.
- Ilić G. /2015/: O nezakonitim dokazima u krivičnom postupku – in: *Kaznena reakcija u Srbiji*, V deo (Ignjatović Đ., ed.), Beograd.
- Karas Ž. /2015/: Sudska praksa o zakonitosti dokaza: tajno snimanje sugovornika; vaganje nezakonitih dokaza; snimka nadzora, *Policija i sigurnost*, n° 4.
- Kesić Z. /2013/: Popularni imidz privatnog detektiva i njegova demistifikacija, *Bezbednost*, n° 2.
- Kovačević M. /2013/: Video-nadzor na javnim mestima i pravo na privatnost, *Teme*, n° 4.
- Kovačević M. /2019/: Privatno snimljeni sadržaji kao dokaz u krivičnom postupku, *Pravni zapisi*, n° 1.
- Krapac D. /2010/: Nezakoniti dokazi u kaznenom postupku prema praksi Evropskog suda za ljudska prava, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 60, n° 6.
- Lazić D., Radisavljević I. /2018/: Dokazni značaj amaterskih audio i video zapisa, *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*.
- Martinović I., Tripalo D. /2017/: Zvučno i slikovno snimanje u kaznenom materijalnom i procesnom pravu – Teorijski i praktični izazovi novih tehnologija i zakonskih rješenja, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, vol. 24, n° 2.
- Mnookin J. /1998/: The Image of truth: Photographic Evidence and the Power of Analogy, *Yale Journal of Law & the Humanities*, vol. 10, n° 1, art. 1.
- Stojanović Z. /2018/: *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd.
- Škulić M. /2006/: Dokazni značaj u krivičnom postupku fotografija, audio i video snimaka kada nije u pitanju radnja audio i video nadzora iz člana 232. Zakonika o krivičnom postupku, *Bilten Okružnog suda u Beogradu*, n° 70.
- Škulić M. /2009/: *Osnovne novine u krivičnom procesnom pravu Srbije-Izmene i dopune Zakonika o krivičnom postupku i odredbe Zakona o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima*, Beograd.

Vasiljević T. /1981/: *Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ*, Beograd.

Words Fade Away, but Recordings Remain: the Admissibility into Evidence of Audio and Video Recordings, <https://langlois.ca/words-fade-away-recordings-remain-admissibility-evidence-audio-video-recordings/>, 14. decembar 2019.

*Natalija Živković**

THE PROBATIVE VALUE OF PHOTOS, AUDIO AND VIDEO RECORDINGS THAT DID NOT RESULT FROM EVIDENTIAL ACTIONS

SUMMARY

Given that citizens are not authorized to conduct evidentiary actions, and it is indisputable that the citizens today, with the development of technology, can capture and photograph events around them at almost any time, the object of this paper is to determine the probative value of photographs and recordings made by citizens. The question of the probative value of the afore mentioned photographs and recordings is raised primarily in connection with the violation of the right to privacy of the persons who were recorded. The CPC/2011 only lays down certain evidentiary prohibitions in one general way. Therefore, the author analyzes relevant legal provisions aimed at protecting the right to privacy of citizens.

First, photographs and recordings made by citizens must not result from a crime. The relevant offenses are unauthorized wiretapping and recording and unauthorized photographing. In support of the fact that photographs and recordings of someone committing a crime constitute admissible evidence, it is also reflected in the provision of the Public Information and Media Act which establishes derogations from the right to privacy if the person has attracted public attention through his public statements or behavior in private, family or professional life and thus gave rise to the publication of information or records. Second, in the case of photographs and recordings taken on security cameras installed to protect the security of people and property, which monitor public areas or facilities or premises that are privately owned and if the cameras are installed in accordance with the Private Security Act, we consider such recordings and photographs should be admissible evidence.

Finally, we consider that the evidence obtained illegally by the court should be distinguished from the evidence obtained illegally by the citizens. This means that a lesser criterion should be applied especially if the citizen violated someone's right to privacy by the necessity of providing evidence, and especially if he/she was damaged by criminal acts.

Key words: photographs, recordings, citizens, probative value, right to privacy.

* nataly.zivkovic@gmail.com

IZ ISTORIJE KRIVIČNIH NAUKA

Б.) НЕХАТ – CULPA*

Свако делање, којим се вређају правна добра, којим се иде противу друштва, треба да се сузбије. У томе циљу Казенени Законик издаје прописе (норме) који су управљени противу таквога делања. Вољу, која је имала за циљ повреду или угрожење правних добара, назвали смо раније *dolus* или умишљај. Али се не казни само долозно извршење кривичног дела, већ и оно извршење, које има свој корен у противдужносној непажњи или равнодушности, тј. *нехайи* или *culpa*.

Нехатно извршење кривичног дела постоји онда, кад се радња по својим спољним знацима противи закону, али кад се то противљење не може да сведе на виновникову вољу, и то с тога, што је виновник био у заблуди о узрочном значају његовог делања или што је био у заблуди односно правног значаја његовог делања. Тако нпр. А. гађа зеца, па не погоди зеца, већ човека, који је у истом правцу био; ова радња дакле по својим *сиољашњим* обележјима, по својој последици, противи се закону, али се то противљење није хтело, већ је виновнику оскудевала пажљивост, која је била потребна, те да се избегне сукоб с правним поретком. Или нпр. стражар у сутону пуца на свог претпостављеног, који је пошао да обиђе стражу, мислећи да је то непријатељ, који се приближава. У овом случају војник није у заблуди због узрочног значаја своје радње, јер он зна да ће његов пуцањ да убије или повреди, а он то и хоће, – већ је он у заблуди због *йравној* значаја своје радње, што је мислио да та последица није законом забрањена. Ако се та заблуда при довољној пажњи могла избећи, тј. ако је војник да је био пажљивији, и могао и требао да види и зна ко се приближава, онда заблуда не извињава, већ се убиство или повреда има узети као нехатно извршено.

Нехат или *culpa* је према овоме *нейредвиђање йредвидљиве йоследице*. Предвидљива је последица она, коју је виновник *йребао* и *мојао* да предвиди. Нехатна радња је дакле проузроковање или неспречавање непредвиђене, али предвидљиве последице остварења воље.

При нехатном делању виновник никако не жели наступање последице. На против кад би он знао да ће та последица у опште наступити он радњу не би ни извршио. Ловац не би пуцао на човека ни војник на претпостављеног. Последица се не може директно свести на њихову вољу. Али они су својом радњом ту последицу произвели ма да је нису хтели. Они су имали лажну преставу о стварном значају своје радње тј. о томе шта ће управо из те радње произићи. А за ту заблуду, за ту лажну преставу, сами су криви. Јер да су били мало пажљивији, да су своје поступке подрвгли мало дубљем разматрању, они не би могли пасти у заблуду, видели би шта из њине радње може произаћи и тада је не би ни предузимали, па се ни повреда правног поретка не би догодила. Тако се дакле ипак у извесној мери последица виновнику може урачунати и он за то треба да буде кажњен, али свакако у другој мери него што би то био случај кад би умишљено делао.

* Божидар Марковић /1909/: *Кривично йраво, груја књија*, (израдио: Живко Топаловић), Београд, стр. 406–415. Прилог о основима искључења противправности од истог аутора и из истог извора већ је објављен у часопису *Crimen*, 2013. године, број 2, стр. 235–244.

За појам нехата потребно је двоје:

1. *Оскудица у ојрезности* код остварења воље тј. пренебрегавање брижљивости, коју правни поредак налаже, а која је према околностима потребна. Мера брижљивости одређује се овде у опште према објективној природи предузете радње, а не према особитом својству онога, који ради.
2. Али оскудица у опрезности није довољна, већ уз то мора доћи оскудица у предвиђању, тј. ономе који ради мора да буде *могуће*, да предвиди последицу као дејство покрета тела. При оцењивању овога питања имају се за основ узети *душевне њодобности* онога, који ради у опште, а у тренутку делања његова јача или слабија увиђавност. Мерило је овде *субјективно*, посебно. У питању је душевна моћ појединог виновника.

II. Код кулпе као и код долуса хоће се *радња*, која је узрок последице и у томе су слични, али се између њих разлика састоји у томе, што се код долуса та *њоследица* хтела, а код кулпе не. Нехат се дакле заснива на заблуди о значају остварења воље. И тиме се он разликује од умишљаја. Али заблуда заснива узимање нехата само тада, кад би требало и кад би било могуће, да се она избегне. Заблуда ће дакле искључити нехат само тада, кад је она била неизбежна, кад је виновнику према његовом положају било немогуће да добије преставу о значају његовог остварења воље.

Сви се прописи правног поретка могу нехатно прекршити, али данашње право не угрожава казном сваки нехатни прекршај правног поретка. Кажњавање нехатних кривичних дела на против по К. Законику јесте изузетак те се казна може изрећи само тада кад је у законику *неређено*, да се и нехатно кривично дело казни. А ако у закону ништа није речено онда ни казне не може бити. Наш К. З. угрожава казном нехатно извршење у овим случајевима: §§ 158 и 180 – *убиство* и телесна повреда; §§ 99и 129 *јушњање осуђеника*; §§ 299, 302, 302г. 306, 308 *ојашна кривична дела*; §§ 122а; 123, 125 крив. *дела чиновника у служб. дужности*.

За умишљај је потребна представа свих околности (с последицом) које долазе у појам кривичног дела. Ако у представи нема ма једног од обележја појма, то је умишљај искључен и може постојати само нехат.

Отуде се може рећи да код сваког умишљеног кривичног дела може бити толико нехатних престапа, колико то дело има битних обележја. Чим ма и једно обележје није долозно извршено нема долуса, али остаје кулпа, у којој је цело дело извршено. Убиство нпр. има два елемента: 1. предузимање радње, употреба срестава која су способна да униште живот; 2. управљање тих срестава на човека, јер ако се убије животиња не може бити речи о убиству. Ако је виновник био свестан оба елемента и намерно их остварио, онда ће он одговарати за долозно убиство. Ако пак један од та два елемента није долозно вршен онда не може бити ни умишљеног убиства. Нпр. виновник зна да предузима радњу која може уништити живот, рецимо пуца, али не зна да пред собом има човека. Он свесно не управља смртоносно радњу на човека, не врши долозно један елемент кривичног дела убиства, те отуда неће за умишљено убиство ни одговарати већ само за нехатно. У другом случају виновник управља своју радњу противу *човека*, али не зна да је та радња смртоносна. Човека на кога се наљутио он потегне каменом у намери да га повреди и не помишљајући на убиство. Међутим, деси се да тај камен удари тако незгодно да нападнути остане мртав. Прави значај своје радње виновник није увиђао, није намерно предузимао смртоносно радњу, те неће ни одговарати за долозно већ за нехатно убиство.

Из једног долозног убиства могу постати два нехатна с тога што долозно убиство има два битна обележја. Исто тако и код свих осталих кривичних дела, нехатних повреда може бити онолико, колико има битних обележја.

Рекли смо раније да законодавац не казни сва нехатна кривична дела, већ казни само нека од њих и те изузетке увек изрично помиње. Исто је тако теориски могућан овакав случај: код једног кривичног дела, које има четири битна обележја може бити и четири нехатна извршења. Законодавац може само неке од тих могућих облика нехата код тога кривичног дела угрозити казном, друге пак оставити некажњене. Али сва позитивна законодавства не чине употребу од овога расчлањавања те с тога оно данас остаје само као једна теориска могућност.

III ВРСТЕ НЕХАТА

Старија наука Кривичног Права делила је нехат на више врста. Та је подела данас напуштена, и задржана је подела на: *свесан* и *несвесан нехат*.

1. *Свесан нехат* – *culpa lata, bewuste culpa* – постоји кад је виновник према приликама под којима је радио, предвиђао, да ће забрањена последица моћи наступити; па је ипак приступио извршењу, уздајући се, да се последица неће појавити. Нпр. добар *сирелац* уздајући се у своју вештину, пуца да човеку који пуши избије зрном чибук из уста, па убије човека.
2. *Несвесан нехат* – *unbewuste culpa, culpa levis* – постоји кад виновник приликом предузимања радње није помишљао на могућност наступања забрањене последице, али је и могао и требао њу предвидети, да је потребну пажњу обратио. Нпр. гађа ко зеца, и не гледајући да ли на истој страни има кога, па место зеца убије човека, кога није видео, али га је могао видети, да је већу пажњу обратио. Несвесан нехат се разликује од евентуалног долуса, с којим је доста сличан, тиме, што виновник у евентуалном долусу предузима радњу, ма да зна да из ње може произићи забрањена последица, и на коју он пристаје, ако наступи; докле год овог нехата виновник извесно рачуна, да забрањена последица неће наступити, он последицу не жели и не усваја, на њу и не помишља.

На питање, који је од ове две врсте нехата *тежи* даје се различит одговор. Једни тврде, да је свесан нехат или *culpa lata* тежи с тога што је ближи долусу, и да га треба строжије казнити од несвесног нехата. Онај који последицу предвиђа треба више да буде кажњен од онога који је не предвиђа. Други тврде, да је ова подела у опште неоснована, јер би се с обазривим виновником, који претходно о даљим последицама *божљиво* размишља и оцењује, несравњиво строжије поступало, него ли с небрижљивим беспосличарем. Ови други имају више права, и не може се поставити као апсолутно правило, да свесан нехат треба строжије казнити од несвесног. Ова подела није ни учињена према величини нехатности, јер често онај који не мисли на могућност последице, ради много нехатније од онога, који се налази у свесном нехату.

Нпр. неко не мислећи баш ништа у барутном магацину запали цигару, баца неугашено палидрвце, па исто тако и неугашену цигару и тим запали магацин. Он последицу није предвиђао, био је дакле у *culpa levis* и требао би да буде блаже кажњен по оној предњој подели. Међутим он је у своме поступању био много небрижљивији од човека који је последицу предвиђао и показао старање да је отклони, али му то није испало за руком. Нашто да тај буде строжије кажњен од крајње небриге?

У сваком случају треба пазити на прилике и околности под којима је виновник радио, на правно добро, које је угрожено, па одлучити која је од ове две кулпе тежа. Тако нпр. човек који пуца на чибук у устима другог налази се у тежем степену кулпе, него ли радник, који с крова баца цигљу с оне стране куће, с које није истакнут никакав знак опомене, да се не пролази. Наш К. З. у једном случају говори о тежем степену нехата. То је случај из § 158 став 2. у коме се каже: ... „ако је кривац по свом знању, занату или занимању дужан био да буде предострожан...”

GORAZD MEŠKO, ROK HACIN The Dual Nature of Legitimacy in the Prison Environment, An Inquiry in Slovenian Prisons

Springer, Cham, 2019, 96 str.

Studije o legitimnosti organa formalne socijalne kontrole zauzimaju važno mesto u kriminološkoj literaturi, a prof. dr Gorazd Meško i doc. dr Rok Hacin, autori knjige *Dvostruka priroda legitimnosti u zatvorskom okruženju – Istraživanje slovenačkih zatvora* poznavaoi su ove teme kojom su se bavili u brojnim naučnim publikacijama.

Legitimnost delovanja organa formalne socijalne kontrole ima važnu ulogu na planu prevencije kriminaliteta. Poštovanje pravnih normi ne bi trebalo da se zasniva isključivo na zastrašivanju, već i na međusobnoj saradnji građana sa državnim organima. Upravo studije o legitimnosti pokušavaju da utvrde u kojoj meri kooperacija počiva na instrumentalnom modelu, odnosno na premisi da je ljudsko ponašanje motivisano ličnim interesom ili na modelu legitimnosti po kome na poštovanje pravnih normi i saradnju respondenata (to mogu biti različite populacije) sa policijom, krivičnim pravosuđem ili zaposlenima u kazneno-popravnim zavodima uticaj ima i njihova percepcija o legitimnosti delovanja državnih organa.

Knjiga *Dvostruka priroda legitimnosti u zatvorskom okruženju – Istraživanje slovenačkih zatvora* predstavlja podstudiju u okviru naučnog-istraživačkog

projekta „Legality and legitimacy of policing, criminal justice and execution of penal sanctions” koji finansira Agencija za istraživanja Slovenije. U pitanju je monografija kojom su predstavljeni rezultati sprovedenog istraživanja o legitimnosti u kazneno-popravnim zavodima u Sloveniji. Istraživanje je zasnovano na kvalitativno-kvantitativnom pristupu, što umnogome doprinosi sveobuhvatnom sagledavanju istraživačkog problema.

Knjiga je podeljena u devet celina. Autori najpre razmatraju teorijsku stranu predmeta istraživanja. U delu monografije koja nosi naslov „Kažnjavanje i legitimnost” ukazuje se na specifičnosti postizanja legitimnosti u kazneno-popravnim zavodima. Naime, penitencijarne ustanove u osnovi imaju totalitarni karakter i održavanje reda u njima nužno je povezano sa upotrebom prinude. Ironija modernih zatvora je njihov autoritarni karakter u demokratskim društvima, zbog čega je postizanje legitimnosti delovanja zaposlenih, a pre svega zatvorskih čuvara, zahtevan posao. Za razliku od postizanja legitimnosti drugih državnih organa koja u najvećoj meri zavisi od proceduralne pravde kao i poverenja, za zatvorsko okruženje upravo je karakteristično odsustvo po-

verenja, zbog čega je postizanje legitimnosti određeno i drugim faktorima kao što su, na primer legalitet i efikasnost delovanja.

U monografiji se polazi od dvojnog koncepta legitimnosti. Naime, rezultati sprovedenih studija pokazuju da saradnja zatvorenika sa zavodskim osobljem zavisi od njihove percepcije o zaposlenima u zavodima kao legitimnim nosiocima moći, dok sa druge strane percepcija zaposlenih o sopstvenoj legitimnosti utiče na njihovu efikasnost na radu i odnos prema zatvorenicima. Među faktorima koji utiču na percepciju zatvorenika o legitimnosti delovanja zavodskog osoblja su proceduralna i distributivna pravda, poverenje, obaveza na poslušnost, efikasnost, odnos prema zatvorenicima, zatvorska podkultura, individualne i karakteristike izrečene zatvorske kazne. Kada je u pitanju percepcija o sopstvenoj legitimnosti, određuju je između ostalih sledeći faktori: odnosi sa kolegama, podkultura zaposlenih, odnos sa zatvorenicima, proceduralna pravda nadređenih, percepcija zatvorenika o legitimnosti zaposlenih u zavodima, stres, individualne karakteristike.

Empirijski deo monografije podeljen je prema rezultatima koji su dobijeni primenom kvalitativnih odnosno kvantitativnih metoda. Prva grupa podataka dobijena je intervjuisanjem zatvorenika, zaposlenih kao i direktora. Istraživanje je sprovedeno 2015. godine u svim slovenačkim kazneno-popravnim zavodima kao i u vaspitno-popravnom domu. Ukupno je intervjuisano 193 lica lišenih slobode što čini 16.5% zatvoreničke populacije u godini istraživanja. Rezultati intervjuisanja razvrstani su po kategorijama i pružaju uvid u odnose zatvorenika sa zaposlenima, njihovoj percepciji

o odnosu zaposlenih kao i razlozima poslušnosti, odnosu sa drugim zatvorenicima i zatvorskoj podkulturi. Pored toga, respondenti su ukazali i na probleme sa kojima se suočavaju u zavodima kao što su stresne situacije i određene nedozvoljene aktivnosti. Interesantno je da su zatvorenici generalno imali dobru sliku o službi za obezbeđenje, dok je suprotno zaključeno u odnosu na zaposlene u službi za tretman koji po rečima ispitanika ne pomažu dovoljno kako bi se zatvorenik prilagodio životu posle zatvora. Isto tako, više poverenja postoji prema prvoj grupi zaposlenih.

Uzorak intervjuisanih zaposlenih u svim zavodima u 2015. godini broji 139 lica što čini 18% od ukupne populacije. Odgovori ispitanika klasifikovani su po kategorijama i omogućavaju detaljan uvid u njihove stavove o odnosu prema zatvorenicima, načinu na koji uspostavljaju autoritet, odnosu prema profesiji, kolegama i nadređenima. Broj intervjuisanih direktora u uzorku je 12 što čini oko 21% ove populacije. Slično kao i u razgovorima sa zaposlenima u zavodima, istraživači su došli do veoma korisnih podataka o relacijama sa podređenima, odnosu prema profesiji, zatvorenicima i zatvoreničkoj podkulturi, problemima u upravljanju, stresu u obavljanju posla.

Kvantitativna analiza sprovedena je na uzorku od 328 zatvorenika i 243 zaposlena lica u zavodima. Primenom statističkih metoda ispitivano je dejstvo različitih nezavisnih varijabli na legitimnost. Autori su potvrdili pretpostavke od kojih se u istraživanju pošlo, odnosno utvrđeno je da na percepciju zatvorenika o legitimnosti delovanja zaposlenih utiču proceduralna pravda, distributivna pravda, odnos sa zaposle-

nima, poverenje, efikasnost u radu zaposlenih, uzrast, režim u zavodu. Kada je u pitanju percepcija o samo-legitimnosti statistička analiza je pokazala da sledeći faktori imaju relevantan uticaj: odnos sa kolegama, proceduralna pravda nadređenih, odnos sa zatvorenici, percepcija zatvorenika o legitimnosti delovanja zaposlenih, zatvorska podkultura, zadovoljstvo naknadom za rad, obrazovanje, uzrast.

Naposletku, autori na osnovu sprovedenog istraživanja upućuju određene sugestije koje se mogu svrstati u tri kategorije: 1) predlozi za sistemske promene; 2) predlozi upućeni nadređenima u penitencijarnim ustanovama; 3) predlozi za poboljšanje odnosa zaposlenih sa zatvorenici.

Studije o legitimnosti u kaznenopopravnim zavodima zavređuju pažnju imajući u vidu nesporan problem prenaseljenosti u penitencijarnim ustanovama širom sveta, problem recidivizma nakon izdržane zatvorske kazne kao i raširenost zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u zatvorima. Porast zavodske populacije primetan je i u Sloveniji pa je tako u periodu od 2005. do 2016. iznosio 40.8%, a zatvorenici su činili 2/3 ove

populacije. Nasuprot tom porastu, broj zaposlenih uvećan je za svega 6.3% zbog čega je i broj zatvorenika po jednom zaposlenom porastao sa 0.98 u 2005. godini na 1.31 u 2016. godini. Značaj ove monografije ogleda se i u testiranju rezultata empirijskih istraživanja koja su sprovedena u državama Zapadne Evrope i analize da li se i u kojoj meri mogu povući paralele sa državom koja ima i nasleđe drugačijeg društveno-ekonomskog uređenja.

Knjiga *Dvostruka priroda legitimnosti u zatvorskom okruženju – Istraživanje slovenačkih zatvora* predstavlja nezaobilaznu literaturu za sve autore koje zanima pitanje legitimnosti u penološkom kontekstu. Bogato iskustvo autora kao i poznavanje problematike, ispitivanje predmeta istraživanja iz dva različita ugla, korišćenje triangulacije metoda i reprezentativnost uzorka sveobuhvatno doprinose utisku da je čitaocima ponuđeno vrlo interesantno i korisno naučno delo, a svim budućim istraživačima, koji se opredele za analizu legitimnosti delovanja organa formalne socijalne kontrole, izvor koji svakako treba koristiti.

Natalija Lukić

**BIBLIOGRAFSKI
PRILOG**

UVODNA REČ GLAVNOG I ODGOVORNOG UREDNIKA

U srednjem veku kada je pojam „bibliografija” dobio značenje koje danas ima, korišćen je zlatan ključ kao njen simbol sa motom koji je glasio: „*omnium scientiarum clavis*”. Veliki značaj bibliografije za sve nauke je nesporan. Ozbiljan naučni rad je bez nje nezamisliv. Pojava informacionih tehnologija ne samo da nije umanjila značaj bibliografije, već je još više doprinela njenom daljem razvoju i korišćenju u naučnom radu. Postoje razne vrste bibliografija, a u ovom slučaju predmet bibliografskog rada je bio časopis Crimen čiju celovitu bibliografiju su, za period njegovog dosadašnjeg izlaženja (deset godina), sačinile autorke Viktorija Budić i Ivana Marić. Bibliografija je rađena u skladu sa najvišim bibliografskim standardima i svakako predstavlja vredan doprinos domaćoj bibliografskoj literaturi. Međutim, ono što je za časopis Crimen još važnije, ova bibliografija predstavlja sliku dosadašnjeg izlaženja ovog časopisa i njegovog decenijskog postojanja. Nema sumnje da ona može da posluži kao izvor podataka svima onima koji imaju interes za nauke iz čijih oblasti se objavljuju članci i drugi prilozi u časopisu Crimen.

Redakcija časopisa Crimen se zahvaljuje autorkama Viktoriji Budić i Ivani Marić koje su uložili veliki trud i umeće da časopis dobije svoju retrospektivnu bibliografiju koju objavljujemo u ovom broju.

Glavni i odgovorni urednik,
Prof. dr Zoran Stojanović

UDK: 014.3:343 Crimen“2010/2019“

doi: 10.5937/crimen2002203B

PREGLEDNI ČLANAK

PRIMLJEN / PRIHVAĆEN: 28. 6. 2020. / 20. 7. 2020.

Viktorija Budić*

Ivana Marić**

BIBLIOGRAFIJA ČASOPISA CRIMEN 2010–2019.

Crimen: časopis za krivične nauke (Journal for Criminal Justice) je počeo da izlaziti kao periodično izdanje Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu 2010. godine. Namera izdavača i uredništva je bila da se u njemu publikuju tekstovi od izuzetne važnosti za savremeno krivično pravo, kao i za istoriju krivičnih nauka. Izdavački i redakcijski savet časopisa čine renomirani stručnjaci iz oblasti krivičnih nauka, a urednici su prof. dr Zoran Stojanović i prof. dr Đorđe Ignjatović. Časopis karakteriše visok naučni i stručni stepen objavljenih članaka, kao i veoma kvalitetna oprema. U periodu od 2010. do 2015. godine časopis je izlazio dva puta, a od 2016. tri puta godišnje. U elektronskoj formi časopis je dostupan na sajtu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Trenutno je najbolje rangiran časopis iz oblasti krivičnih nauka, a tekstovi se objavljuju na srpskom, engleskom, nemačkom i francuskom jeziku. Časopis je indeksiran i uključen u nekoliko međunarodnih baza: *HienOnline*, *EBSCO*, *CEEOL*, *Electronic Journals Library (EZB)*. Pored časopisa, pokrenuta je i edicija *Crimen* u kojoj je objavljeno oko 50 naslova monografskih publikacija iz oblasti krivičnih nauka.

Nakon prvih deset godina publikovanja, uredništvo *Crimen*-a je odlučilo da se za taj period izradi retrospektivna bibliografija. Tog posla su se prihvatile bibliotekarke Viktorija Budić i Ivana Marić, obe zaposlene u Biblioteci Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. *Bibliografijom* su obuhvaćeni svi publikovani prilozi u pomenutom desetogodišnjem periodu, odnosno u prva dvadeset četiri broja časopisa. Ukupno je popisano 231 tekst. Bibliografija sadrži 144 odrednice i zastupljeno je 138 autora, a nepotpisane bibliografske jedinice date su u okviru odrednice anonim i redakcija. Korpus *Bibliografije* čine, pored osnovnog teksta, uvodne napomene, Autorski i Predmetni registar, popis *in memoriam*-a i popis prikaza knjiga. Kao dopuna, urađen je bibliografski popis članaka publikovanih u broju 3 iz 2016. godine koji je zajedničko izdanje *Revije za kriminologiju i krivično pravo* i časopisa *Crimen*. I posle ovih bibliografskih jedinica slede Autorski i Predmetni registar.

* Biblioteka Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, viki@ius.bg.ac.rs.

** Biblioteka Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, ivanam@ius.bg.ac.rs.

Bibliografija je rađena po usvojenim bibliografskim standardima i popisani su svi tekstovi iz svih rubrika. Opis svake bibliografske jedinice rađen je *de visu* – odnosno po viđenju, jezikom i pismom na kome je ona publikovana, ali je odrednica uvek data latiničnim pismom. Numerisane odrednice se nižu abecednim redom, dok su u okviru iste odrednice bibliografske jedinice raspoređene hronološki. Svaka bibliografska jedinica sadrži nakon odrednice, koja je najčešće prezime i ime autora, naslov teksta, kao i podnaslov, ukoliko postoji; iza kose crte navode se priređivač, prevodilac i druga sekundarna autorstva, ukoliko postoje, zatim usvojena skraćeni-ca za rubriku, broj i godina izlaženja, kao i strane na kojima je tekst objavljen.

Od prapratnih bibliografskih elemenata, kao što je rečeno, bibliografija sadrži Autorski i Predmetni registar. Autorski registar sadrži abecedno popisana imena svih autora, koautora i sekundarnih autora. Inicijali autora su razrešeni, a naveden je i uputni oblik varijante imena. Predmetni registar sadrži predmetne odrednice i pododrednice za tematske oblasti zastupljene u časopisu. Pošto je Popis *in memoriam*-a objavljenih u nekom časopisu važan informativni izvor za dolaženje do bibliografskih podataka o značajnim ličnostima, autorke su odlučile da i njega navedu kao prilog. Slično se može reći i za Popis prikaza knjiga, koji na neki način predstavlja rekomandiranu bibliografiju novije i značajnije, domaće i strane literature, za naučne oblasti kojima se *Crimen* bavi.

Autorke se nadaju da će iscrpna retrospektivna bibliografija časopisa *Crimen* biti od koristi ne samo pravnicima, kriminolozima, sociolozima i drugim stručnjacima, već da može poslužiti kao koristan izvor podataka studentima svih nivoa studija.

Autorke

SKRAĆENICE ZA RUBRIKE

Bibliografija	(BI)
Članci	(Č)
In memoriam	(M)
Iz istorije krivičnih nauka	(IKN)
Iz prakse Evropskog suda za ljudska prava	(PESLJP)
Komparativni pogled	(KP)
Nagradni temat	(NT)
Osvrti	(O)
Pregledni članci	(PČ)
Prilozi	(P)
Prikazi	(PR)
Zakonodavstvo i praksa	(ZP)

BIBLIOGRAFIJA

1. ANONIM

- Пројекат и мотиви Казненог законика за Краљевину Србију; Пројекат Општег казненог законика за Краљевину Норвешку, (IKN), 1/2018, str. 121–129.
- [Regionalna Konferencija – Alternativne krivične sankcije – regionalna krivična zakonodavstva, iskustva u primeni i mere unapređenja], Zaključci i preporuke, (PR), 2/2018, str. 241.
- [Педесет осмо редовно годишње Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу], Закључци, 3/2018, str. 350.
- Regionalna Konferencija – Pritvor i druge mere obezbeđenja prisustva okrivljenog u krivičnom postupku (međunarodni pravni standardi, regionalna zakonodavstva i primena), Zaključci i preporuke, (PR), 2/2019, str. 207.
- [Pedeset deveto redovno godišnje Savetovanje Srpskog udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu], Zaključci, 3/2019, str. 306.

2. AVAKUMOVIĆ, Jovan Đ.

- Покушај, (IKN), 1/2015, str. 92–108.
- Важност казненог закона, Београд, 1882, II-ги под-одељак, Повратна моћ закона, (IKN), 2/2019, str. 189–201.

3. AVRAMOVIĆ, Dragutin

- Analiza predvidljivosti postupanja sudija – povratak mehaničkoj jurisprudenciji?, (Č), 2/2018, str. 155–167.

4. BAJOVIĆ, Vanja

- Therapeutic Jurisprudence and problem-solving courts, (PČ), 2/2010, str. 257–269.
- Milan Škulić, *Maloletničko krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2011, 428 str., (PR), 2/2011, str. 267–269.
- Zloupotreba opojnih droga i legitimnost krivičnopravne zaštite, (Č), 3/2017, str. 517–538 / RKKP 2–3/2017.

5. BANOVIĆ, Jovana

- Teorijski i praktični aspekti krivičnopravnog regulisanja opojnih droga, (ZP), 2/2016, str. 156–177.
- Ultima ratio karakter krivičnog prava u svetlu krivičnog dela građenje bez građevinske dozvole (čl. 219a KZ), (Č), 1/2019, str. 69–86.
- Dirk van Zyl Smit – Catherine Appleton, *Life Imprisonment, a Global Human Rights Analysis*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts London England, 2019, 447 str., (PR), 2/2019, str. 202–206.

6. **BARAK**, Gregg
 - Velike finansijske prevare na Volstritu / prevela Vanja Bajović, (Č), 1/2013, str. 3–12.
7. **BEGOVIĆ**, Boris
 - Ekonomska teorija generalne prevencije: osnovna pitanja, (Č), 1/2010, str. 50–65.
8. **BEJATOVIĆ**, Stanko
 - Mere bezbednosti medicinskog karaktera (krivičnopravni aspekt), (Č), 3/2017, str. 315–339 / RKKP 2–3/2017.
9. **BOCK**, Michael
 - Pozitivna specijalna prevencija i nove tendencije u kriminalnoj politici, sa posebnim osvrtom na Feindstrafrecht – o nedostacima eliminatorskog Feindstrafrecht-krivičnog prava i značaju primenjene kriminologije za kriminalnu politiku po meri ljudske zajednice / preveo i prilagodio Luka Breneselević, (Č), 2/2010, str. 139–167.
10. **BOVAN**, Saša B.
 - Metodski potencijali hermeneutičkog pragmatizma u razumevanju i primeni načela ne bis in idem, (Č), 1/2014, str. 62–74.
11. **BRAŠOVAN DELIĆ**, Marina
 - Povodom jedne odluke Ustavnog suda Republike Srbije, (ZP), 1/2019, str. 87–98.
12. **BRENESELOVIĆ**, Luka
 - Andreas Werkmeister, *Straftheorien im Völkerstrafrecht* (Teorije kažnjavanja u međunarodnom krivičnom pravu), Baden-Baden, Nomos Verlag 2015, 409 str., (PR), 1/2015, str. 109–113.
13. **BUGARSKI**, Tatjana
 - Zajednički istražni timovi kao instrument prekogranične saradnje u krivičnim stvarima, (Č), 3/2017, str. 461–482 / RKKP 2–3/2017.
14. **BUHA**, Milijana
 - Pravne poteškoće u razgraničavanju krivičnog djela od prekršajnog djela, (Č), 1/2017, str. 58–71.
15. **BUKVIĆ**, Rajko
 - Koncentracioni logori – pogled na stražare, (Č), 1/2019, str. 3–18.
16. **CAŁKOWSKA**, Karoline
 - American Penitentiary Systems at the Beginning of the 19th Century Through the Eyes of European Intellectuals, (PČ), 3/2018, str. 303–320.
17. **CARIĆ**, Slavoljub
 - Iskustva Republike Srbije u vezi sa kršenjem ljudskih prava u krivičnim sudskim predmetima koji su razmatrani od strane Evropskog suda za ljudska prava, (PESLJP), 2/2012, str. 223–232.
18. **CECI**, Elvio
 - Analysis of Organized Crime: Camorra, (PČ), 3/2018, str. 285–302.

19. CVETKOVIĆ, Petar

- Uloga kućnog pritvora i kućnog zatvora u prevenciji prizonomizma, (ZP), 1/2016, str. 91–101.

20. ČUBINSKI, Mihailo P.

- Проблем изједначења југословенског права и основне одредбе пројекта српског казненог законика, (IKN), 3/2018, str. 337–349.

21. ČULIĆ, Rinald

- Једна непотребна полемика о разумевању § 166. Крив. Законика, (IKN), 2/2018, str. 225–226.

22. ČETKOVIĆ, Predrag

- Značenje sintagme privatna imovina u Krivičnom zakoniku RS, (O), 1/2011, str. 99–106.
- Slovo o jeziku u srpskom pravosuđu, (PČ), 1/2013, str. 87–98.

23. ČIRIĆ, Jovan

- Egzemplarno kažnjavanje, (Č), 1/2012, str. 21–38.
- Genocidna namera, (Č), 1/2015, str. 27–45.

24. ČOROVIĆ, Emir

- Sporni oblici disciplinskog kažnjavanja dece: da li je reč o osnovu isključenja protivpravnosti krivičnog dela ili nasilju nad decom?, (Č), 2/2012, str. 211–221.

25. ČUJIĆ, Miodrag

- Komandna odgovornost u slučaju Ivane Matsui, (Č), 1/2017, str. 72–82.

26. DELIBAŠIĆ, Veljko

- Neformalni zatvorski sistem u Brazilu, (KP), 2/2012, str. 233–250.
- Pojedina sporna pitanja u vezi sa opojnim drogama u Krivičnom zakoniku, (PČ), 1/2014, str. 75–88.
- Prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnog lica za pornografiju, (Č), 3/2017, str. 559–570 / RKKP 2–3/2017.

27. DELIĆ, Nataša

- Zabrana (isključenje) ublažavanja kazne u određenim slučajevima, (Č), 2/2010, str. 228–245.
- Sudska psihologija kao nastavna i naučna disciplina, (Č), 1/2012, 39–52.

28. DIBLIKOVA, Simona

- Juvenile Recidivists in the Czech Republic, (Č), 1/2016, str. 82–90.

29. DRAGIŠIĆ LABAŠ, Sladana

- Partnersko nasilje, tradicionalni stavovi i upotreba alkohola u Srbiji, (Č), 2/2019, str. 109–121.

30. DRAKIĆ, Dragiša, LUKIĆ, Tatjana

- Krivično pravo i sposobnost čovekovog samoodređenja, (Č), 1/2011, str. 88–98.

31. ĐOKIĆ, Ivan

- David Ormerod, Karl Laird, *Smith and Hogan's Criminal Law*, 14th edition, Oxford University Press, Oxford, 2015, 1316 str., (PR), 2/2015, str. 208–213.

- Andrew Ashworth & Jeremy Horder, *Principles of Criminal Law*, 7th edition, Oxford University Press, Oxford, 2013, 542 str., (PR), 1/2016, str. 110–115.
- Kriminalnopolitička opravdanost inkriminisanja polnog uznemiravanja u Republici Srbiji, (Č), 3/2017, str. 539–558 / RKKP 2–3/2017.
- Douglas Husak, *Overcriminalization. The Limits of the Criminal law*, Oxford University Press, Oxford, 2008, 231 str., (PR), 2/2018, str. 237–240.
- 32. ĐORĐEVIĆ, Miroslav**
 - Pranje novca u srpskom krivičnom pravu, (ZP), 2/2016, str. 138–155.
- 33. ĐURIČIĆ, Marko S.**
 - Продужени злочин прилог за реформу казненог законодавства, (IKN), 1/2012, str. 105–117.
- 34. EMAN, Katja**
 - Water Crimes – a Contemporary (Security) Issue, (Č), 1/2016, str. 44–57.
- 35. EVANS, Malcolm D.**
 - The Criminalisation of Torture as a Part of the Human Right Framework, (Č), 2/2014, str. 136–144.
- 36. FILIPČIĆ, Katja**
 - Life Imprisonment in Slovenia, (Č), 3/2019, str. 225–238.
- 37. FRIEDRICHS, David O.**
 - Kapitalističke banke kao kriminalni preduzetnici – slučaj Vol Strita / prevela Olivera Ćirković, (Č), 1/2014, str. 18–34.
- 38. GLEŠ, Sabine, WEIGEND, Thomas**
 - Intelligentni agenti i krivično pravo / preveo Lazar Glišović, (Č), 1/2015, str. 3–26.
- 39. GRAFL, Christian, PIRNAT, Carlotta, STEMPKOWSKI, Monika**
 - Violent crime in Austria, (Č), 1/2012, str. 3–20.
- 40. HRISTOV, Zvezdana**
 - Psihološke i kriminološke karakteristike učinilaca krivičnih dela protiv ekonomije, (Č), 2/2017, str. 158–171.
- 41. IGNJATOVIĆ, Đorđe**
 - Kritička analiza stanja i tendencija u krivičnom izvršnom pravu Srbije, (Č), 2/2010, str. 168–201.
 - Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta, (Č), 2/2011, str. 179–211.
 - Normativno uređenje izvršenja vanzavodskih krivičnih sankcija u Srbiji, (Č), 2/2013, str. 144–175.
 - Ljupčo Arnaudovski, Aleksandra Gruevska-Drakulevski, *Penologija (I-II)*, Praven Fakultet „Justinian Prvi“, Skopje, 2013, 510 + 450 str., (PR), 1/2014, str. 110–112.
 - Stanje i tendencije kriminaliteta maloletnika u Srbiji – Analiza statističkih podataka, (Č), 2/2014, str. 173–195.
 - Odlazak velikana William Chambliss (1933–2014), (M), 1/2015, str. 114–117.

- Reč urednika, 3/2017, str. 211–212 / RKKP 2–3/2017.
- Kriminalno političke ideje u radovima profesora Zorana Stojanovića, (Č), 3/2017, str. 340–355 / RKKP 2–3/2017.
- Međunarodni izvori prava izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima – dokumenti Ujedinjenih nacija, (ZP), 2/2018, str. 197–223.
- Supermaks zavodi i ćelijska izolacija: Istorijat, pojmovno određenje i razlozi širenja primene, (Č), 3/2019, str. 239–256.
- 42. IGNJATOVIĆ, Đorđe, MEŠKO, Gorazd**
 - Presuđeni kriminalitet u Srbiji i Sloveniji – komparativna analiza, (Č), 2/2015, str. 131–159.
- 43. ILIĆ, Aleksandra**
 - Prenaseljenost zatvora – fenomenološki i etiološki aspekti, (P), 2/2011, str. 245–256.
 - Ivana Simović Hiber (1952–2019), (M), 3/2019, str. 307–308.
- 44. ILIĆ, Goran P.**
 - Marginalije uz Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, (Č), 2/2010, str. 246–256.
 - Pravo na obrazloženu sudsku odluku, (Č), 2/2011, str. 227–244.
 - Љупчо Арнаудовски, *Судски менаџмент*, 2 Август С, Штип, Скопје, 2011, 500 стр., (PR), 2/2011, str. 264–266.
 - Prof. dr Momčilo Grubač (1940–2015), (M), 2/2016, str. 237–238.
- 45. ILIĆ, Vladica**
 - (Ne)pomirljivost kazne doživotnog zatvora i ljudskih prava, (Č), 2/2019, str. 156–173.
- 46. JAKULIN, Vid**
 - Krivična dela protiv braka, porodice i dece u Krivičnom zakoniku Republike Slovenije, (Č), 3/2017, str. 305–314 / RKKP 2–3/2017.
- 47. JANIČIJEVIĆ, Ž./ivojin/**
 - Кривични моменат код увреде, (IKN), 1/2017, str. 83–92.
- 48. JANKOVIĆ, Miloš**
 - Slobode i prava lica sa mentalnim smetnjama – nedostaci Zakona o zaštiti lica sa mentalnim smetnjama, (PČ), 1/2015, str. 61–80.
 - National Mechanisms for the Prevention of Torture within the Wide Mandate Institutions – Focus on the Independence, (Č), 1/2017, str. 44–57.
 - Lišavanje slobode u ustanovama socijalne zaštite, (ZP), 3/2019, str. 278–298.
- 49. JOVANČEVIĆ, Nedeljko**
 - Položaj glavnih procesnih subjekata u novom ZKP iz 2011, (Č), 2/2012, str. 191–210.
- 50. JOVANOVIĆ, Mih./ailo/ P.**
 - Олакшавне и отежавне околности у кривичним делима, (IKN), 3/2019, str. 299–305.

51. **JOVANOVIĆ**, Slađana
 - Aberratio ictus u krivičnom pravu, (PČ), 2/2018, 168–185.
52. **JOVIČIĆ**, Jelena
 - Snežana Veljković, *Hronika sudske medicine u Beogradu (Mesto, uloga i značaj sudske medicine kroz nastanak i razvoj Instituta za sudsku medicinu i povezanost sa Medicinskim fakultetom i Univerzitetom u Beogradu, Istorijat, ljudi i događaji 1863–1923–2008)*, Medicinski fakultet u Beogradu, Beograd, 2009, 492 str., (PR), 2/2012, str. 283–287.
53. **KARANIKIĆ MIRIĆ**, Marija
 - Odmeravanje naknade štete prema vrednosti koju je stvar imala za oštećenika, (Č), 1/2011, str. 67–87.
54. **KOLAKOVIĆ BOJOVIĆ**, Milica
 - Dragan Simeunović, *Terorizam*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Edicija Crimen, Beograd, 2009, str. 254, (PR), 1/2010, str. 130–134.
 - Sally Simpson&David Weisburn, *The Criminology of White-Collar Crime*, Springer Science+Business Media, New York, 2009, p. 239., (PR), 1/2012, str. 123–126.
55. **KOLARIĆ**, Dragana
 - Nova koncepcija krivičnih dela terorizma u Krivičnom zakoniku Republike Srbije, (Č), 1/2013, str. 49–71.
 - Reformski procesi i krivično materijalno zakonodavstvo Srbije, (Č), 3/2017, str. 442–460 / RKKP 2–3/2017.
56. **KRÓLIKOWSKA**, Jadwiga
 - Theories of Punishment and the Protection of Social Order by the Criminal Law, (Č), 1/2018, str. 3–18.
57. **KRSTIĆ**, Gordana
 - Koncept pritvora u sudskoj praksi, (PČ), 1/2018, str. 71–102.
58. **KÜHL**, Kristian
 - Pet poglavlja iz nenapisane knjige o (krivičnom) pravu i moralu / preveo Luka Breneselović, (Č), 1/2014, str. 3–17.
 - Strafrecht und moral – trennendes und verbindendes, (Č), 3/2017, str. 230–241 / RKKP 2–3/2017.
59. **KVASTEK**, Aleksandar
 - Mediji, kriminalitet i mladi, (NT), 2/2019, str. 174–188.
60. **LAMPE**, Klaus von
 - Tackling Organized Crime: From Theory to Practice, (Č), 3/2019, str. 215–224.
61. **LAZAROV**, Zorana
 - Ispitivanje svedoka kao dokazna radnja i zaštita svedoka u krivičnom postupku, (PČ), 1/2018, str. 103–120.
62. **LOPIČIĆ**, Đorđe
 - Dr Živko Topalović, Kratki biografski podaci, (IKN), 1/2010, str. 92.

63. LOPIČIĆ JANČIĆ, Jelena Đ.

- Konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u vojskama u ratu od 22. avgusta 1864. godine, (O), 1/2011, str. 107–115.

64. LUKIĆ, Natalija

- Louk Hulsman (1923–2009), (M), 1/2010, str. 126–129.
- Sally Simpson, Carole Gibbs, *Corporate crime*. International Library of Criminology, Criminal Justice and Penology, Ashgate Publishing Company, Hampshire, England, 2007., str. 538., (PR), 2/2010, str. 315–320.
- Phyllis B. Gerstenfeld, *Hate crimes*, Los Angeles, 2011, str. 347, (PR), 1/2011, str. 161–165.
- Joanne Savage, *The development of persistent criminality*, Oxford, 2009, 561 str., (PR), 2/2011, str. 270–276.
- Stuart Henry, Mark M. Lanier, *What is crime?*, Rowman & Littlefield, USA, 2001, 258 str., (PR), 2/2012, str. 288–292.
- Konferencija Maks-Plank grupe za „Kriminologiju Balkana (Balkan Criminology)” (PR), 2/2014, str. 254–257.
- Kriminalitet maloletnica u Beogradu – studija o identifikaciji podgrupa, (Č), 3/2019, str. 257–277.

65. LJUBIČIĆ, Milana

- Svakodnevni život rezidenata Specijalne zatvorske bolnice u Beogradu, (Č), 2/2014, str. 196–211.
- Karakteristike lica smještenih u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu, (Č), 1/2016, str. 58–81.
- Nasilje mladih nad roditeljima u Beogradu: analiza dokumentacione građe, (Č), 1/2019, str. 19–36.

66. MAGNUSSON, Kjell

- Pojam genocida u pravu i nauci: jaz koji se širi? / prevela Milica Savić, (Č), 1/2013, str. 27–48.

67. MALJKOVIĆ, Marija

- Zoran Ilić, *Problemi i poremećaji u ponašanju mladih i socijalna pedagogija izazovi i stranputice*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 2019, 213 str., (PR), 1/2019, str. 105–106.

68. MARKOVIĆ, Božidar

- § 27. Основи са којих се искључује противправност (са којих се ништи кривично дело) / израдио Живко Топаловић, (IKN), 2/2013, str. 235–244.

69. MARKOVIĆ, Ivana

- Franz Bydliniski, *Grundzüge der juristischen Methodenlehre*, Facultas, WUV, Wien, 2005, str. X + 127., (PR), 2/2010, str. 321–330.
- Winfried Hassemer, *Warum Strafe sein muss: Ein Plädoyer*, Ullstein, Berlin, 2009, str. 368, (PR), 1/2011, str. 154–160.
- *Sperrverfügungen im Internet Nationale Rechtsdurchsetzung im globalen Cyberspace?* von Ulrich Sieber und Malaika Nolde, Drucken & Humblot, Berlin, 2008, XX + 263 str. (PR), 2/2011, str. 277–282.

- Kristian Kühl, *Freiheitliche Rechtsphilosophie*, Nomos, Baden-Baden, 2008, 536 str., (PR), 1/2012, str. 118–122.
- Ettore Dezza, Sergio Seminara, Thomas Vormbaum, *Moderne italienische Strafrechtsdenker*, Springer Verlag, Berlin Heidelberg, 2012, 333 S., (PR), 1/2013, str. 107–112.
- 70. MARKOVIĆ, Ivanka**
 - Krivična djela terorizma u Krivičnom zakoniku Republike Srpske, (ZP), 2/2017, str. 189–197.
- 71. MATKOVIĆ, Aleksandar**
 - Krivična dela povezana sa okultizmom – pojam, pasivni subjekti i objekti radnje izvršenja, (ZP), 2/2016, str. 207–222.
- 72. MILOJEVIĆ, Momir**
 - Obrad Perić, (M), 1/2011, str.166–168.
 - Živojin L. Aleksić, (M), 1/2012, str. 127–129.
 - Prof. dr Ljubiša Lazarević (1931–2015), (M), 2/2016, str. 233–236.
 - Bosna i Hercegovina za vreme Prvog svetskog rata, (Č), 1/2018, str. 19–37.
- 73. MILOVANOVIĆ, Dragan**
 - Revisiting Societal Reaction (Labeling) by Way of Quantum Holographic Theory, (Č), 2/2014, str. 123–135.
- 74. MILOVANOVIĆ, Grgur**
 - Krivično pravo, predavanja za godinu 1890–91, (IKN), 1/2011, 138–153.
- 75. MILOVANOVIĆ, M./iloš/**
 - Кривично право: Историска критичка студија, Београд, 1889, (IKN), 1/2016, str. 102–109.
- 76. MILOVANOVIĆ, Miloš (student doktorskih studija)**
 - Ratni izveštaci kao svedoci u međunarodnom krivičnom pravu – „slučaj Randal”, (O), 1/2011, str. 116–132.
- 77. MILJANIĆ, P./etar/**
 - Postanak cetinjske tamnice. Prilog srpskom kriminalnom pravu, (IKN), 2/2011, str. 258–263.
- 78. MILJKOVIĆ, M./ilutin/**
 - О убиству, с погледом на реформу нашег кривичног законика, Београд, 1909, (IKN), 2/2016, str. 223–232.
 - Критички поглед на XX главу Казненог законика, (IKN), 1/2019, str. 99–104.
- 79. MIRKOVIĆ, Zoran S.**
 - Istorija novčane kazne u Srbiji (1804–1860. godine), (Č), 2/2016, str. 128– 137.
- 80. NOVKOVIĆ, Maja**
 - Program rada sa osuđenim licima baziran na njihovoj interakciji sa psima / u saradnji sa Predragom Kuzmanovićem, (ZP), 3/2018, str. 321–336.
- 81. OČIĆ, Časlav**
 - Kriza smisla: Kraj rada ili novo ropstvo?, (Č), 2/2016, str. 119–127.

82. ORTOLAN, Žozef

- Основи казнителног права / превео Михаило М. Радовановић, (IKN), 2/2015, str. 198–207.

83. PAVLIĆEVIĆ, Predrag

- Taksonomije koncepata borbe protiv terorizma, (PČ), 2/2014, str. 212–230.

84. PAVLOVIĆ, Marko

- Sudije porotnici i vladavina prava, (Č), 2/2015, str. 160–174.

85. PEJOVIĆ, Krsto

- Imovinskopravni zahtjev u sudskoj praksi, (PČ), 2/2018, str. 186–196.

86. PERIĆ, Obrad

- Origine et developpement du droit penal desmineurs: etat actuel de droit penal de Serbie, (Č), 1/2010, str. 30–49.

87. PERIĆ, Živojin M.

- О амнестији у српском кривичном праву у вези са питањем о судској одговорности завереника / превео Ј.К., (IKN), 2/2012, str. 251–282.

88. PETROVIĆ, Ranko, RELJIN, Irini

- Uloga forenzike u otkrivanju zloupotrebe digitalne slike, (Č), 1/2017, str. 22–43.

89. POMPILI, Maurizio, FERRACUTI, Stefano

- Suicide and some of its legal problems with particular reference to the shizophrenia patient, (Č), 1/2011, str. 26–51.

90. PRADEL, Žan

- L'appréhension du fait religieux par le juge pénal, (Č), 1/2010, str. 18–29.
- Uvodno predavanje za jedan kurs uporednog krivičnog prava / preveo Goran P. Ilić, (Č), 2/2015, str. 119–130.

91. RADULOVIĆ, Drago

- Načelo oportuniteta krivičnog gonjenja u krivičnoprocesnom zakonodavstvu Crne Gore, (Č), 3/2017, str. 290–304 / RKKP 2–3/2017.

92. REDAKCIJA / EDITORIAL BOARD

- Živko Topalović, (IKN), 2/2010, str. 314.
- [Stav redakcije o prijavi mogućeg (auto)plagijata], 2/2017, str. 206.

93. RISTIVOJEVIĆ, Branislav

- О заштитном објекту злочина против човечности: ново рухо међународног права о људским правима, (Č), 1/2011, str. 52–66.
- Engleski kao nadmoćni jezik u međunarodnom krivičnom pravu, (Č), 1/2012, str. 53–72.
- Negativna kriminalno-politička kretanja u materijalnom krivičnom zakonodavstvu Srbije od donošenja KZ: temeljno opredeljenje zakonodavca ili incident, (Č), 2/2012, str. 170–190.
- Da li je novi Zakon o sprečavanju nasilja u porodici opredmećenje pojave tzv. bezbednosnog prava?, (Č), 1/2017, str. 3–21.

- Kada zdravstvena postane kriminalna politika: obavezna vakcinacija u odluci Ustavnog suda RS, (Č), 3/2017, str. 483–500 / RKKP 2–3/2017.
- 94. ROXIN, Claus**
 - O eventualnom umišljaju / prevela Ivana Marković, (Č), 1/2010, str. 5–17.
 - Normative ansprechbarkeit als schuldkriterium, (Č), 3/2017, str. 215–229 / RKKP 2–3/2017.
- 95. RUGGERI, Stefano**
 - Investigative powers affecting fundamental rights and principles for a fair transnational procedure in criminal matters: A proposal of mutual integration in the multicultural EU area, (Č), 2/2012, str. 147–169.
- 96. SANTANA VEGA, Dulce M.**
 - The fight against corruption in Europe: lights and shadows, (Č), 3/2017, str. 242–267 / RKKP 2–3/2017.
- 97. SCARDACCIONE, Gilda**
 - Procena ličnosti maloletnika u maloletničkom krivičnom postupku u Italiji / preveo Zoran Katanić, (Č), 1/2013, str. 13–26.
- 98. SCHEINOST, Miroslav**
 - Trends in crime and organized crime in the Czech Republic, (KP), 2/2010, str. 270–285.
- 99. SERGEJEVSKI, N./ikolaj/ D./mitriević/**
 - Саучешће, присаједињавање кривичне радње једног лица радњи другог лица. / израдио Гојко Павловић, (IKN), 2/2014, str. 240–253.
- 100. SIMEUNOVIĆ PATIĆ, Biljana**
 - Doc. dr Zoran Kesić (1977–2019), (M), 2/2019, str. 208–209.
- 101. SIMOVIĆ HIBER, Ivana**
 - Kontekstualizacija osnovnih pojmova u izučavanju i normiranju kriminaliteta, (Č), 3/2017, str. 373–392 / RKKP 2–3/2017.
- 102. SIMOVIĆ, Miodrag N.**
 - Ustavni sud Bosne i Hercegovine: postignuća i perspektive, (Č), 3/2017, str. 268–289 / RKKP 2–3/2017.
- 103. SLAVKOVIĆ, Vukan**
 - Pozitivnopravni i uporednopravni aspekti neuračunljivosti, (ZP), 2/2016, str. 191–206.
 - Krivično delo pranja novca u savremenom uporednom zakonodavstvu, (Č), 2/2017, str. 137–157.
- 104. SOKOVIĆ, Snežana**
 - Savremene globalne tendencije u kontroli kriminaliteta (karakteristike, perspektive i osvrt na domaće prilike), (Č), 2/2011, str. 212–226.
 - Uslovni otpust – sporna pitanja i savremena normativna rešenja, (Č), 1/2014, str. 35–49.
 - Sporna pitanja izricanja mera bezbednosti medicinskog karaktera, (Č), 3/2017, str. 356–372 / RKKP 2–3/2017.

105.SRETENOV, Jovana

- U kojoj meri DNK može pružiti čvrst dokaz?, (Č), 2/2014, str. 231–239.

106.STANKOVIĆ, Dimitrije N.

- Убиство, извршено клањем жртве, сачињава дело из ст II. т. §. 167. Крив. зак., (IKN), 2/2018, str. 227–228.

107.STANKOVIĆ, Nenad

- Zoran Stojanović, *Krivično pravo – opšti deo*, dvadeseto izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013, str. 423., (PR), 1/2014, str. 113–116.

108.STEVANOVIĆ, Aleksandar

- Huliganizam, vandalizam i nasilničko ponašanje, (Č), 2/2017, str. 172–188.
- Margaret Evelyn Beare (1949–2019)), (M), 2/2019, str. 210–212.

109.STEVANOVIĆ, Ivana, VUJIČIĆ, Nikola

- Rad u javnom interesu i uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom u Republici Srbiji i povrat (analiza uspešnosti primene iz ugla istraživača), (Č), 3/2018, str. 267–284.

110.STOJANOVIĆ, Slobodan P.

- Reperkusije slučaja „Gotovina” na naš Zakonik o krivičnom postupku, (Č), 1/2013, str. 72–86.
- Državni sudovi – perspektive, (Č), 2/2017, str. 118–136.

111.STOJANOVIĆ, Zoran

- Uvodna reč, 1/2010, str. 3.
- Uvodna reč / Editorial, 2/2010, str. 137–138.
- Preventivna funkcija krivičnog prava, (Č), 1/2011, str. 3–25.
- Grgur Milovanović – profesor krivičnog prava i krivičnog postupka, (IKN), 1/2011, str. 133–137.
- Vežanost suda kaznenim rasponima novčane kazne – Prilog tumačenju odredaba o minimumu i maksimumu novčane kazne, (ZP), 1/2012, str. 95–104.
- Da li je Srbiji potrebna reforma krivičnog zakonodavstva?, (Č), 2/2013, str. 119–143.
- Mere bezbednosti psihijatrijskog lečenja – Prinudno psihijatrijsko lečenje kao krivična sankcija, (Č), 2/2014, str. 145–172.
- Spisak objavljenih radova, (BI), 3/2017, str. 571–583 / RKKP 2–3/2017.

112.ŠEVO, Olivera

- Prinudni nestanak lica kao oblik zločina protiv čovečnosti u Rimskom statutu, (Č), 2/2019, str. 144–155.

113.ŠKULIĆ, Milan

- Starosna granica sposobnosti za snošenje krivice u krivičnompravnom smislu, (Č), 2/2010, str. 202–227.
- Dominantne karakteristike osnovnih velikih krivičnoprocesnih sistema i njihov uticaj na reformu srpskog krivičnog postupka, (Č), 2/2013, str. 176–234.

- Krivično delo silovanja u krivičnom pravu Srbije – aktuelne izmene, neka sporna pitanja i moguće buduće modifikacije, (Č), 3/2017, str. 393–441 / RKKP 2–3/2017.
 - Krivično delo obljube nad nemoćnim licem – normativna konstrukcija, neka sporna pitanja i moguće buduće modifikacije, (Č), 1/2018, str. 38–70.
- 114. TEŠOVIĆ, Olga**
- Delo malog značaja i načelo oportuniteta krivičnog gonjenja – Potreba njihovog istovremenog zakonskog regulisanja, (PČ), 1/2014, str. 89–102.
- 115. TOPALOVIĆ, Živko**
- Granične međe umišljaja i nehata, (IKN), 1/2010, str. 93–119.
 - Granične međe umišljaja i nehata (nastavak), (IKN), 2/2010, str. 288–313.
- 116. VASIĆ, M./ilan/ V.**
- Психопатични случајеви пред нашим судовима, (IKN), 2/2017, str. 198–205.
- 117. VASILJEVIĆ, T./ihomir/**
- Један интересантан низ судских одлука о примени § 375 кз. и § 337 кз., (SP) (IKN), 2/2018, str. 229–236.
- 118. VUJANIĆ ĐORĐEVIĆ, Milica**
- Ispitivanje optužnice – problemi u praksi, (ZP), 2/2015, str. 184–197.
- 119. VUKOVIĆ, Igor**
- Krivičnopravni problemi prenošenja HIV-a, (Č), 1/2010, str. 66–90.
 - 150 godina od donošenja Krivičnog zakonika Kneževine Srbije, (IKN), 2/2010, str. 286–287.
 - Krivičnopravni pojam i funkcije radnje, (Č), 1/2012, str. 73–94.
 - Pretpostavljeni pristanak u krivičnom pravu, (Č), 1/2014, str. 50–61.
 - Kauzalnost radnje pomagača u odnosu na delo izvršioca, (Č), 1/2015, str. 46–60.
 - Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela – evropski okvir i srpsko zakonodavstvo, (Č), 1/2016, str. 3–32.
 - Doktrine „Stand Your Ground” i „Castle” – nužna odbrana stana i drugih prostora iz ugla angloameričkog i evropskog prava, (Č), 2/2017, str. 95–117.
 - Materijalni pojam krivice iz ugla krivičnog prava, (Č), 3/2017, str. 501–516 / RKKP 2–3/2017.
 - Blasfemija i krivično pravo – uporedno zakonodavstvo i judikatura, (Č), 2/2018, str. 133–154.
 - Blasfemija i krivično pravo – sloboda izražavanja naspram vređanja religioznih osećanja, (Č), 3/2018, str. 247–266.
 - O izvesnim nedoumicama u pogledu krivičnopravne zaštite od pranja novca, (Č), 2/2019, str. 122–143.
- 120. VUKOVIĆ, Nikola**
- Zašto je nemoguće da učinilac predikatnog krivičnog dela bude „perač novca”?, (PČ), 1/2015, str. 81–91.
 - Kako zakon o putnim ispravama krši ustav i „zaobilazi” Zakonik o krivičnom postupku – šta menjati?, (ZP), 2/2015, str. 175–183.

- Zašto su određene odredbe o vanrednim pravnim lekovima u Zakonu o prekršajima neupotrebljive – primer povrede prava na odbranu, (ZP), 2/2016, str. 178–190.
 - Nedopustivo procesno stanje koje su ZKP i praksa oblikovali u oblasti dokazne radnje veštačenja, (Č), 1/2019, str. 37–68.
- 121. VULETIĆ, Igor**
- Spolni odnošaj bez pristanka u hrvatskom kaznenom pravu, (Č), 1/2016, str. 33–43.
- 122. WINTER, Ireen Christine**
- The New Leoben Institute of Justice – a Model on Trial, (P), 1/2010, str. 120–125.
- 123. ZOLO, Danilo**
- Sumrak demokratije u eri globalizacije / preveo Zoran Katanić, (Č), 2/2012, str. 135–146.
- 124. ZUPANČIĆ, Boštjan M.**
- Ne bis in idem (zabrana ponovnog suđenja za isto delo), *la belle dame sans merci* / prevela Irena Banovčanin, (Č), 2/2011, str. 171–178.
- 125. ŽIVANOVIĆ, Toma**
- О субъективном („моралном”) елементу у појму кривичног дела, (IKN), 1/2014, str. 104–109.
- 126. ŽUJOVIĆ, Milenko M.**
- О бележењу судских одлука кривичних, (IKN), 1/2013, str. 99–106.

AUTORSKI REGISTAR

A

AVAKUMOVIĆ, J. Đ. vidi
 AVAKUMOVIĆ, Jovan Đ.
 AVAKUMOVIĆ, Jovan Đ. 2.
 AVRAMOVIĆ, Dragutin 3.

B

BAJOVIĆ, Vanja 4, 6.
 BANOVIĆ, Irena 124.
 BANOVIĆ, Jovana 5.
 BARAK, Gregg 6.
 BEGOVIĆ, Boris 7.
 BEJATOVIĆ, Stanko 8. (u dopuni 2.)
 BOCK, Michael 9.
 BOVAN, Saša B. 10.
 BRAŠOVAN DELIĆ, Marina 11.
 BRENESELOVIĆ, Luka 9, 12, 58.
 BUGARSKI, Tatjana 13.
 BUHA, Milijana 14.
 BUKVIĆ, Rajko 15.

C

CAŁKOWSKA, Karoline 16.
 CARIĆ, Slavoljub 17.
 CECI, Elvio 18.
 CVETKOVIĆ, Petar 19.

Č

ČUBINSKI, Mihailo P. 20.
 ČULIĆ, Rinald 21.

Ć

ĆETKOVIĆ, Predrag 22.
 ĆIRIĆ, Jovan 23. (u dopuni 5.)

ĆIRKOVIĆ, Olivera 37.
 ĆOROVIĆ, Emir 24.
 ĆUJIĆ, Miodrag 25.

D

DELIBAŠIĆ, Veljko 26.
 DELIĆ, Nataša 27.
 DIBLIKOVA, Simona 28.
 DRAGIŠIĆ LABAŠ, Slađana 29.
 DRAKIĆ, Dragiša 30.

Đ

ĐOKIĆ, Ivan 31.
 ĐORĐEVIĆ, Miroslav 32.
 ĐURIČIĆ, Marko S. 33.

E

EMAN, Katja 34.
 EVANS, Malcolm D. 35.

F

FERRACUTI, Stefano 89.
 FILIPČIĆ, Katja 36.
 FRIEDRICHS, David O. 37.

G

GLIŠOVIĆ, Lazar 38.
 GLEß, Sabine 38.
 GRAFL, Christian 39.

H

HRISTOV, Zvezdana 40.

I

IGNJATOVIĆ, Đorđe 41, 42.
 (u dopuni 7.)

ILIĆ, Aleksandra 43.

ILIĆ, Goran vidi

ILIĆ, Goran P.

ILIĆ, Goran P. 44, 90.

ILIĆ, Vladica 45.

J

J. K. 87.

JAKULIN, Vid 46.

JANIČIJEVIĆ, Ž. vidi

JANIČIJEVIĆ, Živojin

JANIČIJEVIĆ, Živojin 47.

JANKOVIĆ, Miloš 48.

JOVANČEVIĆ, Nedeljko 49.

JOVANOVIĆ, Mih. P. vidi

JOVANOVIĆ, Mihailo P.

JOVANOVIĆ, Mihailo P. 50.

JOVANOVIĆ, Slađana 51. (u dopuni 8.)

JOVIČIĆ, Jelena 52.

K

KARANIKIĆ MIRIĆ, Marija 53.

KATANIĆ, Zoran 97, 123.

KOLAKOVIĆ, Milica vidi

KOLAKOVIĆ BOJOVIĆ, Milica

KOLAKOVIĆ BOJOVIĆ, Milica 54.

KOLARIĆ, Dragana 55. (u dopuni 10.)

KRÓLIKOWSKA, Jadwiga 56.

KRSTIĆ, Gordana 57.

KÜHL, Kristian 58.

KUZMANOVIĆ, Predrag 80.

KVASTEK, Aleksandar 59.

L

LAMPE, Klaus von 60.

LAZAROV, Zorana 61.

LOPIČIĆ, Đorđe 62.

LOPIČIĆ JANČIĆ, Jelena Đ. 63.

LUKIĆ, Natalija 64.

LUKIĆ, Tatjana 30.

LJ

LJUBIČIĆ, Milana 65.

M

MAGNUSSON, Kjell 66.

MALJKOVIĆ, Marija 67.

MARKOVIĆ, Božidar 68.

MARKOVIĆ, Ivana 69, 94.

MARKOVIĆ, Ivanka 70.

MATKOVIĆ, Aleksandar 71.

MEŠKO, Gorazd 42.

MILOJEVIĆ, Momir 72.

MILOVANOVIĆ, Dragan 73.

MILOVANOVIĆ, Grgur 74.

MILOVANOVIĆ, M. vidi

MILOVANOVIĆ, Miloš

MILOVANOVIĆ, Miloš 75.

MILOVANOVIĆ, Miloš (student doktorskih studija) 76.

MILJANIĆ, P. vidi

MILJANIĆ, Petar

MILJANIĆ, Petar 77.

MILJKOVIĆ, M. vidi

MILJKOVIĆ, Milutin

MILJKOVIĆ, Milutin 78.

MIRKOVIĆ, Zoran S.79.

N

NOVKOVIĆ, Maja 80.

O

OCIĆ, Časlav 81.

ORTOLAN, Žozef 82.

P

PAVLIČEVIĆ, Predrag 83.

PAVLOVIĆ, Gojko 99.

PAVLOVIĆ, Marko 84.

PEJOVIĆ, Krsta 85.

PERIĆ, Obrad 86.

PERIĆ, Živojin M. 87.

PETROVIĆ, Ranko 88.

PIRNAT, Carlotta 39.

POMPILI, Maurizio 89.

PRADEL, Žan 90.

R

RADOVANOVIĆ, Mihailo M. 82.

RADULOVIĆ, Drago 91.

(u dopuni 11.)

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD 92.

RELJIN, Irini 88.

RISTIVOJEVIĆ, Branislav 93.

ROXIN, Claus 94.

RUGGERI, Stefano 95.

S

SANTANA VEGA, Dulce M. 96.

SAVIĆ, Milica 66.

SCARDACCIONE, Gilda 97.

SCHEINOST, Miroslav 98.

SERGEJEVSKI, N. D. vidi

SERGEJEVSKI, Nikolaj Dmitrievič

SERGEJEVSKI, Nikolaj Dmitrievič 99.

SIMEUNOVIĆ PATIĆ, Biljana 100.

SIMOVIĆ, Miodrag N. 101.

(u dopuni 13.)

SIMOVIĆ HIBER, Ivana 102.

(u dopuni 14.)

SLAVKOVIĆ, Vukan 103.

SOKOVIĆ, Snežana 104. (u dopuni 15.)

SRETENOV, Jovana 105.

STANKOVIĆ, Dimitrije N. 106.

STANKOVIĆ, Nenad 107.

STEMPKOWSKI, Monika 39.

STEVANOVIĆ, Aleksandar 108.

STEVANOVIĆ, Ivana 109.

STOJANOVIĆ, Slobodan P. 110.

STOJANOVIĆ, Zoran 111.

(u dopuni 16.)

Š

ŠEVO, Olivera 112.

ŠKULIĆ, Milan 113. (u dopuni 17.)

T

TEŠOVIĆ, Olga 114.

TOPALOVIĆ, Živko 68, 115.

V

VASIĆ, M. V. vidi

VASIĆ, Milan V.

VASIĆ, Milan V. 116.

VASILJEVIĆ, T. vidi

VASILJEVIĆ, Tihomir

VASILJEVIĆ, Tihomir 117.

VUJIČIĆ, Nikola 109.

VUJANIĆ ĐORĐEVIĆ, Milica 118.

VUKOVIĆ, Igor 119. (u dopuni 18.)

VUKOVIĆ, Nikola 120.

VULETIĆ, Igor 121.

W

WEIGEND, Tomas 38.

WINTER, Ireen Christine 122.

Z

ZOLO, Danilo 123.

ZUPANČIĆ, Boštjan M. 124.

Ž

ŽIVANOVIĆ, Toma 125.

ŽUJOVIĆ, Milenko M. 126.

PREDMETNI REGISTAR

A

Aberratio ictus 51.
Agresivnost 41.
Alkohol 29.
Amnestija 87.

B

Bečka konvencija 103.
Bibliografija 111.
Blasfemija 119.

Č

Čast 47.

D

Deca
– disciplinsko kažnjavanje 24.
Delinkvencija
– maloletniška 64.
Delo malog značaja 114.
Demokratija 123.
DNK 105.
Dokazivanje 105.
– teret 119.
Dokazne radnje 61.
– veštačenje 120.
Dolus eventualis 115, 119.
Duševne bolesi 103.
Duševno oboleli 89.

E

Ekonomska kriza 37, 81.
Etiketiranje 73.

F

Forenzika 105.
– digitalna 88.

G

Genocid 23, 66.
Globalizacija 81, 123.

H

Harmonizacija 55.
Hermenautički pragmatizam 10.
HIV 119.
Huliganizam/vandalizam 108.

I

Imovina
– privatna 22.
Imovinskopravni zahtev 85.
Informacione tehnologije
– zloupotreba 88.
Internet
– zloupotreba 26.

J

Jezik 22, 93.
Jurisprudencija
– terapeutska 4.

K

Kazne 23, 104.
– novčane 7, 79, 111.
– ublažavanje 5, 27.
Kaznena politika 23, 36, 50, 104, 113.
Kazneni zakonik 1, 2, 20, 78.

- Kazneno popravni sistemi 16.
- Kazneno zakonodavstvo v. Krivično zakonodavstvo
- Kažnjavanje 56.
- dece 24.
 - egzemplarno 23.
- Komandna odgovornost 25.
- Koncentracioni logori
- stražari 15.
- Konvencije 35, 41, 48, 55, 63, 103.
- Korupcija 96.
- Krajnja nužda 119.
- Kriminalna politika 9, 41, 60, 93.
- Kriminalitet 41, 71, 81, 98, 102.
- beli okovratnici 37, 40.
 - ekonomske teorije 7.
 - ekonomski 40.
 - finansijski 6.
 - komparativna analiza 42.
 - maloletnici 28, 59, 64.
 - mlađi punoletnici 59.
 - nasilnički 39.
 - suzbijanje 9, 41, 93, 104.
- Kriminologija 9.
- Krivica 30, 41, 94, 119.
- Krivična dela 14, 44, 68, 125, 119.
- Krivična dela protiv braka i porodice 46.
- Krivična dela protiv imovine
- gradnja bez građevinske dozvole 5.
- Krivična dela protiv privrede
- pranje novca 32, 103.
- Krivična dela protiv polne slobode 26.
- obljava nad nemoćnim licem 113.
 - polno uznemiravanje 31.
 - silovanje 113, 113, 121.
- Krivična dela protiv zdravlja ljudi
- opojne droge 4, 5, 26.
 - prenošenje infekcije HIV virusom 119.
- Krivična dela protiv života i tela
- ubistvo 78.
- Krivična dela protiv životne sredine
- zagađenje životne sredine 34.
- Krivična odgovornost 14, 41, 44.
- Krivični zakonik 21, 22, 55, 78, 111, 113, 119.
- Krivične nauke 9.
- istorija 1, 2, 20, 21, 33, 47, 50, 68, 74, 75, 77, 78, 79, 82, 87, 99, 106, 111, 115, 116, 117, 119, 125, 126.
- Krivične sankcije 8, 27, 41, 43, 44, 104, 111.
- alternativne 109.
 - izvršenje 41.
- Krivični postupak 44, 49, 57, 76, 90, 91, 118, 120.
- Krivično pravo 4, 30, 38, 46, 58, 68, 74, 75, 82, 90, 111, 113, 119.
- maloletničko 86, 97.
- Krivično zakonodavstvo 55, 70, 93, 109, 111.
- reforma 33, 111.
 - uporedno 111.
- L**
- Lišenje slobode 48, 57.
- LJ**
- Ljudska prava 17, 35, 45, 93, 95.
- M**
- Mafija 18.
- Maloletnici 41.
- delinkvencija 28, 64, 97.
 - krivičnopravni položaj 86.
 - ličnost 86, 97.
- Maloletničko krivično pravo 9, 86.
- Mediji
- uticaj 59.
- Međunarodna saradnja 13.

- Međunarodne organizacije 13, 96.
 Međunarodni krivični sud 25, 76, 66, 110.
 Međunarodno krivično pravo 93.
 Mere bezbednosti 4.
 – medicinskog karaktera 8, 104, 111.
 Moral 58.
- N**
- Načela
 – oportuniteta 91, 114.
 – zakonitosti 102.
- Nadležnosti 101.
 Naknada štete 53.
 Nasilje 41.
 – nad decom 24.
 – prema partneru 29.
 – prema roditeljima 65.
 – seksualno 121.
 – u porodici 65, 93.
 – u sportu 108.
- Nasilničko ponašanje 108.
 Ne bis in idem 10, 124.
 Nečinjenje 58.
 Nehat 115, 119.
 – svesni 94.
- Neuračunljivost 8, 30, 103, 104.
 Novčane kazne 7.
 – istorija 79.
 – ublažavanje 111.
- Nužna odbrana 119.
- O**
- Odgovorno lice 44.
 Odgovornost za drugoga 53.
 Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela 119.
 Okultizam 71.
 Olakšavajuće i otežavajuće okolnosti 50.
 Opojne droge 5, 26.
 – zloupotreba 4.
- Optužnica 118.
 Organizovani kriminalitet 18, 98.
 – suzbijanje 60.
- Osuđeni
 – rad sa životinjama 80.
- P**
- Penologija 41, 56, 104.
 Pokušaj 2.
 Pomaganje 119.
 Pornografija 26.
 Porota 84.
 Povrat
 – maloletnici 28.
- Pranje novca 32, 119, 120.
 Prava deteta 24.
 Pravni lekovi
 – vanredni 120.
- Pravna lica 44.
 Pravna pomoć
 – međunarodna 95.
- Pravosuđe 22, 110.
 Prekogranična saradnja 95.
 Prekršaji 14.
 – zakonodavstvo 120.
- Prekršajna odgovornost 14.
 Prevencija 9, 39.
 – generalna 7, 111.
 – specijalna 111.
- Pristanak
 – povređenog 119.
 – pretpostavljeni 119.
- Pritvor 57.
 – kućni 19.
- Prvi svetski rat
 – Bosna i Hercegovina 56.
- Psihijatrija
 – lečenje 8, 48, 65, 111.
 – osuđenici 65.
- Psihopatologija 116.

Putne isprave 120.

R

Rad u javnom interesu 109.

Ratni izveštaji 76.

Ratno pravo 63.

Religija 90.

Rimski statut 112.

S

Samoubistvo 58, 89.

Saučesništvo 99.

Sloboda izražavanja 119.

Socijalna pedagogija 67.

Socijalna zaštita 48.

Specijalna zatvorska bolnica, Beograd
65.

Sudije

– krivični 90.

– nezavisnost 3.

– porotnici 84.

Sudovi 110.

– specijalizovani 4.

Sudska psihologija 27.

Sudske odluke 126.

– obrazloženje 44.

Sudska praksa 17, 25, 66, 110, 116, 117.

Supermax ustanove 41.

Svedoci 76.

– ispitivanje 61.

– zaštita 61.

T

Terorizam 55, 70.

– suzbijanje 83.

Tortura 35.

– prevencija 48.

Tužilac 91.

U

Ubistvo 78, 106.

Ublažavanje kazne 5, 27.

Umišljaj 23, 51, 115, 119.

– eventualni 94.

Uporedno krivično pravo 90, 113.

Uračunljivost 8, 30, 103.

Uslovni otpust 104.

Ustavni sud Bosne i Hercegovine 101.

Ustavni sud Republike Srbije

– odluke 11, 93.

Ustavno sudstvo 101.

Utaja

– poreska 120.

Uvreda 47.

V

Vakcinacija

– obavezna 93.

Vaspitanje 67.

Veštačenje 120.

Z

Zakonodavstvo 44, 46, 49, 93, 119, 120.

Zatvori 26, 122.

– bolnica 65.

– doživotni 36, 45.

– kazna 43.

– kućni 19.

– pacijenti 65.

Zatvorenici 43, 122.

Zdravstveni radnici

– odgovornost 89.

Zločin 33.

– protiv čovečnosti 93, 112.

Ž

Ženevska konvencija 63.

Životna sredina 34.

Žrtve 93.

POPIS IN MEMORIAM-A

- Živojin L. Aleksić (1931–2012), 1/2012, str. 127–129.
Margaret Evelyn Beare (1946–2019), 2/2019, str. 210–212.
William Chambliss (1933–2014), 1/2015, str. 114–117.
Momčilo Grubač (1940–2015), 2/2016, str. 237–238.
Louk Hulsman (1923–2009), 1/2010, str. 126–129.
Zoran Kesić (1977–2019), 2/2019, str. 208–209.
Ljubiša Lazarević (1931–2015), 2/2016, str. 233–236.
Obrad Perić (1936–2011), 1/2011, str. 166–168.
Ivana Simonović Hiber (1952–2019), 3/2019, str. 307–308.

POPIS PRIKAZA KNJIGA

- Ljupčo Arnaudovski, *Sudski menadžment*, 2/2011, str. 264–266.
- Ljupčo Arnaudovski, Aleksandra Gruevska-Drakulevski, *Penologija (I-II)*, 1/2014, str. 110–112.
- Andrew Ashworth & Jeremy Horder, *Principles of Criminal Law*, 1/2016, str. 110–115.
- Franz Bydliniski, *Grundzüge der juristischen Methodenlehre*, 2/2010, str. 321–330.
- Ettore Dezza, Sergio Seminara, Thomas Vormbaum, *Moderne italienische Strafrechtsdenker*, 1/2013, str. 107–112.
- Phyllis B. Gerstenfeld, *Hate crimes*, 1/2011, str. 161–165.
- Winfried Hassemer, *Warum Strafe sein muss. Ein Plädoyer*, 1/2011, str. 154–160.
- Stuart Henry, Mark M. Lanier, *What is crime?*, 2/2012, str. 288–292.
- Douglas Husak, *Overcriminalization. The Limits of the Criminal law*, 2/2018, str. 237–240.
- Zoran Ilić, *Problemi i poremećaji u ponašanju mladih i socijalna pedagogija izazovi i stranputice*, 1/2019, str. 105–106.
- Kristian Kühl, *Freiheitliche Rechtsphilosophie*, 1/2012, str. 118–122.
- Konferencija Maks-Plank grupe za „Kriminologiju Balkana (Balkan Criminology)”, 2/2014, str. 254–257.
- David Ormerod, Karl Laird, Smith and Hogan’s *Criminal Law*, 2/2015, str. 208–213.
- Joanne Savage, *The development of persistent criminality*, 2/2011, str. 270–276.
- Ulrich Sieber und Malaika Nolde, *Sperrverfügungen im Internet Nationale Rechtsdurchsetzung im globalen Cyberspace?*, 2/2011, str. 277–282.
- Dragan Simeunović, *Terorizam*, 1/2010, str. 130–134.
- Sally Simpson, Carole Gibbs, *Corporate crime*, 2/2010, str. 315–320.
- Sally Simpson & David Weisburn, *The Criminology of White-Collar Crime*, 1/2012, str. 123–126.
- Zoran Stojanović, *Krivično pravo – opšti deo*, 1/2014, str. 113–116.
- Milan Škulić, *Maloletničko krivično pravo*, 2/2011, str. 267–269.
- Snežana Veljković, *Hronika sudske medicine u Beogradu*, 2/2012, str. 283–287.
- Andreas Werkmeister, *Straftheorien im Völkerstrafrecht*, 1/2015, str. 109–113.
- Dirk van Zyl Smit – Catherine Appleton, *Life Imprisonment, a Global Human Rights Analysis*, 2/2019, str. 202–206.

ZAJEDNIČKO IZDANJE REVIJE ZA KRIMINOLOGIJU I KRIVIČNO PRAVO I ČASOPISA CRIMEN

1. **BABIĆ**, Miloš
 - Materijalno krivično zakonodavstvo u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini (pitanje nadležnosti i primjena), (PČ), 2–3/2016, str. 291–310 / Crimen 3/2016.
2. **BEJATOVIĆ**, Stanko
 - Reforma krivičnog procesnog zakonodavstva i međunarodni pravni standardi (usklađenost ili ne?), (PČ), 2–3/2016, str. 79–108 / Crimen 3/2016.
 - Život i rad doajena krivičnopravne nauke Srbije Prof. dr Miroslava D. Đorđevića, 2–3/2016, str. 13–16 / Crimen 3/2016.
3. **BRKIĆ**, Snežana
 - Skraćeni i opšti krivični postupak i njihove transformacije, (PČ), 2–3/2016, str. 327–357 / Crimen 3/2016.
4. **BUBALOVIĆ**, Tadija
 - Pojam, pravna priroda i primjena ustanove gravamena u kaznenom postupku, (PČ), 2–3/2016, str. 359–386 / Crimen 3/2016.
5. **ĆIRIĆ**, Jovan
 - Brojke i pravo, (PČ), 2–3/2016, str. 183–202 / Crimen 3/2016.
6. **ĐURĐIĆ**, Vojislav
 - Analogija kao metod tumačenja krivičnog i krivičnog procesnog prava, (PČ), 2–3/2016, str. 109–137 / Crimen 3/2016.
7. **IGNJATOVIĆ**, Đorđe
 - Izučavanje organizovanog kriminaliteta, (PČ), 2–3/2016, str. 39–62 / Crimen 3/2016.
8. **JOVANOVIĆ**, Slađana, **PAŠALIĆ**, Zoran
 - Maloletni učinioči prekršaja sa elementima nasilja, (PČ), 2–3/2016, str. 397–410 / Crimen 3/2016.
9. **JOVAŠEVIĆ**, Dragan
 - Dete – žrtva seksualnog nasilja u švedskom i nemačkom pravu, (PČ), 2–3/2016, str. 387–396 / Crimen 3/2016.
10. **KOLARIĆ**, Dragana
 - Reforma sistema kazni u funkciji suzbijanja kriminaliteta, (PČ), 2–3/2016, str. 203–236 / Crimen 3/2016.
11. **RADULOVIĆ**, Drago
 - Pogled na novi zakon o izmjenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku Crne Gore, (PČ), 2–3/2016, str. 259–272 / Crimen 3/2016.

12. SIJERČIĆ ČOLIĆ, Hajrija

- Odustajanje od načela *societas delinquere non potest* – osvrt na Bosnu i Hercegovinu, (PČ), 2–3/2016, str. 273–289 / Crimen 3/2016.

13. SIMOVIĆ, Miodrag N.

- Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda u praksi Ustavnog suda Bosne i Hercegovine: najnovija praksa u krivičnim predmetima (II), (PČ), 2–3/2016, str. 153–182 / Crimen 3/2016.

14. SIMOVIĆ HIBER, Ivana

- Ogled o krivičnom pravu i vladavini prava na primeru načela zakonitosti – retrospektiva i perspektive, (PČ), 2–3/2016, str. 237–257 / Crimen 3/2016.

15. SOKOVIĆ, Snežana

- Savremeni modeli rehabilitacije i domaće prakse – osvrt na primenu koncepta procene rizika, (PČ), 2–3/2016, str. 139–151 / Crimen 3/2016.

16. STOJANOVIĆ, Zoran

- Univerzalni princip prostornog važenja krivičnog zakonodavstva, (Č), 2–3/2016, str. 21–38 / Crimen 3/2016.

17. ŠKULIĆ, Milan

- Objektivna odgovornost u krivičnom pravu Sjedinjenih Američkih Država, (PČ), 2–3/2016, str. 63–78 / Crimen 3/2016.

18. VUKOVIĆ, Igor

- Značaj određenosti dela izvršioca za postojanje podstrekivanja i javno pozivanje na vršenje krivičnog dela, (PČ), 2–3/2016, str. 311–326 / Crimen 3/2016.

AUTORSKI REGISTAR

B

BABIĆ, Miloš 1.

BEJATOVIĆ, Stanko 2.

BRKIĆ, Snežana 3.

BUBALOVIĆ, Tadija 4.

Ć

ĆIRIĆ, Jovan 5.

Đ

ĐURĐIĆ, Vojislav 6.

I

IGNJATOVIĆ, Đorđe 7.

J

JOVANOVIĆ, Slađana 8.

JOVAŠEVIĆ, Dragan 9.

K

KOLARIĆ, Dragana 10.

P

PAŠALIĆ, Zoran 8.

R

RADULOVIĆ, Drago 11.

S

SIJERČIĆ ČOLIĆ, Hajrija 12.

SIMOVIĆ, Miodrag N. 13.

SIMOVIĆ HIBER, Ivana 14.

SOKOVIĆ, Snežana 15.

STOJANOVIĆ, Zoran 16.

Š

ŠKULIĆ, Milan 17.

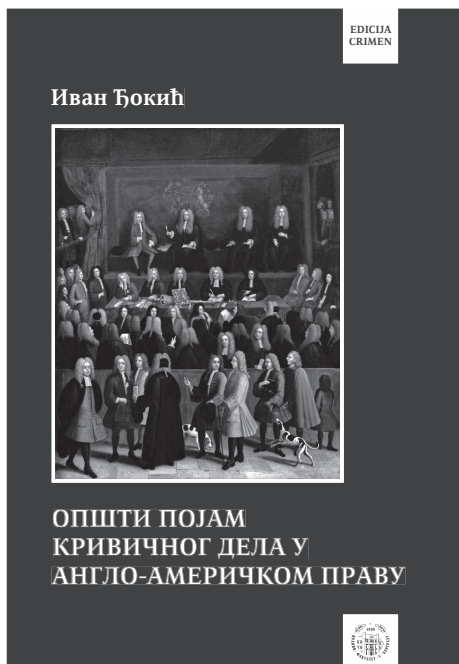
V

VUKOVIĆ, Igor 18.

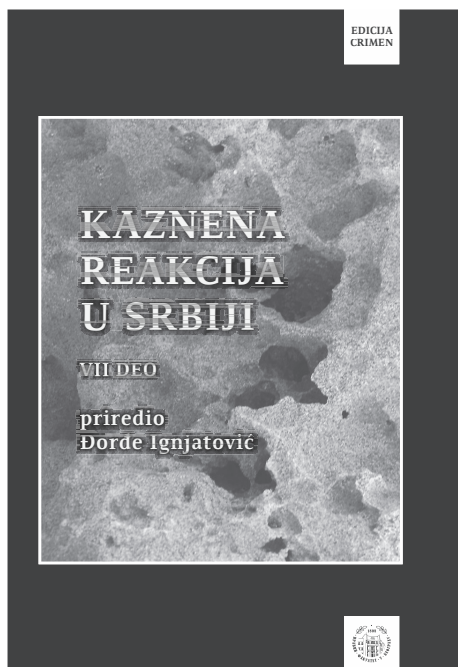
PREDMETNI REGISTAR

- Deca 9.
- Kazne 10.
 - odmeravanje 5.
- Kazneni postupak v. Krivični postupak
- Konvencije 13.
- Kriminalitet
 - nasilnički 9.
 - organizovani 7.
 - suzbijanje 10.
- Krivična dela 9, 18.
- Krivične sankcije 15.
- Krivični postupak 3, 4, 11.
- Krivični zakonik 9.
 - univerzalni princip 16.
- Krivično pravo 6, 14, 17.
- Krivično procesno pravo 6.
- Krivično procesno zakonodavstvo 11.
 - reforma 2.
- Krivično zakonodavstvo 16, 18.
 - reforma 1, 10, 12.
- Legitimitet 5.
- Ljudska prava 13.
- Maloletnici 8.
- Mafija 7.
- Međunarodna krivična dela 16.
- Međunarodni pravni standardi 2.
- Nasilje 8.
 - polno 9.
- Načela
 - zakonitosti 14.
- Objektivna odgovornost 17.
- Organizovani kriminalitet 7.
- Osuđeni 15.
- Podstrekavanje 18.
- Pravni lekovi 4.
- Prekršaji 8.
- Rehabilitacija 15.
- Societas delinquere non potest 12.
- Tumačenje 6.
- Ustavni sud Bosne i Hercegovine 13.
- Vaspitne mere 8.
- Žalbe 4.

EDICIJA *CRIMEN*

Edicija CRIMEN • Knjiga 39

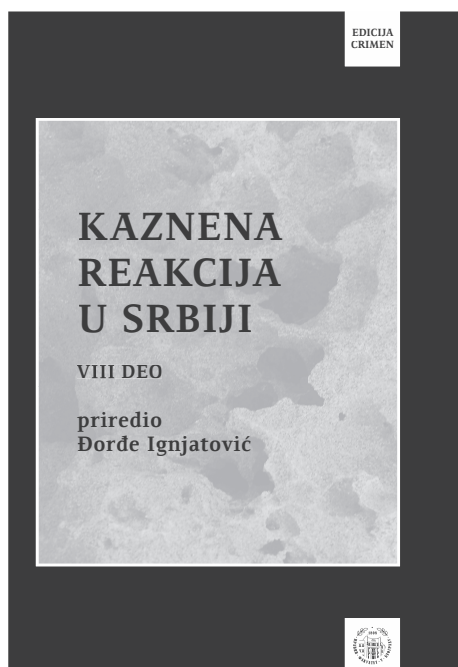

Edicija CRIMEN • Knjiga 40

EDICIJA *CRIMEN*

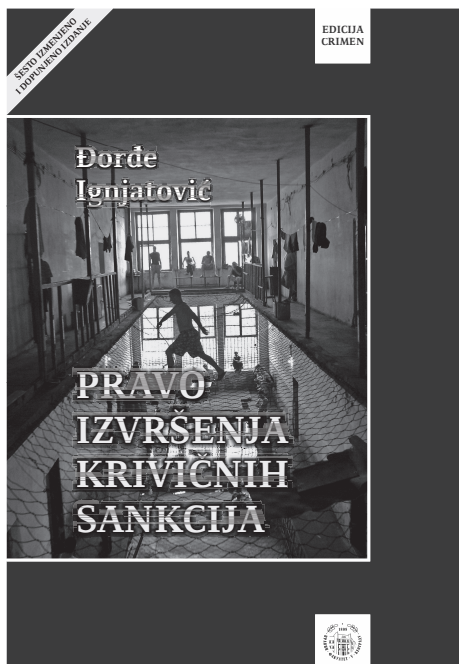

Edicija CRIMEN • Knjiga 41

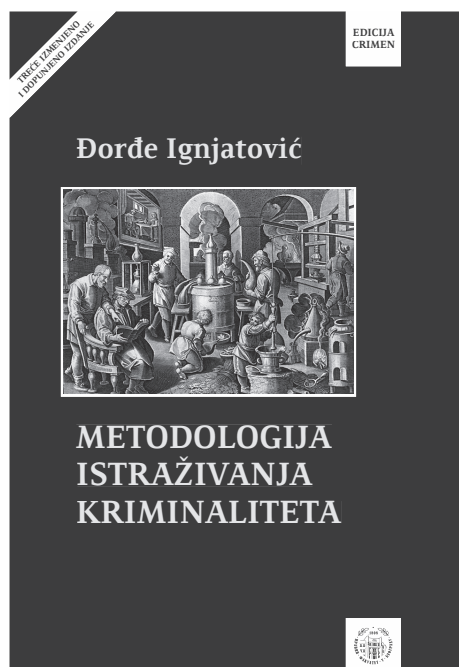
Edicija CRIMEN • Knjiga 42

EDICIJA CRIMEN

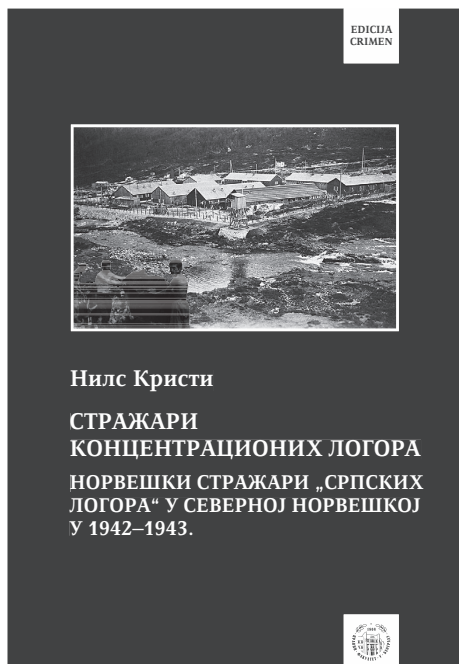

Edicija CRIMEN • Knjiga 1
Šesto izmenjeno i dopunjeno izdanje

Edicija CRIMEN • Knjiga 6
Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje

EDICIJA *CRIMEN*

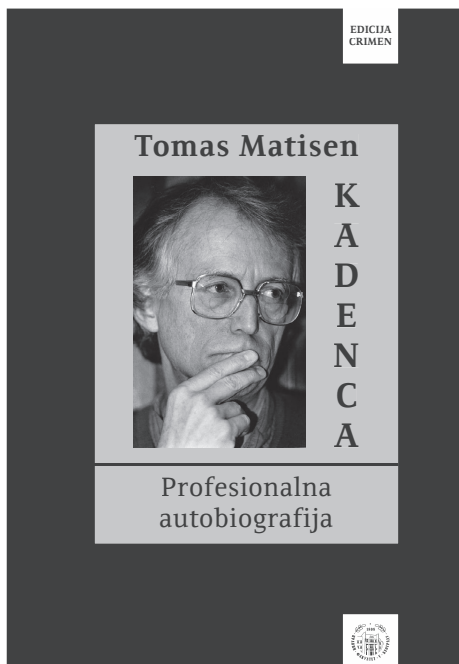

Edicija CRIMEN • Knjiga 43

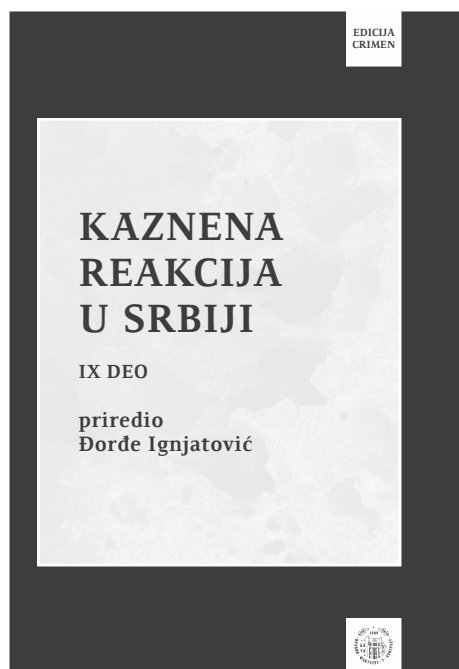

Edicija CRIMEN • Knjiga 44

EDICIJA *CRIMEN*

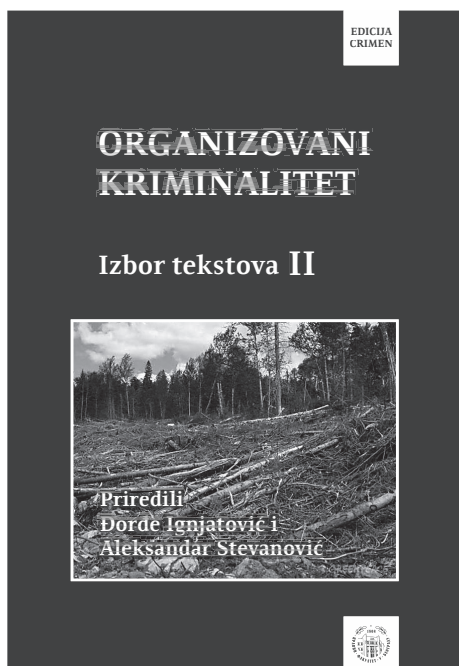

Edicija CRIMEN • Knjiga 45

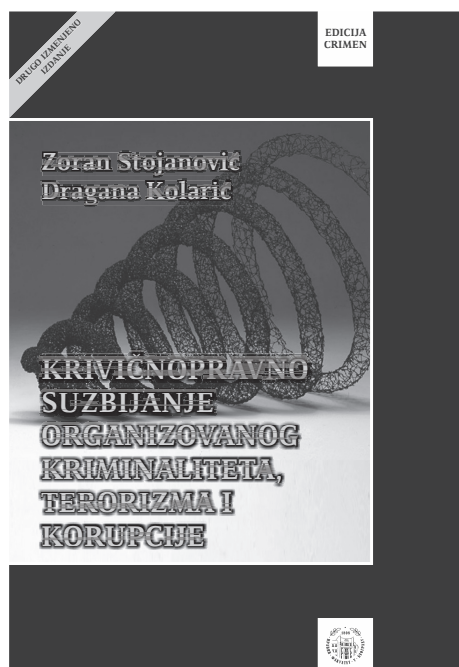
Edicija CRIMEN • Knjiga 46

EDICIJA *CRIMEN*

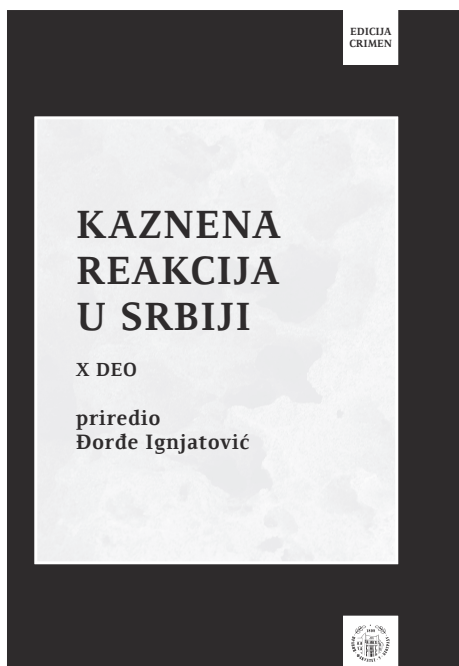

Edicija CRIMEN • Knjiga 47

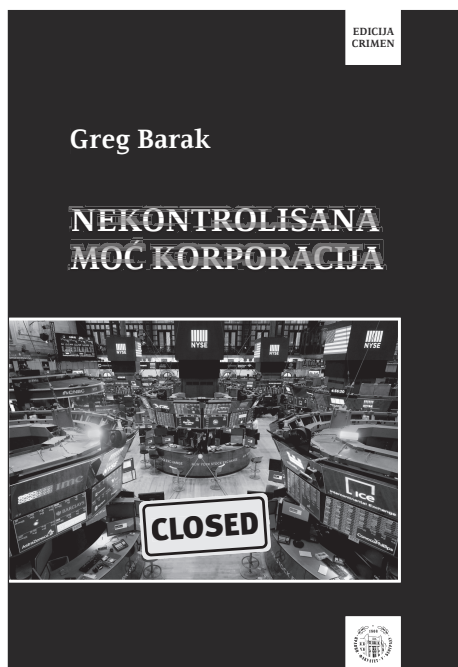
Edicija CRIMEN • Knjiga 29
Drugo izmenjeno izdanje

EDICIJA *CRIMEN*

Edicija CRIMEN • Knjiga 48

Edicija CRIMEN • Knjiga 49

U EDICIJI CRIMEN DO SADA OBJAVLJENO:

1. Ignjatović Đ.: PRAVO IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA (6 izdanja)
2. KORUPCIJA – OSNOVNI POJMOVI I MEХАНИЗМИ ЗА БОРБУ (Илић Г. прир.) (2 издања)
3. STANJE KRIMINALITETA U SRBIJI I PRAVNA SREDSTVA REAGOVANJA – I (Ignjatović Đ. ed.)
4. Žan Pradel: ISTORIЈАТ KRIVIČNIH ДОКТРИНА (prevod. Perić O.)
5. STANJE KRIMINALITETA U SRBIJI I PRAVNA SREDSTVA REAGOVANJA – II (Ignjatović Đ. ed.)
6. Ignjatović Đ.: METODOLOGIЈА ISTRAŽIVANJA KRIMINALITETA sa metodikom izrade naučnog rada (3 izdanja)
7. Делић Н.: НОВА РЕШЕЊА ОПШТИХ ИНСТИТУТА У КЗС
8. Remzi Klark: KRIMINALITET U AMERICI (prevod Simeunović B.)
9. Simeunović D.: TERORIZAM (2 izdanja)
10. STANJE KRIMINALITETA U SRBIJI I PRAVNA SREDSTVA REAGOVANJA – III (Ignjatović Đ. ed.)
11. Žan Pradel: KOMPATIVNO KRIVIČNO PRAVO – Sankcije (prevod: Perić O.)
12. Ignjatović Đ.: TEORIЈE U KRIMINOLOGIЈI
13. Ба ић В.: СПОРАЗУМ О ПРИЗНАЊУ КРИВИ Е У е д а и и аз
14. Deni Sabo: OD ANTROPOLOGIЈE DO KOMPATIVNE KRIMINOLOGIЈE (prevod: Đokić I.)
15. Stojanović Z., Kolarić D.: KRIVIČNOPRAVNO REAGOVANJE NA TEŠKE OBLIKE KRIMINALITETA
16. STANJE KRIMINALITETA U SRBIJI I PRAVNA SREDSTVA REAGOVANJA – IV (Ignjatović Đ. ed.)
17. Luk Hulsman, Jacqueline Bernat de Celis: IZGUBLJENE KAZNE (prevod: Đokić I.)
18. Ignjatović Đ., Simeunović-Patić B.: VIKTIMOLOGIЈA
19. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI (Ignjatović Đ. ed.)
20. Markus elson : ZLOČIN I SVAKODNEVNI ŽIVOT (prevod: Lukić N.)
21. Marvin Volfgang, Franko Ferakuti: POTKULTURA NASILJA (prevod: Ljubičić D.)
22. Danilo Zolo: KO KAŽE HUMANOST... Rat, pravo i globalni poredak (prevod: Katanić Z.)
23. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI II (Ignjatović Đ. ed.)
24. Ignjatović Đ.: KOMPATIVNA KRIMINALITETA I KAZNENE REAKCIЈE: SRBIЈA – EVROPA
25. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI III (Ignjatović Đ. ed.)
26. Делић Н.: НОВА РЕШЕЊА У ПОСЕБНОМ ДЕЛУ КЗ СРБИЈЕ
27. Лукић Н.: СУЗБИЈАЊЕ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛИТЕТА
28. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI IV (Ignjatović Đ. ed.)
29. Stojanović, Z., Kolarić, D.: KRIVIČNOPRAVNO SUZBIЈANJE ORGANIZOVANOG KRIMINALITETA, TERORIZMA I KORUPCIЈE
30. Begović, B.: EKONOMSKA ANALIZA GENERALNE PREVENCIЈE
31. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI V (Ignjatović Đ. ed.)
32. Ignjatović Đ., Simeunović-Patić B.: VIKTIMOLOGIЈA – OPŠTI DEO
33. Džon Hauard: STANJE U ZATVORIMA (prevod: Ljubičić D.)
34. Bajović V.: O ČINJENICAMA I ISTINI U KRIVIČNOM POSTUPKU
35. Nils Kristi: GRANICE PATNJE (prevod: Vujičić N.)
36. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI VI (Ignjatović Đ. ed.)
37. Stojanović Z.: POLITIKA SUZBIЈANJA KRIMINALITETA
38. Tomas Matisen: ZATVOR NA OPTUŽENIČKOЈ KLUPI (prevod: Vujičić N. i Lozić A.)
39. Ђокић И.: ОПШТИ ПОЈАМ КРИВИЧНОГ ДЕЛА У АНГЛО-АМЕРИЧКОМ ПРАВУ
40. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI VII (Ignjatović Đ. ed.)
41. Hal Pepinski: MIROTVORSTVO razmišljanja jednog radikalnog kriminologa (prevod: Stevanović A. i Vujičić N.)
42. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI VIII (Ignjatović Đ. ed.)
43. Nils Kristi: NORVEŽANI STRAŽARI SRPSKIH LOGORA NA SEVERU NORVEŠKE 1942–1943. (prevod: Bukvić R.)
44. ORGANIZOVANI KRIMINALITET – Izbor tekstova (prir. Ignjatović Đ. i Stevanović A.)
45. Tomas Matisen: KADENCA – Profesionalna autobiografija (prevod Vujanić M.)
46. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI IX (Ignjatović Đ. ed.)
47. ORGANIZOVANI KRIMINALITET – Izbor tekstova II (prir. Ignjatović Đ. i Stevanović A.)
48. KAZNENA REAKCIЈA U SRBIJI X (Ignjatović Đ. ed.)
49. Greg Barak: NEKONTROLISANA MOĆ KORPORACIЈA (prevod: Stevanović A. i Petrović M.)

UPUTSTVA AUTORIMA

1. Članci moraju biti originalni, do sada neobjavljeni niti (u celosti ili delimično) za objavljivanje u drugoj publikaciji predati tekstovi. Njihov obim ne bi trebalo da prelazi 1,5 autorski tabak (do 45.000 slovnih znakova, uključujući i praznine). Tekst pisati u elektronskoj formi latinicom u programu Word for Windows, font Times New Roman, veličina slova 12, sa duplim proredom, uključujući fusnote.

2. Tekstovi za rubriku Članci moraju sadržati: – na početku apstrakt obima do 20 redova i do pet ključnih reči; na kraju popis literature, rezime do 40 redova i ključne reči na engleskom jeziku. Budući da časopis objavljuje i radove na stranim jezicima, autori u tom slučaju treba da dostave apstrakt, rezime (summary) i ključne reči na tom jeziku, a redakcija Časopisa će obezbediti njihov prevod na srpski jezik. Svi tekstovi inače podležu stručnoj lekturi.

3. Pored odštampanog primerka – na stranicama formata A4; jednostrano, margine na vrhu i sa obe strane teksta treba da budu najmanje 3 cm – tekst treba poslati i na CD-u i/ili na e-mail redakcije.

4. Fusnote priložiti na posebnim stranama na kraju teksta; fusnote ne treba iznova numerisati od početka na svakoj strani već neprekidno.

5. Reference treba da sadrže sledeće podatke:

5.1. Reference za knjige:

Uopšte

J. Fawcett /1968/: *The Law of Nations*, London, p. 100

Prevodi knjiga

Pinatel Ž. /1964/: *Kriminologija*, Sarajevo [orig. Pinatel J. /1960/: *Criminologie*, Paris]

Zbornici

M. Sorensen (ed.) /1989/: *Manual of Public International Law*, London, pp. 12–15

Ponovljene reference

J. Fawcett: *op. cit.*, p. 40.

Uzastopne reference

J. Fawcett: *Ibid.*, p. 40.

5.2. Reference za tekstove u časopisima i zbornicima:

Članci u časopisima

D. Connell /1988/: Jurisdiction, *British Journal of International Law*, n° 4, pp. 2–18.

Prilozi u zbornicima

N. Kluwer /1995/: Subjects of International Law – in: *Manual of Public International Law* (M. Sorenson, ed.), London, pp. 40–100.

5.3 Reference za zakone i sudsku praksu

Preporučuje se citiranje prema nacionalnom metodu

5.4. Citiranje internet izvora

Pored navođenja internet adrese, potrebno je navesti i datum pristupa dokumentu

http://crime.about.com/od/sex/a/rape_myths.htm, 27. mart 2010.

6. Treba ostaviti prostor između naslova i teksta. Redosled odvajanja trebalo bi jasno naglasiti: glavna celina, prva pod-celina, druga pod-celina itd. Podele unutar poglavlja treba da budu zasnovane na sistemu 1.1.1., koji ostavlja mogućnost korišćenja sistema (a), (b), (c) unutar teksta. Numerisanje paragrafa treba izbegavati.

1. PRVA POD-CELINA VELIKIM SLOVIMA

1.1. **Druga pod-celina potamnjena slova (bold)**

1.1.1. *Treća pod-celina u italic-u ili podvučena*

1.1.1.1. Ostale pod-celine malim slovima